

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
TOSHKENT ISLOM UNIVERSIETI

ISHLAB CHIQRISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI Ma'ruzalar matni

5341100-Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar *yo`nalishi uchun*

Toshkent-2010

MAVZU. ISHLAB CHIQRISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI

1. Ishlab chiqarish omillari va ularning birikishi.
2. Yalpi milliy mahsulot (YaMM) va uning tarkibi. Mehnat unumdorligi.
3. Ishlab chiqarishning yangilanish shart-sharoiti.

1-§. Ishlab chiqarish omillari va ularning birikishi

Kishilarning xo`jalik faoliyati o`ta murakkab turli-tuman hodisa va jarayonlar majmuidan iborat bo`lib, unda iqtisodiyot nazariyasi to`rt bosqichni ajratadi: ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste`mol. Ishlab chiqarish - bu insonning hayot kechirishi va rivojlanishi uchun zarur bo`lgan moddiy va ma`naviy ne`matlarni yaratish jarayonidir.

Buyuk alloma Bahovaddin Naqshbandning «Dil ba yoru dast ba kor» degan hikmati insoniyatni doimo foydali mehnat bilan shug`ullanishiga chorlovchi shiordir.

Payg`ambar alayhissalom deydilar: «Kishining eng lazzatli va halol eguligi kasb qilib topilgan rizqidir» (Hadisdan).

Taqsimot-har bir xo`jalik yurituvchi sub'ekt mahsulot ishlab chiqarishda ishtirok etganligi ulushi (miqdori, proporsiyalar)ni aniqlash jarayonidir. Ayirboshlash-moddiy ne`matlar va xizmatlarni bir sub'ektdan boshqasiga harakat qilishi jarayoni, ne`matlarni ijtimoiy ayirboshlashni aks ettiruvchi, ishlab chiqaruvchilar va iste`molchilar o`rtasidagi ijtimoiy aloqalar shaklidir. Iste`mol - ma`lum ehtiyojlarni qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan foydalanish jarayonidir. Ushbu bosqichlar o`zaro bog`liqlikda va o`zaro aloqadorlikda bo`ladilar.

Ta`kidlash lozimki, har qanday ishlab chiqarish ijtimoiy va takrorlanib turuvchi jarayondir.

Hozirgi kunda mahsulotlar va xizmatlarning millionlab turlari mavjud va bu turlar tez ko`payib bormoqda. Biroq turli-tuman bo`lishiga qaramay, bu ne`matlar jamiyatning ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiruvchi - ishlab chiqarish vositalariga bo`lgan hamda odamlarning shaxsiy va oilaviy ehtiyojlarini qondirilishiga qarab ikki turga bo`linadi. Shunga muvofiq ijtimoiy ishlab chiqarish ham ikki bo`linmaga ajraladi:

I Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish.

II Iste`mol buyumlarini ishlab chiqarish.

Ishlab chiqarish jarayonini boshlash uchun ishlab chiqarish omillari (resurslari)ga ega bo`lish zarur. Shundan kelib chiqqan holda ne`matlarni yaratish jarayonida qanday omillar ishtirok etishi to`g`risidagi masalani aniqlab olish muhimdir.

Mahsulotni takror ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan bunday omillar juda ko`pdir. Binobarin, har bir mahsulotni ishlab chiqarishda o`zining bir qator omillari ishtirok etadi. Shuning uchun ularni tasniflash ehtiyoji yuzaga keladi.

Ishlab chiqarishning shaxsiy omili sifatida doim ishchi kuchi - insonning mehnat qilishga bo`lgan jismoniy va aqliy qobiliyatlari majmui tushuniladi.

Ishlab chiqarishning ashyoviy omili sifatida ishlab chiqarish vositalari qabul qilinadi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish barcha omillarning kelishilgan holda harakatda bo`lishini, ularning proporsional miqdoriy nisbatini, o`zaro almashinilishini va hokazoni ta`minlaydi.

Erga tabiiy omil sifatida qaraladi. Bu guruh elementlariga (omillari) tabiiy boyliklar, ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan foydali qazilmalar kiradi. Bu kategoriyaga haydaladigan erlar, o`rmonlar va h.k. kiritiladi.

Kapital tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi ne`matlar majmui bo`lib, unga asbob-uskunalar, mashinalar, jihozlar, omborxonalar, transport kommunikatsiyalari, aloqa vositalari va h.k. kiradi.

Kapital ko`p ma`noni anglatadi va pul summasi sifatida talqin qilinishi mumkin. U faqat moddiy predmetlargina emas (ishlab chiqarish vositalari), balki nomoddiy elementlar, malu`mot, malaka singari inson qobiliyatlarini ham o`z ichiga oladi.

Mehnat - bu insonning biror bir maqsadga qaratilgan ongli faoliyati bo`lib, uning yordamida u tabiatni o`zgartiradi va uni o`zining ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtiradi. Har qanday mehnat biror bir natijaga erishishni ko`zlaydi.

Mehnat ne'matlar yaratish va xizmatlar ko`rsatishga yo`naltirilgan intellektual (aqliy) va jismoniy faoliyat orqali namoyon bo`ladi.

Tadbirkorlik faoliyati-ishlab chiqarishni tashkil qilishda tashabbuskorlikni, ishbilarmonlikni va tavakkalchilikni talab etadi.

Tadbirkorlik - bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo`lib hisoblanadi va faqat hozirgi yuz yillikda uni ishlab chiqarishning omili sifatida ko`rila boshlandi.

2-§. Yalpi milliy mahsulot (YaMM) va uning tarkibi. Mehnat unumdorligi

Ishlab chiqarish miqyosi asosan ikki omilga bog`liq bo`ladi: mehnat unumdorligi va ishlovchilarning soni. Ularga nisbatan ishlab chiqarish hajmi to`g`ri mutanosiblikda o`zgaradi. Resurslar cheklanganidan jamiyat o`z ehtiyojini qondirish uchun mehnat unumdorligini oshirish yo`lidan boradi. Mehnat unumdorligi mehnat natijasini, mehnat samaradorligini anglatadi. Mehnat unumdorligi vaqt birligida yaratilgan mahsulot va xizmatlar miqdori yoki mahsulot va xizmatlar birligini yaratish uchun sarflangan ish vaqtidir.

Mehnat unumdorligining uch asosiy omili bor:

1. Mehnat qurollarining naqadar mukammalligi, ya'ni ishlab chiqarishning texnika-texnologik darajasi.
2. Ishlovchilarning bilim saviyasi, mehnat malakasi va mahorati, ya'ni ishlab chiqarish shaxsiy-insoniy omilining sifati.
3. Ishlab chiqarishning tabiiy sharoiti, tabiiy resurslarning ishlatilishi sharoitining naqadar qulay bo`lishi.

Ishlab chiqarish, umuman iqtisodiyot naqadar rivojlanganligining asosiy mezoni mehnat unumdorligi darajasidir. Iqtisodiyotga baho berishda jamiyat miqiyosida mehnatning, ya'ni ijtimoiy mehnatning unumdorligi asos bo`lib xizmat qiladi. Bu jamiyat miqiyosida sarflangan mehnat evaziga yaratilgan YaMM yoki milliy daromadni (MD) bildiradi. Ijtimoiy mehnat unumdorligini aniqlash uchun bir yilda yaratilgan real YaMM ishlovchilar soniga bo`linadi. Uni M_u deb belgilasak, ishlovchilar sonini I_s deb olsak, formula quyidagicha bo`ladi:

$$M_u = \frac{YaMM}{I_s}; M_u = \frac{MD}{I_s}$$

$$YaMM = 3 \text{ mlrd. dollar}, I_s = 500 \text{ ming.}$$

$$M_u = \frac{3 \text{ mlrd.}}{500 \text{ ming.}} = 6000 \text{ dollar.}$$

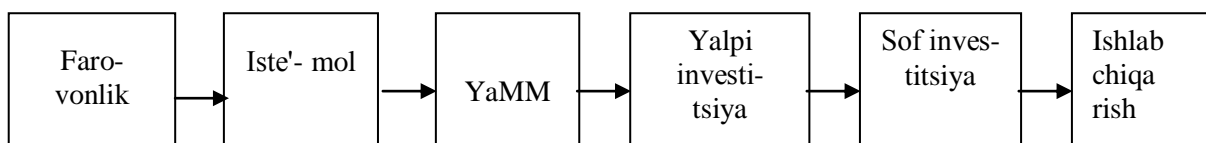
Bu ko`rsatkich mehnat unumdorligi darajasini bildiradi va jamiyatning ishlab chiqara olish qobiliyatini ifodalaydi.

3-§. Ishlab chiqarishning yangilanish shart-sharoiti

Har qanday jamiyatning yashashi uchun ishlab chiqarish uzluksiz yuz berishi shart. Unda uzilish yuz bersa, kishilarning hayotiy ehtiyojlari qondirilmaydi. Ishlab chiqarish bir daf'a yuz bermasdan doimo yangilanib, qaytarilib turadi, natijada tirikchilik vositalari uzluksiz yaratilib boriladi. Ishlab chiqarishning yangilanishi, uning qaytarilib turishi takror ishlab chiqarish deyiladi. Takror ishlab chiqarishning ikkita asosiy turi bo`ladi: oddiy va kengaytirilgan. Oddiy takror ishlab chiqarish – ishlab chiqarishning YaMM hajmi o`zgarmagan holda yangilanishidir. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda ishlab chiqarish miqyosi kengayadi, YaMM hajmi ortadi shu taxlitda ishlab chiqarish jarayoni yangilanadi.

Farovon yashash uchun YaMM tobora ko`proq yaratilishi kerak, lekin bu kifoya qilmaydi. Yaratilgan mahsulot samarali ishlatilishi ham shart. YaMM, birinchidan, jamiyat

a'zolarining shaxsiy ehtiyojlarini qondirsa, ikkinchidan, ishlab chiqarishni qaytadan yangilash uchun sarf bo`ladi (1-rasm).

Ishlab chiqarish vositalaridan iborat mahsulot investitsiya uchun ishlatiladi, ya'ni qaytadan resurslarga aylanadi. Investitsiya ikki xil bo`ladi: yalpi investitsiya, sof investitsiya.

Yalpi investitsiya – umuman ishlab chiqarish sohasida iste'mol etish uchun ajratilgan mahsulot va xizmatlar yig`indisi, boshqacha aytganda ishlab chiqarishda ishlatish uchun xarid etilgan barcha investitsion tovarlardir.

Sof investitsiya yalpi investitsiyaning moddiy resurslarini o`stirish uchun, ularni jamg`arish uchun ishlatiladigan qismidir. Ishlab chiqarish yangidan yuz berishi uchun hech bo`lmaganda sarflangan vositalar o`rni to`ldirilishi shart. Aks holda ishlab chiqarish qisqarishi mumkin. U barqaror o`shishi uchun mahsulotning bir qismini sof investitsiyaga yuborib, jamg`arish fondini tashkil etishi kerak. Iqtisodiyot ahvoli investitsiyaning holatidan kelib chiqadi. Agar yalpi investitsiya summasi ishlatilgan mehnat vositalari amortizatsiyasidan ko`p bo`lsa, sof jamg`arish (investitsiya) yuz beradi. Bu ishlab chiqarishga qo`shimcha moddiy resurs kelib tushganini bildiradi, binobarin, iqtisodiy o`shishni ta'minlaydi.

YaMMning talaygina qismi aholining shaxsiy iste'molini qondiradi. Iste'mol buyumlaridan iborat mahsulot pul daromadlariga almashtirish orqali oilalar va ayrim shaxslar ixtiyoriga kelib tushadi va uch yo`nalishda ishlatiladi:

1. Kundalik – joriy iste'molni qondiradi, bu vazifani oziq-ovqat, kiyim-kechak, sanitariya-gigiena mollari bajaradi.
2. Uzoq muddat ishlatiladigan tovarlar (avtomashina, televizor, kir yuvish mashinasi, gilam, videomagnitofon, mebel va h.k.) iste'molini ta'minlaydi.
3. Turli-tuman xizmatlarga bo`lgan ehtiyojni qondiradi.

Aholi iste'molining YaMM hisobidan qondirilishi, birinchidan, ishlab chiqarishning insonparvarlik vazifasini ado etsa, ikkinchidan, mehnat qobiliyatini tiklash va rivojlantirish sharti bo`lib, ishlab chiqarishni yangilashga xizmat qiladi.

Tayanch iboralar

Ishlab chiqarish; ishlab chiqarish omillari; yalpi milliy mahsulot (YaMM); milliy daromad (MD); mehnat unumdorligi; yalpi investitsiya; sof investitsiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Ijtimoiy ishlab chiqarish qanday bo`linmalarga bo`linadi?
2. Ishlab chiqarish omillarini sanab bering va ularni izohlang?
3. Yalpi milliy mahsulot nima va u qanday hisoblanadi?
4. Mehnat unumdorligi va uning qanday omillari bor?
5. Yalpi va sof investitsiyani ta'riflab bering?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T. «O`zbekiston», 1995, 3, 112-b.
2. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O`zbekiston» 2005.

3. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. I-bob, 34-62-b.
4. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
5. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.39-48.
6. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.124-131.
7. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.46-81.
8. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.52-65.
9. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
10. www.worldfactbook.ovg
11. www.imf.ovg
12. www.infoteka.economics.ru
13. www.stat.uz
14. www.uza.u
15. www.ceep.uz
16. www.msu.ruG`depts
17. www.ecsocman.edu.ru

3-MAVZU. IJTIMOY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

1. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning umumiy belgilari.
2. Ijtimoiy-iqtisodiy tizim turlari.
3. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning xususiyatlari.
4. Aralash iqtisodiyot.
5. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati.
6. Mulk ob'ektlari va sub'ektlari.
7. Mulk turlari.
8. Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish.

1-§. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning umumiy belgilari

Har bir tizim ma'lum davrda amal qilib, o'z imkoniyatlarini tugallagach, uning o'rniga yangi tizim keladi, u ham eskirib o'z o'rnini boshqasiga bo'shatib beradi. Tizim – bu jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, uni tashkil etuvchi, bir-birini taqozo etuvchi, o'zaro ta'sir o'tkazuvchi unsurlarning majmui bo'lib, bunda unsurlar birgalikda amal qiladi, natijada ayrim unsurlarga xos bo'lmagan umumiy xususiyatlar paydo bo'ladi. Tizim – bu har xil unsurlar ta'sirida paydo bo'ladigan umumiylikdir.

Tizim tarkibiga ishlab chiqarishning shaxsiy-insoniy va moddiy-ashyoviy omillari kiradi, ularning bir-birini taqozo etishga asoslangan yaxlitligi jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari deb yuritiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimga iqtisodiy faoliyat natijasi bo'lgan ijtimoiy, ya'ni jamiyat miqyosida yaratilgan mahsulot ham kiradi.

Hamma tizimlarda mehnat taqsimoti yuz berib, mehnat, birinchidan, ixtisoslashadi; ikkinchidan, mehnat turlari bir-biri bilan bog'lanib, bir-birini to'ldiradi. Natijada mashg'ulot jamiyatdagi o'zaro bog'langan mehnat turlarining natijasi bo'ladi. Hamma tizimlarda mehnat turlari o'rin almashadi, kishilar bir mehnatdan boshqa mehnatga o'tadilar, o'z kasbini o'zgartiradilar. Qaerda bo'lmasin mehnat malaka va mahoratni talab qiladi. Turli tizimlarda, ularni tashkil etuvchi unsurlar bir xil bo'lsa-da, ularning o'zaro bog'lanishi har xil bo'ladi. Shunday bog'lanishlar orasida ishlab chiqarish omillarining birikishi mulkiy munosabatlarni yuzaga keltiradi. Tizimda omillarning birikish usuli asosiy o'rin tutadi, shu jihatdan tizimlar farqlanadi.

Turli tizimlarga baho berilganda ularning xalq farovonligi uchun nima bera olganligi bosh mezon bo'ladi. Hozirgi taraqqiyot bosqichida turli tizimlarning samarali ekanligini xalq farovonligining o'sishi ko'rsatib turadi. Farovonlikni oshirish, bilish qobiliyati tizimning yashovchanligi yoki uning boshqasi bilan almashuvi zarurligini bildiradi.

2-§. Ijtimoiy-iqtisodiy tizim turlari

Insoniyat taraqqiyoti turlicha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar doirasida kechadi, ularning o'rtasida: albatta, muhim farqlar bor. Turli tizimlar tahlil etilganda, ularni farqlantiruvchi mezonlar asos qilib olinadi, bular ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi, mulkiy munosabatlarning xarakteri, xo'jalik-iqtisodiy aloqalar mazmuni, xalq iste'moli darajasi, sinfiy belgilar va h. k. Tizimlar turli nazariyalarda har xil mezon asosida tabaqalashtiriladi. Marksizm nazariyasida mulkiy-sinf mezonlar asos qilinib, tizimlar formatsiya deb qaraladi. Marksizm ta'limotiga ko'ra besh formatsiya mavjud: ibtidoiy-jamoa tuzumi, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va nihoyat kommunizm.

Asrimizning 60-yillarida marksizmni almashtira oladigan ta'limot sifatida «rivojlanish bosqichlari» nazariyasi paydo bo'ldi. Mazkur nazariya tizimlarni tahlil etishda ishlab chiqaruvchi kuchlarning etuklik darajasini mezon qilib oladi. Bu nazariya mualliflari jamiyatni

ikki tipga bo'lishadi: an'anaviy jamiyat, industrial jamiyat. Shunga monand ravishda iqtisodiy rivojlanishning olti bosqichi ajratiladi: traditsion jamiyat, o'tkinchi jamiyat, industrial jamiyatga o'tish, industrial jamiyat, ommaviy iste'mol jamiyati, yangi turmush sifati bor jamiyat.

Mulkiy jihatdan qaraganda ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni ikki toifaga ajratish mumkin.

1. Monostrukturali (bir tarkibli) tizimlar. Bu tizimlarning asosiy belgisi bir mulk shaklining hukmron bo'lishidir. Bu erdagi mulkiy monopoliya xususiy mulk yoki davlat mulkining hukmronligi bilan ajralib turadi. Yakka mulkka tayangan iqtisod monotizim yoki monoiktisodiyot bo'ladi.
2. Turli-tuman mulk shakllariga tayangan, ayrim mulk shaklining ustivorligini inkor etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar. Ularni politizm, ularga xos iqtisodni poliiktisodiyot deyish mumkin. Bunday tizimda mulkiy muvozanat hosil bo'ladi, hamma mulk shakllari rivojlanish sharoiti bir xil bo'ladi. U har qanday monopoliyani inkor etadi. Poliiktisodiyot mazmunan aralash iqtisodiyotdir. Monoiktisodiy tizim tarixan muqarrar bo'lganidek, uning o'rniga poliiktisodiy tizimning kelishi ham zaruratdir.

3-§. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning xususiyatlari

Monoiktisodiyot poliiktisodiyotning tarixiy o'tmishdoshidir. Uning doirasida har xil tizimlar amal qilgan.

Kapitalistik monopolizm jamiyatning bir toifasi mulk egasi, ikkinchi toifasi mulksiz bo'lganidan ular o'rtasida ekspluatatsiya munosabati paydo bo'ladi.

Ishlab chiqarishdan bevosita maqsad-boylik orttirish bo'lganidan monoiktisodiy tizimni insonparvar deb bo'lmaydi. Bu erda insonning talab-ehtiyoji, boylik orttirishdek maqsadga bo'ysunadi. Xususiy mulkchilikka tayangan kapitalistik monoiktisodiyot o'zining o'tmishdoshlari bo'lgan tizimlarga nisbatan afzal tomonlarga ega edi. Eng muhim afzalligi-kapitalizmning mehnat unumdorligini o'stira olish qobiliyatidir. Ammo uning bu imkoniyati cheksiz emas, bu imkoniyat tugallana borishi bilan monoiktisodiyot inqirozga yuz tutib, boshqa tizim-poliiktisodiyot zaruratga aylanadi. Shunday rivojlanish monoiktisodiyotning sotsialistik turiga ham xos.

Totalitar-rejali iqtisodiy tizimning asosiy belgilari iqtisodiyotni har taraflama davlatlashtirishdan kelib chiqadi. Davlat mulki eng afzal, eng oliy mulk, rejali xo'jalik eng ustun xo'jalik, faqat sotsialistik tizim xalqqa farovonlik bera oladi, degan ta'limot hukmron bo'ladi. Davlat mukining zo'rovonligi natijasida, jamoa mulkiga yuzaki ruxsat berilsa-da, u amalda davlatlashtiriladi.

Kapitalistik monotizim industrial ishlab chiqarishdek moddiy bazani yaratganligi uning tarixiy o'rnini belgilaydi. Kapitalistik monotizim echib ulgurmagan jamg'arish muammosini totalitar sotsialistik tizim bajaradi. Totalitar tizim ham yirik mashinalashgan ishlab chiqarishni yaratishdek vazifani bajargach, uni boshqa demokratik iqtisodiy tizim bilan almashtirish zarurati o'z-o'zidan paydo bo'ladi.

4-§. Aralash iqtisodiyot

Hozirgi yuksak rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti bu tabiatan aralash iqtisodiyotdir. U turli xildagi iqtisodiy munosabatlarning qorishmasidan iborat, lekin uning asosi bozor munosabati, bu mazmunan poliiktisodiy tizim hisoblanadi. Uning bir qator muhim belgilari mavjud.

Aralash iqtisodiyot mukammal texnika va yuksak texnologiyaga asoslanadi, qo'l mehnatiga o'rin qolmaydi, g'oyat unumli mashinalar ishlatiladi, natijada, yuksak darajadagi mehnat unumi va shunga ko'ra moddiy to'kinlik ta'minlanadi.

Aralash iqtisodiyotda mulkiy monopoliyaga o'rin qolmaydi, aksincha bu erda xilma-xil mulkchilik qaror topadi. Aralash iqtisodiyot ko'p ukladli, ko'p sektorli iqtisodiyotdan iborat. Aralash iqtisodiyotda asosan uch xil mulk mavjud: xususiy mulk, jamoa va davlat mulki.

Aralash iqtisodiyotga daromadlar ishlab chiqarishning o`zida taqsimlanib, yuqori ish haqi berilishi xosdir. Aralash iqtisodiyot insoniy bo`lganidan ishlab chiqarishning xalq iste'molini bevosita qondiruvchi sohalari ustivor rivoj topadi.

Aralash iqtisodiyotga xos belgi milliy boylik tarkibida aholi mol-mulki hissasining ortib borishidir. Aralash iqtisodiyotda ekspluatatsiya dastlab cheklansa, keyinchalik tugatiladi. Aholining asosiy qatlamlari mulk egasi bo`lganidan va to`q yashaganidan ularda revolyutsiya yo`li bilan o`zgaralar mulkini tortib olishga moyillik bo`lmaydi. Aralash iqtisodiyotda ham iqtisodiy o`shish jamg`arishni davlat va tadbirkorlar bilan birga oddiy fuqarolar ham qatnashadi. Milliy daromadning tobora katta qismi aholiga tekkanidan, aholi jamg`armada faol ishtirok etish imkoniga ega bo`ladi.

5-§. Mulkchilik munosabatlarning mohiyati

Islomda mulk tushunchasi, uning mohiyati odamlar qo`lidagi boylik – bu Allohning boyligi, insonlar esa uning faqat erdagi boshqaruvchilari degan tushunchaga asoslanadi.

«Qo`lida mulk bo`lgan zot (Alloh) ulug`, muqaddas bo`ldi. U barcha narsaga qodirdir». □

Har qanday jamiyatning iqtisodiy tizimi mulkchilikdan boshlanadi. Mehnat orqali avloddan-avlodga o`tgan boyliklar va tabiat in`om etgan boyliklar mulk bo`lib kelgan. Mulk egasi bo`lish yoki bo`lmaslikka qarab, kishilarning jamiyatdagi mavqei, ularning ijtimoiy maqomi yuzaga keladi. Iqtisodiyot doimo mulkiy munosabatlarga asoslanadi. Mulkchilikning qay darajada rivojlanganligi mamlakat iqtisodiy ravnaqini ko`rsatib beradi.

Mulkchilik munosabatlari - jamiyatdagi boyliklarni o`zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlar. Mulkchilik, birinchidan, inson bilan boylik o`rtasidagi munosabat, ikkinchidan, boylik yuzasidan kishilar o`rtasidagi munosabat.

Mulkchilik o`zlashtirish borasidagi munosabat bo`lar ekan, u egalik qilish, foydalanish va tasarruf etishning yaxlitligini taqozo etadi. Mana shu uch jihat mulkchilikning ajralmas unsurlaridir.

Egalik qilish - mulkdorlik xuquqining mulk egasi qo`lida saqlanib turishidir. Egalik sharoitida mulk bo`lgan boylik qisman o`zlashtiriladi. Mulkka egalik saqlangan xolda, uni amalda ishlatish o`zga qo`lida bo`ladi. Buning oqibatida mulkdan kelgan naf ikki qismga ajraladi: bir qismini mulkdor, ikkinchisini mulkni amalda ishlatuvchi o`zlashtiradi.

Foydalanish, ishlatish-mulk bo`lgan boylikni iqtisodiy faoliyatda qo`llab, xo`jalik jarayoniga kiritib, undan natija olish. Foydalanish yuz berganda boylik daromad topish yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatiladi. Mulkdor o`z mulkini o`zi ishlatganda egalik qilish va foydalanish bir qo`lda bo`ladi. Ya'ni mulkdor mehnatidan topgan foydani o`zi o`zlashtiradi.

Tasarruf etish - mulk bo`lgan boylik taqdirini mustaqil hal etish, ya'ni mulkni sotib yuborish, ijaraga berish, merosga qoldirish, asrab-avaylab ko`paytirish yoki uni yo`qotib yuborishdan iborat xatti-harakatlarni amalga oshira bilishdir.

Mulkdor o`z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo`lmagan har qanday xatti-harakatlarni qilishga haqlidir. U mulkdan qonun bilan taqiqlanmagan har qanday xo`jalik yoki boshqa faoliyatni amalga oshira oladi.

6-§. Mulk ob'ektlari va sub'ektlari

Mulkchilik munosabati o`zining ob'ekti va sub'ektiga ega.

Mulkchilik ob'ekti - bu mulkka aylangan barcha boylik turlari. Unga er, suv, konlar, o`simlik va hayvonot dunyosi, mashinalar, mashina-uskunalar, imoratlar va inshootlar, moddiy va madaniy buyumlar, pullar, qimmatli qog`ozlar, mahsulotlar-xizmatlar, tarixiy yodgorliklar, ilmiy-texnikaviy g`oyalar, tovar belgilari, tovarlarning o`zi, insonning unumli va ijodiy mehnat qilish qobiliyati kiradi. Mana shu moddiy va nomoddiy ne'matlarni o`zlashtirish yuzasidan mulkiy aloqa shakllanadi. Ne'matlar mulkka aylangandagina o`zlashtiriladi.

Mulkchilik sub'ekti - mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlarning ishtirokchilari.

Bular jumlasiga davlat, jumhuriyat fuqarolari, jamoalar, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning oilaviy va boshqa birlashmalari, xalq deputatlarining barcha kengashlari ularning vakil qilgan organlar siyomosida, ajnabiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, boshqa xorijiy yuridik shaxslar va fuqarolar kiradi. Turli yuridik shaxslar va fuqarolar bitta mulkning subektlari bo'lishi mumkin. Aytilgan sub'ektlarga qarab o'zlashtirish individual, oilaviy, ijtimoiy-sinfy, hududiy va umummilliy tus oladi. Ijtimoiy tabaqalashgan jamiyatda o'zlashtirish uning darajasi va usuliga qarab har xil bo'ladi.

O'zlashtirish ikki xil bo'ladi:

- 1) ishlab chiqarish resurslari, ya'ni vositalarni o'zlashtirish;
- 2) ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish.

Ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirishda moddiy va mehnat resurslari ishlab chiqarish sohibining mulkiga aylangandan so'ng o'zlashtiriladi. Ishlab chiqarishdagi o'zlashtirish birlamchi. Bu erda ishlab chiqarishning har ikkala omili (moddiy va inson omillari) birikadi, mahsulot va xizmatlar yaratiladi. Mana shu omillarning o'zlashtirilishiga qarab, mehnat natijalariga nisbatan mulk shakllanadi.

Jamiyatda kishilarning mulkiy maqomiga qarab, manfaat to'rt guruhga bo'linadi:

1. Individual manfaat mulk egasining shaxsan o'ziga tekkan daromadda ifodalanadi;
2. Korporativ-guruhiy manfaat mulk egasi bo'lgan jamoaning hamjihatlik bilan o'zlashtiradigan daromadi orqali yuzaga chiqadi;
3. Umumdavlat manfaati. Buni davlat byudjeti daromadlari ifodalaydi;
4. Milliy manfaat. Milliy manfaat-jamiyatdagi milliy boylikning ko'payishini bildirib, individual, guruhiy va umumdavlat manfaatlarining birligidan iborat.

Shu to'rttala manfaatlarning zamirida xususiy, jamoa, davlat va milliy mulk yotadi.

Mulkning xarakteri va miqyosiga qarab, uni realizatsiya qilinadi, ya'ni amalga oshiriladi.

Uning quyidagi usullari mavjud:

1. O'z mulkini kapital sifatida ishlatib, o'zgalar mehnatini qo'llab, tadbirkorlik qilish orqali foyda olish.
2. O'z mulkini ijaraga berib, ijara haqi olish.
3. Chayqovchilik qilish orqali daromad topish.
4. O'z mulkiga tayangan holda mehnati bilan daromad topish, o'z mehnatiga asoslangan xo'jalik yuritish yo'li bilan pul topish.
5. Pul shaklidagi o'z mulkini qarzga foiz hisobida berish.
6. Yollanib ishlash orqali o'z mulki bo'lgan ish kuchidan daromad topish, ya'ni ish haqi olish. Demak, mulk o'z egasiga naf, foyda keltiradi.

7-§. Mulk turlari

Mulkiy munosabatlar turli tip, shakl va turdagi mulkni o'z ichiga oladi.

Mulk shakllari - bu o'zlashtirishning xarakteridir, ya'ni uning ko'rinishi, qiyofasi majmuidir. O'z mehnati evaziga o'zlashtirish, o'zgalar yaratgan boylikni tekinga o'zlashtirish, yakka tartibda, jamoa bo'lib, sherikchilik asosida o'zlashtirish borki, ular mulkchilikning har xil shakllarini bildiradi.

Xususiy mulk - ayrim kishilarga tegishli va daromad topishga qaratilgan mulk. Uning ikki ko'rinishi mavjud; 1) individual-xususiy mulk; 2) korporativ-xususiy mulk. Individual mulk bor joyda boylikni o'zlashtirish alohidalashgan holda, ayrim mulkdor tomonidan amalga oshiriladi. Korporativ-xususiy mulk deganda- boylikni individual tarzda o'zlashtirish, lekin mulkdorlar sherikchilik asosida ma'lum guruhlariga birlashgan sharoitda o'zlashtirish tushuniladi. Xususiy mulkdan tashqari shaxsiy mulk ham borki, u ham individual o'zlashtirishni bildiradi. Ammo u xususiy mulkdan farqliroq daromad topishga xizmat qilmaydi, balki shaxsiy ehtiyojni qondirishga qaratiladi.

Jamoa mulki-boylikning muayyan maqsad yo`lida ayrim jamoalarga birlashgan kishilar tomonidan birgalikda o`zlashtirilishidir.

Jamoa mulki mayda mulk egalari ko`ngilli tarzda va o`z manfaati yo`lida turli jamoalarga birlashuvi orqali yuzaga keladi, uning ob'ekti moddiy-ma'naviy boyliklar, sub'ekti esa jamoa a'zolaridir. Jamoa mulkining ko`payishi ikki yo`l bilan boradi: 1) jamoaga yangidan kirgan kishilar bergan, ular hissasi umumiy mulkka kelib qo`shilishi; 2) jamoa olgan daromad bir qismining moddiylik, mulk ob'ektiga qo`shilishi.

Kooperativ mulki-jamoa mulkining asosiy turi, har xil kooperativlarga birlashgan kishilarning umumiy mulki, mulkdagi hissadorlikka asoslangan bo`lib, guruh mazmunga ega.

Ijaraga olingan korxonalar jamoasi mulki - ijarachilar jamoasi o`zi ishlab topgan mulk. Bunday korxonada mulk ikki qismdan iborat: 1) korxonalar egasiga qarashli mulk; 2) jamoaga qarashli umumiy mulk.

Korxonalar jamoasining mulki - ishchi va xizmatchilar jamoasi davlatdan yoki xususiy mulk sohibidan sotib olgan va umumiylik, birgalikdagi o`zlashtiriladigan mulk.

Korxonalar va tashkilotlar uyushmasi (assotsiatsiyasi) mulki - ma'lum maqsad yo`lida uyushma tashkil etganlarning umumiy mulki.

Ijtimoiy tashkilotlar mulki - ijtimoiy tashkilotlar partiyalar, kasaba tashkilotlari, xalq harakatlari, turli fondlar va boshqalarga a'zo bo`lgan va o`z ulushini qo`shgan kishilarning umumiy mulkidir.

Diniy tashkilotlar mulki - dindorlar tashabbusi bilan vujudga kelgan tashkilotlarning mol-mulki.

Mahalla mulki-mahalla ahlidan iborat jamoa doirasida unga qarashli boylikni hamjihatlik bilan o`zlashtirishdir.

Davlat mulki- boylikni o`z vazifasini ado etish uchun davlat tomonidan o`zlashtirilishidir. Bu mulk davlat paydo bo`lishi bilan vujudga keladi, ammo uning maqsadi va miqyosi o`zgarib turadi. Davlat mulkining paydo bo`lishi va rivojlanishi quyidagilar hisobidan bo`ladi: 1) mulkning milliylik; 2) davlat mablag`i hisobidan korxonalar qurilishi; 3) jamiyatda yaratilgan, ammo boshqa mulklarga taalluqli daromadlar bir qismining soliq undirish orqali davlat byudjetiga olinishi.

Turli shakldagi mulklar bir-biridan tamomila ajralib qolmaydi, ularning o`zaro aloqasi faqat bozor orqali bo`lmay, ular kirishib ham ketadi, natijada aralash mulk paydo bo`ladi. Aralash mulk muayyan bir ob'ektning turli mulkdorlar ishtirokida o`zlashtirilishini bildiradi. U hozirgi ochiq tipdagi qarishma aksioner kompaniyalarida aniq ifoda etiladi. Bu erda xususiy mulk, jamoa mulki va hatto xorijiy mulk hissadorlik asosida birlashadi. Mulki ob'ekti birlashgan holda ishlatilib, o`z egalari daromad keltiradi.

8-§. Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish

Mulkiy munosabatlarda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish muhim o`rin tutadi. Davlat tasarrufidan chiqarish - davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aksiyali jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo`lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish - fuqarolarning va davlatga taalluqli bo`lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'ektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishdir.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning asosiy qonun-qoidalari:

- ◆ davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish vaqtida mulkni pulli va pulsiz topshirishni qo`shib olib borish;
- ◆ pulsiz va pulli xususiylashtiriladigan mulkdan ulush olishda fuqarolar tengligi;
- ◆ davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish sharoitida barcha fuqarolarning ijtimoiy himoya qilinishini ta'minlash;

- ◆ davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tadbirlarini amalga oshirish ustidan davlat va jamoat nazoratini yo`lga qo`yish;
- ◆ монополияга =арши =онунлар талабларига риоя этиш.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish shakllari quyidagilardan iborat: davlat korxonasi, jamoa korxonasining aksiyali jamiyatga yoki shirkatga hamda davlat korxonasining ijara korxonasiga aylantirilishi.

O`zbekiston Respublikasida davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish quyidagi shartlarga riya etgan holda amalga oshiriladi:

- ◆ davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish shakllarini mehnat jamoalarining mustaqil aniqlanishi;
- ◆ davlat tasarrufidan chiqarilayotgan va xususiylashtirilayotgan korxonalar mehnat jamoalarining ijtimoiy jihatdan muhofaza qilinishini ta'minlash;
- ◆ boshqa respublikalar va xorijiy davlatlarning ijtimoiy va yuridik shaxslari davlat tasarrufidan chiqarilgan hamda xususiylashtirilayotgan ob'ektlarni, ularning aksiyalarini O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasi tomonidan yoki u vakil qilgan idora tomonidan belgilanadigan kvotalar bo`yicha sotib oladilar;
- ◆ davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning to`la oshkoraligi hamda bu xaqda axborot e'lon qilish, ularni korxonalar xodimlari tomonidan, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlar tomonidan nazorat qilish.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ob'ektlarini sotish tartibi, narxi, bitimlarni rasmiylashtirish tartibi, mablag`i 1991 yil 19 noyabrda qabul qilingan «O`zbekiston Respublikasining davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»gi qonun»da batafsil bayon etilgan.

O`zbekistonda tovar-pul munosabatlari rivojlanayotgan va boshqariladigan bozor sharoitida mulkchilikning barcha shakliga mansub korxonalarni barpo etish, ular faoliyatini yuritish, qayta tashkil etish va tugatishning umumiy xuquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy asoslarini belgilab beruvchi «O`zbekiston Respublikasidagi korxonalar to`g`risidagi qonun» mavjud. Qonun foyda olishni ko`zlab ish olib boradigan korxonalarning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan bo`lib, ularning huquqlari va mas'uliyatini belgilaydi, boshqa korxonalar va tashkilotlar, xalq deputatlari Kengashlari, davlat boshqaruvi idoralari bilan munosabatlarini tartibga soladi.

Tayanch iboralar

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim; monostrukturali tizim; poliiqtisodiyot; aralash iqtisodiyot; ko`p ukladli iqtisodiyot.

Takrorlash uchun savollar

1. Ijtimoiy-iqtisodiy tizim deganda nimani tushunasiz?
2. Qanday me'zon orqali ijtimoiy-iqtisodiy tizimga baho beriladi?
3. Monostrukturali tizim va poliiqtisodiyotni ta'riflab bering.
4. Aralash iqtisodiyot nimalarga asoslanadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O`zbekiston – bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos yo`li. T.: «O`zbekiston», 1993.
2. Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T. «O`zbekiston», 1995, 3, 112-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O`zbekiston» 2005.

4. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Ijara to'g'risida. 1992.
5. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Lizing to'g'risida. «Chastnaya sobstvennost». 2000, 2-son, 7-bet.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. "Xalq so'zi", 2005 yil 12 aprel.
7. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. III bob, 63-83-b.
8. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
9. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.49-65, 66-85.
10. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.87-110.
11. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.86-96.
12. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.115-127.
13. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.37-50..
14. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
15. www.worldfactbook.ovg
16. www.imf.ovg
17. www.infoteka.economics.ru
18. www.stat.uz
19. www.uza.u
20. www.ceep.uz
21. www.msu.ruG`depts
22. www.ecsocman.edu.ru

4-MAVZU. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA AMAL QILISHINING ASOSIDIR

1. Natural va tovar ishlab chiqarish.
2. Tovar va uning xossalari.
3. Pulning vujudga kelishi, mohiyati va asosiy vazifalari.
4. Qiymat qonuni

1-§. Natural va tovar ishlab chiqarish

Avvalo bu mavzuni o'rganishni biz tovar-pul munosabatlari nima? degan savolga javob berishdan boshlaymiz. Tovar-pul munosabatlari-bozor iqtisodiyoti mohiyatini tashkil etuvchi munosabatlar: tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayriboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarning yaxlitligidir.

Kishilik jamiyati rivojlanishida tovar ishlab chiqarishdan oldin natural ishlab chiqarish mavjud bo'lgan.

Natural ishlab chiqarish tarixan ibtidoiy jamoa tuzumida mavjud bo'lgan, ammo u hozirda ham primitiv tipdagi an'anaviy iqtisodiy tizimlarda ham mavjud bo'lishi mumkin.

Natural xo'jalikda mahsulotlar bozorda sotish uchun emas, balki xo'jalikning o'zida uning xodimlari va yaratuvchilari iste'moli uchun ishlab chiqarilgan.

Natural ishlab chiqarish alohidalashgan xo'jaliklardan iborat bo'lgan. Bu esa natural ishlab chiqarishga chegaralanganlik xos ekanligini ko'rsatadi va iqtisodiy jarayonlarni bir doirada qat'iy mahdudlab qo'ygan, tashqi aloqalarning shakllanishiga yo'l qo'ymagan. Natural xo'jalikda xom ashyoni topishdan tortib, mahsulotni tayyor xolga keltirishgacha bo'lgan ishlarni alohida xo'jaliklarning o'zi bajargan. Ishlab chiqarish qo'l mehnatiga asoslangan. Bu esa natural xo'jalikka bir qancha asrlar davomida universal qo'l mehnati xos bo'lganligini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishning natural shakli ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlarining shunday darajasiga xosdirki, bunda ishlab chiqarishning asosiy maqsadi nihoyatda chegaralangan hamda hajmi katta bo'lmagan va tarkibi jihatidan deyarli bir xil bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga bo'ysundirilgan.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi natijasida natural ishlab chiqarishga nisbatan ishlab chiqarish unumdorligining o'sishiga mukammalroq ishlab chiqarish vositalarini qo'llashga sharoit yaratadigan tovar xo'jaligi vujudga kelgan, uning kurtaklari ibtidoiy jamoa tuzumining emirilishi davrida vujudga kelgan. Tovar ishlab chiqarish shunday xo'jalik tizimidirki, bunda mahsulot yakka, alohida ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqariladi va ularning har biri biron xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashadi, natijada ijtimoiy talabni qondirmoq uchun mahsulotni bozorda sotish va sotib olish zarur bo'ladi. Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishi va mavjud bo'lishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari-ijtimoiy mehnat taqsimoti ishlab chiqaruvchilarning alohidalashuvi, ularning iqtisodiy mustaqilligidir. U yoki bu jamiyatda tovar ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, tutgan o'rni, rivojlanganlik darajasi va amal qilish chegarasi shu jamiyatning mulkiy munosabatlariga va ishlab chiqarish ixtisoslashuvining teranlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Tovar bozorning asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Tovar inson mehnati natijasida bozorda ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot. U insonning ma'naviy, jismoniy, ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiradi.

2-§. Tovar va uning xossalari

Tovar ikki xossaga ega:

a)iste'mol qiymati; b) qiymat.

Tovarning iste'mol qiymati mahsulotlarning foydali tomonidan kishilarning biron bir iste'molini qondira olish qobiliyatidan iborat va har qanday jamiyat boyligining moddiy

mazmunini tashkil etadi. Tovar har doim mehnat mahsulidir, ammo tovar bo`lishi uchun bozorda ayirboshlanishi zarur. Demak, u almashuv qiymatiga ega. Tovarining almashuv qiymati nima?

Bir tovarning ikkinchi tovarga biror bir nisbatda ayirboshlanishiga uning almashuv qiymati deyiladi.

Almashuv qiymati, qiymatning namoyon bo`luvchi shaklidir. Qiymatga asoslanib tovarlar hisoblanadi va bir-biriga ayirboshlanadi.

Demak, tovar ikki xossaga: iste'mol qiymati va qiymatga ega. Tovar iste'mol qiymati va qiymatning birligidan iborat, ammo bu birlik ziddiyatlidir, bir vaqtning o`zida ikki yoqlama shaklga, ya'ni ashyoviy va qiymat shakliga ega.

Tovar ishlab chiqaruvchilar qo`lida qiymat sifatida, sotib oluvchilar qo`lidaligida esa iste'mol qiymati sifatida namoyon bo`ladi. Shuning uchun ham tovar sotilmasa, u qiymat sifatida tan olinmagan bo`ladi. Ushbu ziddiyat tovarlarni kerakligicha sifatli va arzon ishlab chiqarish orqali echiladi.

Tovarining ikki xossasi borligiga sabab, unda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama xarakterga egaligidadir.

Masalan, kostyumda-yigiruvchilar, to`qimachilar, tikuvchilar; nonda-novvoy, traktorchi, tegirmonchi va boshqalar ishtirok etadilar. Agar har bir aniq iste'mol qiymatida masalan, kostyumda ma'lum aniq mehnat gavdalansa, uning qiymatida ish kuchi sarfi sifatida umuman sarf qilingan inson mehnati gavdalanadi. Aniq mehnat turlari bir-biridan farq qiladi. Masalan, tikuvchining mehnati novvoy mehnatidan farq qiladi, chunki birinchisi kostyum yaratadi, ikkinchisi esa non. Inson mehnatining umuman sarflanishi nuqtai nazaridan, ya'ni insonning jismoniy, ma'naviy, ruhiy energiyasini sarf etishi nuqtai nazaridan tikuvchi va novvoy mehnati bir xildir. Demak, tovarda gavdalangan mehnat ikki yoqlama xarakterga ega. Birinchisi-aniq mehnat. Ikkinchisi, umuman insonning mehnati va aqliy energiyasining sarfi-abstrakt mehnat. Aniq mehnat tovarning iste'mol qiymatini, abstrakt mehnat tovarning qiymatini yaratadi.

3-§. Pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalari

Islomda pul siyosatiga katta o`rin beriladi. Tanga pullarni ngmuomala vositasi sifatida ishlatilishi Qur'oni Karimda taqiqlanmasa ham oltin va kumushni jamg`arganlar azob-uqubatda bo`lishlari ta'kidlangan. Bir qancha islom olimlari (jumladan, G`azzoliy va Ibn Xaldun) oltin va kumushning pul, vosita sifatida ishlatilishi durust ekanligini aytishadi.

Tovar qiymati ishlab chiqarishda vujudga keladi, ammo faqat bozorda bir tovarni ikkinchisiga tenglashtirish orqali aniqlanadi.

Almashuv hozirgi zamon shakliga etib kelguncha bir qancha bosqichlarni bosib o`tadi. Qiymatning eng elementar shakli bir tovar qiymatining boshqa tovarda gavdalanishidir. Qiymatning oddiy shakli ayirboshlashning endigina paydo bo`lgan davriga to`g`ri keladi: bu vaqtda u hali tasodifiy xarakterga ega bo`lgan. Masalan, 10 metr mato (2 qop g`alla. Bunda tovar ekvivalent rolini g`alla o`ynayadi.

Mehnat taqsimoti va tovar ishlab chiqarishning o`sishi almashinadigan tovarlar sonini ko`paytiradi, qiymatning to`la yoki kengaytirilgan shakli kelib chiqadi, almashish jamiyatda doimiy tus oladi. Endi tovar qiymati bir necha tovarlarning qiymatlari bilan ifodalanishi mumkin bo`ladi, ya'ni 2 ta qo`y (2 qop g`alla yoki 25 metr chit yoki 3 ta bolta kabi.

Qiymatning kengaytirilgan shakli asta-sekin uning umumiy shakliga aylanadi. Hamma tovarlar o`z qiymatini bir tovarda aks ettira boshlaydi.

Masalan: 8 qop g`alla yoki

10 metr chit yoki

1 ta bolta yoki

(1 ta qo`y.

2 gr oltin

va hokazo.

Bunda tovar-ekvivalent rolini bitta qo`y o`ynamoqda. Shu yo`sinda umumiy ekvivalent kelib chiqqan va bu rolni o`ynovchi tovarning asosiy vazifasi odamlarning shaxsiy ehtiyojini emas, ijtimoiy almashuv ehtiyojini qondirishdan iborat bo`lib qoldi.

Xalqlarda va tarixning turli bosqichlarida ekvivalent vazifasini turli tovarlar bajargan. Ishlab chiqarishning yanada taraqqiy etishi, tovar almashuvining rivojlanib, savdo-sotiq ishlarining milliy doiradan chiqib ketishi, katta xalqaro bozorlarning paydo bo`lishi, yagona umumiy ekvivalent zaruriyatini keltirib chiqargan. Shu yo`sinda qiymatning pul shakli kelib chiqqan. Umumiy ekvivalent vazifasini oltin bajara boshlagan. Oltin pulga aylandi. Pul rolini tarixda boshqa materiallar ham (mis, temir, kumush) o`ynagan. Shunday qilib pul-o`ziga xos tovar, umumiy ekvivalentdir.

Pulning vujudga kelishida asosiy sabab-tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvidir, buning natijasida ortiqcha mahsulotni ayirboshlash zaruriyati vujudga kelgan. Pul esa ayirboshlashning eng qulay vositasi bo`lganligi sababli insonlar tomonidan qabul qilingan.

Pul quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Pul-qiymat o`lchovidir. Pul turli tovarlarning qiymatini o`lchab, miqdorini taqqoslab beradi. Tovarlarning qiymatining pulda ifodalanishi tovarning bahosidir.

2. Pul-muomala vositasi. Tovar-pul muomalasi jarayonida pul naqd bo`lishi kerak, chunki uning yordamida tovarlar oldi-sotdi qilinadi. Tovarlarning pulga aylanishi tovar ishlab chiqaruvchining tovarni tayyorlashga sarflangan mehnati jamiyatga kerakli deb e`tirof etilganligini bildiradi. Shuning uchun pulga tovar ayirboshlash bozor iqtisodiyotining muhim tomoni hisoblanadi.

3. Pul-jamg`arish vositasi. Turli vaziyat taqozosi muomala jarayonining uzilib qolishiga olib kelishi mumkin. Buning natijasida pul muomalada bo`lmay turib qoladi. Bunday holda pul boylik to`plash vositasi vazifasini bajara boshlaydi.

4-§. Qiymat qonuni

Qiymat deganda mahsulot ishlab chiqarishga sarf etilgan mehnat miqdori tushuniladi. Mehnat sarflari jonli (ish kuchi sarflari) va buyumlashgan (ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va h.k.) turlarga ajratiladi.

Binobarin, "tovarning qiymati" deganda, uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar tushuniladi.

Ishlab chiqaruvchining har doim harakat qilishiga, yangiliklarga intilishiga, ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishga nima undaydi? Bu savolga qiymat qonuni javob beradi.

Qiymat qonuniga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Bu qiymatning miqdori ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan o`lchanadi.

Bozor iqtisodiyotining eng asosiy talabi ishlab chiqaruvchi kam mehnat sarflab, ko`p va sifatli tovar ishlab chiqargandagina, ya'ni kishilarning talab va ehtiyojini to`laroq qondirgandagina foyda ko`rib ishlashi mumkin, aks holda sinadi. Demak, qiymat qonuni ijtimoiy mehnatni hisobga olish, tartibga solish, vaqtni tejash va rag`batlantirish vazifalarini bajaradi.

Qiymat qonunining amal qilishi oxir-oqibat ishlab chiqaruvchilarning tabaqalashuviga olib keladi. Tabaqalashuvning kechishi faqat sarf-xarajatlardagina emas, shuningdek, bozor talabini hisobga olishga, unga moslasha bilishga ham bog`liqdir. Shunga ko`ra, qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini o`stirib borishga yoki boshqa bir tovar ishlab chiqarishga o`tish uchun rag`batlantiradi.

Demak, qiymat qonunining yana bir vazifasi-tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtirishdir. Bozordagi tovar bahosi asosida qiymat yotadi. Shunga ko`ra qiymat qonuni baholar qonuni sifatida ko`rinadi. Lekin qiymat qonunining vazifasi baho qiymat bilan teng bo`lganda ham, farq qilganda ham amalga oshaveradi. Chunki eng yuqori unumdorlikka erishgan tovar ishlab chiqaruvchilar, bir muncha vaqt yuqori daromad olib turishlari mumkin, lekin bu bilan ularning ahvoli butunlay kafolatlangan deb bo`lmaydi. Agar ular texnik va tashkiliy yangiliklarni, ko`proq samara beradigan ishlab chiqarish yo`llarini muntazam qidirib topib, ishlab chiqarishga qo`llab turmasalar, bir muncha vaqtdan keyin o`z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Shunga ko`ra, qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni mehnat sarfini kamaytirish yoki kamaytirmaslikni tanlab olish erkinligidan mahrum qiladi. Ular doimo iqtisodiy tazyiq ostida bo`ladilar va doimo ish vaqtini tejash imkoniyatlarini axtarish bilan shug`ullanishga majburdirlar. Tarix tajribasi-qiymat qonuni yaratadigan rag`batlar va tazyiq g`oyat samarali ekanligini ko`rsatadi.

Tayanch iboralar

Natural ishlab chiqarish; tovar ishlab chiqarish; tovarning iste'mol qiymati; tovar qiymati; aniq mehnat; abstrakt mehnat; umumiy ekvivalent; pulning vazifalari; qiymat o`lchovi; muomala vositasi; jamg`arish vositasi; qiymat qonuni.

Nazorat va mulohaza savollar

1. Natural ishlab chiqarishni izohlab bering
2. Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishida qanday ijtimoiy-iqtisodiy asos bo`lgan?
3. Tovarning qanday xossalari bor?
4. Pulning paydo bo`lishini nima taqozo etgan?
5. Pul vazifalarini izohlab bering?
6. Qiymat qonunining amal qilishiga misollar keltiring?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li. T. «O`zbekiston», 1992, 55-56-b.
2. Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T. «O`zbekiston», 1995, 114, 182-185-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O`zbekiston» 2005.
4. O`zbekiston Respublikasi Qonuni. O`zbekiston Respublikasi pul tizimi haqida. 1993 yil 7 may.
5. «O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining xalq xo`jaligini barqarorlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o`tishning asosiy yo`nalishlari haqida»gi Qarori 12 chaqiriq O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining uchinchi sessiyasi (29 oktyabr-1 noyabr), 1990 yil hujjatlari.
6. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo`raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. IV bob, 84-101-b.
7. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma`ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
8. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.86-105.
- 9.6. Борисов Е. Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, с.135-153.
10. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.67-84, 121-128.
11. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.128-154.
12. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to`plami, -T.: TDIU, 2005.
13. www.worldfactbook.ovg
14. www.imf.ovg
15. www.infoteka.economics.ru
16. www.stat.uz
17. www.uza.u

18. www.ceep.uz
19. www.msu.ruG`depts
20. www.ecsocman.edu.ru

5-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

1. Bozor iqtisodiyotining mohiyati.
2. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari.
3. Bozor iqtisodiyotining ikki turi.
4. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li.

1-§. Bozor iqtisodiyotining mohiyati

Bozor iqtisodiyotining asl, lo'nda ma'nosi-iqtisodiyotni tashqaridan tartibga solish tajribasidan voz kechib, o'zini o'zi boshqaradigan mexanizm yaratishdir. Ana shu o'zini o'zi tartibga solib, yo'naltirib, barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlab turadigan yangi bozor mexanizmi markazida inson turadi, inson omili yotadi. Demak, yangi iqtisodiy tizimga o'tishni, iqtisodiy mustaqil davlat qurishni odamlardan, har birimizdan, birinchi navbatda, O'zbekiston taqdiri va kelajagi uchun mas'ul bo'lgan yoshlardan, ularda zamonaviy iqtisodiy tafakkur, iqtisodiy idrok xosil qilishdan boshlamoq lozim.

Hozirgi zamon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotidir. Er yuzidagi ko'pgina mamlakatlar har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan rivojlanib bormoqda.

Hozirgi dunyoda, ayniqsa, G'arb mamlakatlarida iqtisodiyot haqida gap ketganda faqat bozor iqtisodiyoti tushuniladi. Hozirgi zamon nazariyalarida bozor iqtisodiyoti deganda iqtisodiy xatti-harakatlarning erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning bozor mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi tushuniladi. Bozor iqtisodiyoti g'oyat ko'p qirrali va murakkab iqtisodiyotdir. Uning mohiyatini anglash uchun unga xos tub belgilarni yaxlitlikda olib qarash kerak. Bu belgilar shakllanib ulgurgan, aralash iqtisodiyotga aylangan bozor iqtisodiyoti sharoitida vujudga keladi, bu esa hozirgi eng rivojlangan mamlakatlarda aniq ko'rinadi.

Bozor iqtisodiyoti erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan, iqtisodiy monopolizmni inkor etuvchi, ijtimoiy mo'ljalga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib turuvchi iqtisodiyotdir. O'ziga xos mulkiy munosabatlari, ijtimoiy yo'nalishlari va tartiblanib turish usullari jihatidan bu tizim kapitalistik iqtisodiyotdan va tarixda mavjud bo'lgan sobiq sotsialistik iqtisodiyotdan farq qiladi.

Bozor iqtisodiyotining quyidagi sub'ektlari mavjud:

a) iqtisodiy mustaqil mulk egasi yoxud iste'molchi bo'lgan ayrim kishilar yoki guruhlar. Bularga odatda yollanib ishlovchilar, er egalari, kapital sohiblari, ishlab chiqarish vositasi egalari kiradi. Ular tadbirkorlik qilmay, o'z mulkidan daromad topadi yoki yollanib ishlaydi;

b) firma, korxonalar, xo'jaliklar, ularda band bo'lgan tadbirkorlar. Ular foyda olish yo'lida mustaqil ish yuritadilar, ishlab chiqarish omillarini ishga soladilar;

v) davlat, aniqrog'i, davlatning barcha mahkama-idora tashkilotlari. Ular ham ishlab chiqarish, ham iste'mol bilan shug'ullanadilar, bozor va unda qatnashuvchilar faoliyati ustidan nazorat qiladilar.

Bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari o'zaro aloqaga kirishadilar. Ish kuchi, er, kapital va boshqa vosita egalari ularni korxonalar, firmalarga sotadi. Ular o'z navbatida ishlab chiqarish omillaridan foydalanib, tovar va xizmatlar yaratadilar, ularni taklif etadilar.

2-§. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari

Bozor iqtisodiyotining mohiyatini anglash uchun uning asosiy belgilarini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyotining eng muhim belgisi-iqtisodiy plyuralizm hisoblanadi, ya'ni mulk shakllari va xo'jalik yuritish usullarining turli-tuman bo'lishidir. Turli shakllardagi mulklar erkin, yonma-yon, hech bir chegaralanmagan holda rivojlanadi. Turli mulklar muvozanatda bo'lib, ayrim mulk shaklining hukmronligiga yo'l berilmaydi. Xo'jalik yuritish usullari ham har xil bo'ladi. Yakka tartibda, jamoa-uyushmaga birikkan holda, sherikchilik-paychilik yoxud

aktsionerlik asosida, o'z mablag'iga yoki qarzga olingan mablag'ga tayanib xo'jalik yuritish, er va boshqa vositalarni ijaraga olish va ishlatish kabilar birgalikda boradi. Bozor iqtisodiyoti erkin iqtisodiyotdir. Iqtisodiy faoliyat erkinligining asosi ishlab chiqarish omillari yoki yaratilgan tovarlarning mulk ob'ekti bo'lishi, mulkdorlarning esa mustaqillikka ega bo'lishidir. Ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi o'z tovarini yoki pulini o'zi bilganicha ishlatadi. Bozor iqtisodiyoti erkin bo'lganidan u har qanday iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Iqtisodiy monopolizm - korxonalar, tashkilot yoxud davlatning umuman iqtisodiyotda yoki uning biror sohasida tanho hukmronlik qilishi. Iqtisodiyotdagi monopolizm ishlab chiqarishning o'zida, savdo-sotiqda, kredit-bank tizimida yoki iste'mol doirasida mavjud bo'ladi. Iqtisodiyotdagi monopolizmning tayanchi muayyan mulk shaklining tanho hukmronligidir. Bunday mavqe esa siyosiy xokimiyat va g'oyaviy sohadagi monopolizmni yuzaga chiqaradi. Iqtisodiy taraqqiyotga yo'l ochish uchun iqtisodiyotdagi monopolizmni tugatish zarur, chunki monopoliya o'z tabiatiga ko'ra ishlab chiqarishda turg'unlik paydo qiladi, hukmron mavqega tayanib, sarflarni kamaytirmay, foyda ko'rishi mumkin, raqobatning yo'qligi yoki zaifligidan foydalanib, bozorda o'z izmini o'tkazishi mumkin. Monopoliya turg'unlikni yuzaga chiqaradi, tashabbusni chegaralaydi. Shu sababli bozor iqtisodiyoti u bilan chiqisha olmaydi. Mana shu jihatdan bozor iqtisodiyoti antimonopol yo'nalishga ega.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zaro munosabatlar manfaatlarni ko'zlagan holda o'rnatiladi. Ish yuzasidan bo'lgan munosabatlar (shiriklik) erkin shakllanadi. Turli ishlab chiqaruvchilar bir-biri bilan manfaatli aloqa o'rnatadilar. Bozorda esa xaridor bilan sotuvchi bir-birini erkin tanlaydi. Bozor iqtisodiyotida tovar taqchilligi bo'lmaydi, shu sababdan bozorda ishlab chiqaruvchi emas, balki iste'molchi (xaridor) o'z izmini o'tkazadi, tovar va xizmatlarning sifatiga va narxiga qarab tanlab olish imkoniga ega bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotining yana bir belgisi narxlarning liberallasuvi, ya'ni narx-navoning erkin tashkil topishidir. Tovarlar narxini davlat yuqoridan belgilamaydi, narx ayrim ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi tazyiqi ostida shakllanmaydi. Narx bozordagi talab va taklifga qarab, xaridor bilan sotuvchining savdolashuviga binoan yuzaga keladi.

Bozor iqtisodiyoti moslashuvchan iqtisodiy tizimdir. U sharoit o'zgarishlariga darhol javob beradi, nima etishmasa, shuni darhol ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Uning muhim belgilaridan yana biri novatsiyaga moyillikdir. U fan-texnika yangiliklarini darhol qabul qiladi, yangi tovarlarni, yangi texnologiyani va ishlab chiqarishni boshqarish usullarini joriy etishni ta'minlaydi, chunki bu raqobatda yutqazmaslik, yaxshi foyda ko'rish, obro'-e'tibor orttirish sharti bo'lib xizmat qiladi. Bozor iqtisodiyoti tovarlar va xizmatlar to'kinchiligini yuzaga keltiradi, ko'pchilik tovarlardan eng yaxshisini tanlab olgan holda ehtiyojni qondirish imkonini beradi.

Ammo bozor iqtisodiyotini hamma dardga davolay deb, uni haddan tashqari olqishlash unga xolisona baho berishdan yiroq. Uning o'ziga xos muammolari, zaif tomonlari ham yo'q emas. Bozor iqtisodiyoti millionlab ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning faoliyati bo'lganidan unga tarqoqlik va xudbinlik (egoizm) ham xos. U o'z-o'zidan davlat va jamoatchilik ishtirokisiz tabiatni muhofaza etish, ekologik muvozanatni ta'minlashni yuzaga chiqarmaydi. Jamiyat uchun zarur bo'lgan, lekin xarajatlar qaytishi sekin bo'ladigan, katta mablag' talab qiladigan inshootlar va binolarning qurilishi rag'batlantirmaydi. Darhol foyda keltirmaydigan, lekin ilm-ma'rifat kelajagi uchun muhim bo'lgan nazariy izlanishlarni ham rag'batlantirmaydi. Bozor iqtisodiyoti ham sakrab-sakrab, siklli ravishda rivojlanadi, iqtisodiy yuksalishlar bilan birga inqiroz va tanglik ham paydo bo'ladi. Bozor iqtisodiyotining ham, har qanday iqtisodiyot kabi, o'z rivojlanish qonunlari mavjud. Unga xos qonunlar tizimini ikki guruhga bo'lish mumkin:

a) umumiy iqtisodiy, lekin bozor iqtisodiyotida ham amal qilishda davom etgan qonunlar;

b) faqat bozor iqtisodiyotining o'ziga xos bo'lgan qonunlar. Bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan tub belgilar sekin-asta shakllanib, pirovard natijada yaxlit iqtisodiy tizimni hosil etadi. Bu jarayon murakkab bo'lganidan, uzoq davom etadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish XX asrga xos bo'lgan umumbashariy, ya'ni umumjahon voqeligidir. Bozor iqtisodiyotiga o'tish kishilarning xohish irodasi emas, balki, ob'ektiv zaruratdir. Insoniyat tajribasi ko'rsatganidek, hozirgi zamon bozor munosabatlari zaminidagina ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish, ko'plab va sifatli

tovarlar yaratish, ularga bo'lgan talabni qondirish, tejimli xo'jalik yuritish, to'kinchilik yaratib, xalqni farovon turmush sari yo'llash, halol va samarali mehnatni qadrlash, adolatni o'rnatish mumkin. Bozor munosabatlari tizimida shunday rag'bat kuchi jamlanganki, u muttasil iqtisodiy o'sish va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlaydi. Xalqaro tajriba ko'rsatganidek, bozor iqtisodiyotiga o'tishning ikki shakli yoki modeli mavjud. 1) G'arbiy Evropa mamlakatlari va boshqa rivojlangan mamlakatlar yo'li; 2) mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil taraqqiyot yo'lga o'tib rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari yo'li.

3-§. Bozor iqtisodiyotining ikki turi

Yuqorida qayd qilinganidek, bozor iqtisodiyoti deganda hozirgi rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiyot tushuniladi.

Tarixiy nuqtai nazardan bozor iqtisodiyotining ikki turi mavjud. Birinchisi-asov yoki yovvoyi bozor iqtisodiyoti. Bunday iqtisodiyotning asl namunasi XVIII va XIX asrlarda bo'lgan. Uning ba'zi bir alomatlari hozir ham uchrab turadi. Uning quyidagi asosiy belgilarini keltirish mumkin:

1. Якка эгаликдаги хусусий мулкнинг шукмрон былиши, мулкнинг озчилик =ылида тыпланиши.
2. Iqtisodiyotning stixiyali o'sishi, ya'ni iqtisodiy beboshlik va tartibsizlikning kuzatilishi
3. Noma'lum bozor uchun ko'r-ko'rona ravishda tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish, ularning sotilish yoki sotilmasligining noma'lumligi.
4. Raqobat kurashining qonun-qoidasiz, terror, zo'ravonlik, qalloblik kabi g'ayriinsoniy usullar bilan borishi.
5. Tadbirkorlar o'rtasidagi sherikchilik aloqalarining tasodifiy bo'lishi.
6. Davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi, undan chetlashib qolishi.
7. Tartibsizlik natijasida kuchli iqtisodiy tangliklar va bo'hronlarning kelib chiqishi, iqtisodiy talafotlarning yuz berishi.
8. Kishilarning o'ta boy va o'ta kambag'allarga ajralib qolishi, ular o'rtasidagi sinfiy kurashning mavjudligi, ijtimoiy muvozanatning yo'qligi.

Bunday iqtisodiyotni asov daryoga tenglashtirish mumkin. Asov daryo tartibsiz oqadi, uning o'zaklari tez o'zgarib turadi, uning suvini tartibga soluvchi to'g'onlar, suv omborlari bo'lmaydi. Bunday daryo nafaqat obi-hayot olib keladi, balki uning toshqinlari qirg'oqlarni yuvib ketish bilan talafot ham keltiradi.

Ammo yovvoyi iqtisodiyot abadiy saqlanmaydi. U sivilizatsiyalashgan yoki madaniylashgan bozor iqtisodiyotiga aylanib boradi.

Tsivilizatsiyalashgan bozor iqtisodiyotining ham o'ziga xos belgilari mavjud:

1. Asosiy bo'lib hisoblangan xususiy mulk bilan bir qatorda boshqa mulk shakllari ham harakatda bo'ladi, mulkiy muvozanat yuzaga keladi.
2. Iqtisodiyotdagi beboshlik qattiq cheklanadi, iqtisodiyot tartiblanadi.
3. Bozor talabni hisobga oladi, ishlab chiqarish talabga moslashadi, bozordagi noma'lumlik ahyon-ahyon uchrab turadi.
4. Raqobat kurashi belgilangan qoidalarga binoan halol boradi, uning madaniy usullari qo'llaniladi.
5. Iqtisodiyot sub'ektlari (ishtirokchilari) o'rtasidagi doimiy va uzoq davrga mo'ljallangan, o'zaro manfaatli sherikchilik aloqalari o'rnatiladi.
6. Davlat iqtisodiy hayotga aralashadi, o'z chora-tadbirlari bilan iqtisodiy tamoyillarning amal qilishi uchun sharoitlar yaratadi.
7. Iqtisodiyot tartiblanib turganidan chuqur iqtisodiy tangliklar yuz bermaydi yoki iqtisodiy tanglikdan tezda chiqiladi.
8. Iqtisodiyot yuqori darajada rivojlanganligi uchun jamiyat boy bo'ladi, tadbirkorlik, shu sababdan, faqat foyda topish uchun emas, balki el og'ziga tushish, obro'-e'tiborli bo'lish uchun ham olib boriladi.

9. Iqtisodiyot ijtimoiy yo`naltirilgan, ommaviy farovonlikni ta'minlashdek aniq mo`ljalga ega bo`ladi.

10. Kishilarning iqtisodiy jihatdan tabaqalanishi chegaralanadi, o`ziga to`q, o`rtahol aholi asosiy ijtimoiy qatlamga aylanadi.

Shu boisdan jamiyatda ijtimoiy muvozanat saqlanib, kishilar o`rtasida to`qnashuvlarga o`rin qolmaydi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyotiga o`tish deganda sivilizatsiyalashgan iqtisodiyot sari borish tushuniladi.

4-§. O`zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o`tishning o`ziga xos yo`li

Ma'lumki, bozor iqtisodiyotiga o`tishning umumjahon voqeasiga aylanishi XX asrning muhim belgisidir. Insoniyat tajribasi shuni ko`rsatadiki, bozor iqtisodiyoti bir qator muammolarni samarali hal eta oladi, xususan:

- a) muttasil ravishda ishlab chiqarishni o`stirib, to`kinchilikni ta'minlash;
- b) tejamli xo`jalik yuritib, barcha resurslardan oqilona foydalanish;
- v) ommaviy farovonlikni ta'minlash;
- g) mazmuni yoki shaklidan qati nazar halol va samarali mehnatning qadriga etish;
- d) umuminsoniy ijtimoiy adolat tamoyillarini hayotga tadbiq etish.

Bozor iqtisodiyotining tamoyillari, qonun-qoidalari umum insoniy, ammo boriladigan marra bir xil bo`lsa-da, uning yo`llari har xildir.

O`zbekiston oldida ikki strategik-istiqbolda ko`zlangan vazifa turadi. Uning biri - mustaqillikning iqtisodiy poydevorini yaratish. Ikkinchisi - bozor iqtisodiyotiga o`tish. Iqtisodiy mustaqillikka bozor mexanizmi orqali erishiladi, lekin uning O`zbekistonda shakllanishi o`ziga xos yo`l bilan yuz bermoqda. Bu yo`l bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini e`tirof etgan holda, O`zbekistonning milliy xususiyatlarini hisobga oladi.

Bu xususiyatlar quyidagilardir:

1. O`zbekiston iqtisodiyoti kam rivojlangan bo`lsa-da, uning ishonchli salohiyati bor.
2. O`zbekiston tabiiy va mehnat resurslariga boy diyor, uning saxiy eri va mehnatsevar xalqi bor.
3. Respublikamiz aholisining o`shish sur`atlari jadal, shu boisdan mehnat resurslari tez ortib boradi.
4. O`zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo`jaligining o`rni katta, shu boisdan aholining katta qismi (60%) qishloq joylarda istiqomat qiladi.
5. O`zbekiston sharqiy sivilizatsiyaga mansub mamlakat. Bu erda sharqona iqtisodiy ko`nikmalar, ota-bobolardan meros qolgan xo`jalik yuritish usullari bor.

Bu xususiyatlar O`zbekistonda bozor iqtisodiyoti sari borish yo`lini tanlash uchun asos bo`ldi. Bu yo`l jahon tajribasiga tayangan holda, ammo mamlakatimizning milliy manfaatini, undagi real sharoitlarini hisobga olgan holda bozor iqtisodiyotiga o`tishni bildiradi. Bu yo`l bozor iqtisodiyotiga inqilobiy sakrashlarsiz, ijtimoiy larzalarsiz, tinchlik va xotirjamlik sharoitida, xalqni ijtimoiy himoya qilish orqali sekin-asta, bosqichma-bosqich o`tilishini ta'minlaydi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek "Bizning qat'iy nuqtai nazarimiz jahon tajribasi va o`z amaliyotimizdan olingan jamiyki foydali tajribalarni rad etmagan holda, o`zimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo`limizni tanlay olishdan iboratdir"□

O`zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o`tishning o`ziga xos yo`li Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan olg`a surilgan besh tamoyilda ifodalab berildi:

Birinchi tamoyil - iqtisodiyot siyosatdan ustivor bo`lishi va buning uchun iqtisodiyot mafkuradan xoli qilinishidir.

Ikkinchi tamoyil - davlat bosh islohotchi bo`lishi kerak. Bu tamoyil bozor iqtisodiyotiga o`tish tartibsiz ravishda, o`zibo`larchilik asosida emas, balki davlat rahbarligida amalga oshiriladigan islohotlar orqali yuz berishini bildiradi.

Uchinchi tamoyil - qonunlar va ularga amal qilinishining ustivorligini ta'minlash. Bu tamoyil bozor iqtisodiyotiga o'tish tartibli ravishda, hammaning keng jamoatchilik ishtirokida ishlab chiqqan davlat qonunlariga so'zsiz rioya etishi orqali borishini bildiradi.

To'rtinchi tamoyil - faol ijtimoiy siyosat yuritish. Bu iqtisodiyotga kuchli ta'sir eta oladigan, xalqning ijtimoiy himoyasini, uning faolligini ta'minlaydigan, ijtimoiy adolatni yuzaga chiqaradigan siyosatni olib borishni anglatadi.

Beshinchi tamoyil - bozor iqtisodiyotiga sekin-asta, bosqichma-bosqich o'tish. Bu tamoyil chuqur iqtisodiy islohotlarni shoshilmasdan, sobitqadamlik bilan amalga oshirishni talab etadi.

Tayanch iboralar

Bozor iqtisodiyoti; bozor iqtisodiyoti ob'ektlari; iqtisodiy plyuralizm; narxlarning liberallasuvi; bozor iqtisodiyotiga o'tish modellari; sivilizatsiyalashgan bozor iqtisodiyoti; «o'zbek modeli».

Takrorlash uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyotini ta'riflab bering.
2. Bozor iqtisodiyotining qanday sube'klari bor?
3. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilarini sanab bering.
4. Tsivilizatsiyalashgan bozor iqtisodiyotining belgilarini sharhlang.
5. «O'zbek modeli»ning besh tamoyilini izohlab bering.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

21. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T. «O'zbekiston», 1992, 55-56-b.
22. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T. «O'zbekiston», 1995, 114, 182-185-b.
23. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
24. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi haqida. 1993 yil 7 may.
25. «O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining xalq xo'jaligini barqarorlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy yo'nalishlari haqida»gi Qarori 12 chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining uchinchi sessiyasi (29 oktyabr-1 noyabr), 1990 yil hujjatlari.
26. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. IV bob, 84-101-b.
27. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
28. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.86-105.
29. 6. Борисов Е. Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, с.135-153.
30. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.67-84, 121-128.
31. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.128-154.
32. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
33. www.worldfactbook.ovg
34. www.imf.ovg
35. www.infoteka.economics.ru

36. www.stat.uz
37. www.uza.u
38. www.ceep.uz
39. www.msu.ruG`depts
40. www.ecsocman.edu.ru

6-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTIGA O`TISH DAVRI VA UNING O`ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI

1. O`zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o`tishning tamoyillari va xususiyatlari
2. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo`nalishlari
3. Bozor munosabatlariga o`tish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish vazifalari

1-§ O`zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o`tishning tamoyillari va xususiyatlari.

Bozor iqtisodiyotining oldingi mavzuda tilga olingan belgilari uzoq davr davomida shakllanib, pirovard natijada yaxlit ijtimoiy tizimni tashkil qiladi.

Bunda bozor iqtisodiyotiga o`tish yo`llari (modellari) xilma-xil bo`lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o`tishning barcha yo`llari umumlashtirilib, quyidagi uchta asosiy modelga bo`linadi:

Rivojlangan mamlakatlar yo`li;

Rivojlanayotgan mamlakatlar yo`li;

Sobiq sotsialistik mamlakatlar yo`li.

Bu yo`llarning umumiyligi shundaki, ularning hammasi bozor iqtisodiyotiga o`tishni maqsad qilib qo`yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko`p jihatdan umumiy bo`ladi. Shu bilan birga har bir yo`lning o`ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo`lishidan kelib chiqadi.

Masalan, bozor munosabatlariga o`tishning g`arbcha modeli (rivojlangan mamlakatlar yo`li)da oddiy tovar xo`jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan madaniylashgan bozor iqtisodiyotiga o`tiladi.

Mustamlakachilikdan ozod bo`lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o`tish yo`lining xususiyati - bu qoloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o`tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo`lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma'muriy – buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o`tishdan iboratdir. Bu yo`lning boshqa yo`llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyligi yo`q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga uchinchi yo`lda bozor munosabatlariga o`tayotgan mamlakatlarning o`zi o`tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo`jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga o`tishning mazkur yo`lining o`ziga xos xususiyatlaridir.

Markazlashgan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o`tishda maqsad bir xil bo`lsa-da, turli mamlakatlar turli yo`llarni tanlashlari mumkin. Tammaga ma'lumki, bir tizimdan ikkinchi tizimga o`tishda ikki yo`l, ya'ni revolyutsion va evolyutsion yo`llar mavjud. Polsha, Chexoslovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o`tishning revolyutsion yo`lini, birdaniga katta to`ntarishlar qilish yo`lini tanladilar. Boshqacha aytganda ular «karaxt qilib davolash» degan usulni qo`lladilar. Bu yo`lni amalga oshirish uchun Rossiyada «300-kun», «500-kun» degan o`tish dasturlari ishlab chiqildi. Bu dasturlarni tezkorlik bilan amalga oshira boshladilar. Bunda ular bir tizimdan ikkinchi tizimga o`tishda ancha uzoq muddatli o`tish davri bo`lishini unuttidilar. Natijada bu mamlakatlarda ishlab chiqarish hajmi keskin tushib ketdi, ko`plab korxonalar yopilib, ishsizlar soni ko`paydi, pulning qadri keskin pasayib ketdi, iqtisodiyot esa hamon karaxtlikdan chiqqani yo`q, odamlarning ahvoli og`irlashdi.

Shuning uchun O`zbekiston bu yo`ldan bormay boshqa yo`l tanladi. Bu yo`l O`zbekistonning o`ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo`ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to`ntarishlarsiz, ijtimoiy to`qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani

kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

«Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, besonaqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi»¹, deb yozadi mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan beshta muhim tamoyil asos qilib olingan.

Birinchidan, iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash.

Ikkinchidan, o'tish davrida davlatning o'zi bosh islohotchi bo'lishi.

Uchinchidan, butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog'i, qonunlarning ustunligi ta'minlanmog'i lozim.

To'rtinchidan, bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Nihoyat, beshinchidan, bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish. Bozor munosabatlariga o'tishda bu printsiplarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish printsipli alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozorning infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohasini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohasini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarni ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlarida bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish.¹

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va bajarildi.

Birinchidan, o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

Ikkinchidan, mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiyashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohasida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish.

Uchinchidan, ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvoning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublika iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tkazish bo'yicha birinchi bosqichda qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyot sohasiga tegishli bo'lgan, iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishning huquqiy negizini barpo etadigan 100 ga yaqin asosiy qonun – hujjatlar qabul qilindi.

Birinchi bosqichda kichik xususiyashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun zarur bo'lgan muassasalar tizimi tuzildi.

qishloq xo'jaligida agrar islohot jarayonida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan yangi xo'jalik tizimi shakllandi va iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismi keng rivojlandi.

Xalq xo'jaligini, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va mavjud sharoitlarga mos bo'lgan tizimlari ishlab chiqildi. Narxlar to'liq erkinlashtirildi, bozor infratuzilmasining asosiy qirralari shakllantirildi, aholini ijtimoiy himoyalash tizimi amalga oshirila boshladi, iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib I.A. Karimov asarida bu bosqich uchun bir qator vazifalar ajratib ko'rsatiladi.

Birinchi vazifa – davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga etkazish. Bunda davlat mulkini xususiylashtirish, tadbirkorlik faoliyatini keng qo'llab-quvvatlash, kichik xususiy korxonalar tashkil qilishni rag'batlantirish hisobiga ishlab chiqarishda davlatga qarashli bo'lmagan qismning ulushini oshirish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash. Bu ham korxonalar va tarmoqlarning, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish imkonini beradi.

Uchinchi vazifa – milliy valyuta-so'mni yana ham mustahkamlashdan iborat.

Bu esa so'mning konvertatsiyasi, qat'iy valyutalarga erkin sur'atda almashtirish layoqati demakdir, unga pulning qadsizlanishiga qarshi ta'sirchan choralarni qo'llash, iste'mol mollari ishlab chiqarishni ko'paytirish hamda ichki bozorni shunday mollar bilan to'ldirish, korxonalarining chetga mol chiqarishini kengaytirish hisobiga valyuta zahiralarni mustahkamlash yo'li bilan erishiladi.

To'rtinchi vazifa – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xom ashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

Bunda tarkibiy o'zgarishlarda Respublika uchun eng asosiy hisoblangan tarmoqlarni, jumladan yoqilg'i, energetika va g'alla komplekslarini rivojlantirish nazarda tutiladi.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazishda ikki bosqichli taraqqiyot yuzaga keladi. Birinchi bosqichda davlat sektori va bozor xo'jaligidan iborat yarim erkinlashgan iqtisodiy tizim yuzaga keladi. Ikkinchi bosqichda iqtisodiyot to'liq erkinlashtiriladi, xususiylashtirish tugallanadi, narxlar erkin qo'yib yuboriladi, davlat korxonalarining monopol mavqei tugatiladi.

Lekin bundan Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish maqsadiga to'liq erishildi va bu sohada qo'yilgan vazifalar to'liq bajarildi degan xulosa kelib chiqmaydi. Chunki bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik davlat barpo etish, fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirish har bir davrda kun tartibiga yangi vazifalarni qo'yadi.

Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi bosqichda «erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir». Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi.

– Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

– Xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;

– Mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay xuquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

- Kichik va o`rta biznes iqtisodiy taraqqiyotda ustivor o`rin olishiga erishish;
- Mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko`lamda integratsiyalashuvini ta'minlash;
- Iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o`zgarishlarni izchil davom ettirish.

2-§.Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo`nalishlari.

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy – boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o`tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo`nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlardan ko`zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy etukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o`tishning nazariy modeli yaratildi. (Shu mavzuning 1-§ da qarab chiqildi).

Bu modelda yangi iqtisodiyotga o`tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo`nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo`nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bu asosiy yo`nalishlari I.A.Karimovning «O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida» kitobida bayon qilib berilgan.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning boshlang`ich nuqtasi bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iborat bo`ladi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizini yaratish bo`yicha amalga oshirilgan ishlarning bir nechta yo`nalishini ajratib ko`rsatish mumkin.

Birinchi yo`nalish – davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlarni qabul qilish.¹

Boshqaruv tizimining yuqori va quyi darajadagi vazifalari aniq chegaralab qo`yildi. Vakolatli hokimiyatning yagona to`la huquqli organi bo`lgan hokimlik instituti yaratildi, fuqarolarning o`z-o`zini boshqarish sohasida fuqarolar yig`ini joriy qilindi.

Ikkinchi yo`nalish – tizimdagi o`zgarishlarga, yangi iqtisodiy munosabatlarga va shu jumladan mulkchilik munosabatlariga asos bo`ladigan qonunlar tizimini yaratish.¹ Respublikada bu yo`nalish bo`yicha qabul qilingan qonunlarda mulkdorning huquqi tan olindi, xususiy mulkchilik huquqi e'tirof qilindi, mulkchilikning barcha shakllari uchun teng sharoit yaratildi. Davlat mulkini xususiylashtirishning samarali mexanizmi ishlab chiqildi. qisqacha aytganda bozor munosabatlarining negizi bo`lgan ko`p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishning barcha huquqiy asoslari yaratildi.

Uchinchi yo`nalish – xo`jalik yuritishning va institutsional o`zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmni yaratishga qaratadigan qonunlar.² Bozor infratuzilmasini yaratish va uning faoliyatiga xos jarayonlarni tartibga solishni ta'minlaydigan qonunlarni qabul qilishdan oldin, iqtisodiyotning turli sohalarida xo`jalik yuritayotgan sub'ektlarning huquq va iqtisodiy erkinlik borasidagi maqomini belgilab beradigan qonunlar

qabul qilindi. Korxonalar to'g'risidagi qonun, kooperatsiya to'g'risidagi, dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risidagi qonunlar shular jumlasidandir.

To'rtinchi yo'nalish – Respublikamizni xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida, ta'riflovchi huquqiy normalarni yaratish. Bu yo'nalishdagi qonunlarni qabul qilish natijasida mamlakatimizning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi tarixida sifat jihatdan yangi bosqich boshlandi.

Beshinchi yo'nalish – kishilarning konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlaydigan qonunlarni ishlab chiqish. Bu qonunlar bozor munosabatlariga o'tish sharoitida aholining eng muhtoj tabaqalari manfaatlarini qonun kuchi bilan himoya qilishgagina emas, balki ularning ma'naviy imkoniyatlarini namoyon qilish, islohotlar uchun mustahkam ijtimoiy zamin yaratishga ham imkon beradi.

Yuqorida qarab chiqilgan barcha qonunlarda bozor iqtisodiyotining huquqiy asoslarini yaratish ham amaliy, ham iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning huquqiy asosini tashkil qildi.

Bozor islohotlarining bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq qishloq xo'jaligini isloh qilishga ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi. Birinchidan, Respublikamiz iqtisodiyotida agrar soha ustunlikka ega, aholining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida band, iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan shu tarmoq ahvoliga bog'liq. Hozirgi kunda agrar sektor hissasiga yalpi ichki milliy mahsulotning 30% dan ko'prog'i to'g'ri keladi, xalq xo'jaligida band bo'lganlarning 35 foizga yaqini qishloq xo'jaligida ishlaydi va barcha aholining yarmidan ko'prog'i qishloqda yashaydi.

Ikkinchidan, Respublika butun sanoat potentsialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko'pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, engil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liq.

Uchinchidan, qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta) hozirgi vaqtda valyuta resurslari, Respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalari chetdan sotib olishni ta'minlayotgan asosiy manbadir.

To'rtinchidan, mustaqillik sharoitida qishloq xo'jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi roli ortib boradi.

O'zbekistonda agrar islohotning negizi erga bo'lgan mulkchilik masalasidir. Respublika Konstitutsiyasida er xususiy mulk qilib sotilishi mumkin emasligi, balki uni uzoq muddatli ijara shartlari bilan topshirish mumkinligi ta'kidlangan.

Shunday ekan, qishloqda bozor munosabatlarini shakllantirishga erni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanish uchun ijara berib qo'yish orqali erishish ko'zda tutilgan.

Respublikada erga bo'lgan mulkchilik munosabatlarini isloh qilishning boshqa xususiyati shundan iboratki, melioratsiya, irrigatsiya, erlarning unumdorligini oshirish dasturlarini bajarishni davlat o'z zimmasiga oladi. Buni bizdagi dehqonchilikning xususiyati taqozo qiladi. Bu xususiyat faqat sug'oriladigan erlarga xosdir. Respublikada barcha haydaladigan erlarning 3G'4 qismidan ko'prog'i (4,2 mln.ga) sug'oriladigan erlar bo'lib, uning yarmidan ko'prog'i yaxshi meliorativ holatda, qolgan erlar esa melioratsiya ishlari (qayta o'zlashtirish, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruksiya qilish)ni olib borishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda sug'orib kelingan har gektar erni qayta o'zlashtirish uchun 1990 yilgi darajadan 14-15 baravar ko'p xarajat talab qilinadi. Bundan xulosa shuki, birorta ham fermer irrigatsiya va melioratsiya ishlarini o'zi mustaqil amalga oshira olmaydi. Faqat davlatgina melioratsiya tarmoqlarini rekonstruksiyalashga, qurishga va irrigatsiya tadbirlarini amalga oshirishga qodirdir.

Respublikada agrar islohotlarning navbatdagi yo'nalishi barcha davlat qishloq xo'jalik korxonalarini (birinchi navbatda zarar ko'rib ishlayotganlarini) jamoa xo'jaliklariga va

mulkchilikning boshqa shakllari (kooperativlar, aktsiyadorlik xo`jaliklari va har xil xususiy korxonalar) ga aylantirishdan iboratdir.

Bunda birlamchi qishloq xo`jalik bo`g`ini fermer xo`jaliklarini birlashtiradigan va ularga moddiy-texnikaviy ta`minot, texnika, agrokimyxo xizmati ko`rsatadigan kooperativ bo`lishi lozim. Ularning tarkibida fermer xo`jaliklari qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko`rsatadi.

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirish dasturlariga asoslanib, 1992 yildan boshlab o`tgan davr mobaynida mavjud 1137 davlat xo`jaligidan 1066 tasi mulkchilikning aktsiyadorlik, jamoa va ijaradagi korxonalar shakllariga aylantirildi. 2000 yil davomida yana 776 ta qishloq xo`jalik korxonasi shirkat xo`jaligiga aylantirildi, va ularning soni 1754 taga etdi². Natijada qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining tarkibi mulkchilik shakllari bo`yicha ancha o`zgardi.

1994 yilda qishloq xo`jaligida davlatga qarashli bo`lmagan sektor butun mahsulotning deyarli 95%³ (1991 yil 63%) ni, 1998 yilda 98,7% ni⁴ va

2000 yilda esa 99,0 ni ishlab chiqardi.

qishloq xo`jaligini isloh qilishning keyingi yo`nalishi – bu shaxsiy tomorqalarni kengaytirish, yangi sug`oriladigan erlarni shaxsiy xo`jaliklar va bog`-dala hovli uchastkalariga ajratib berish yo`li bilan aholini er bilan ta`minlashdan iboratdir. Shu ko`rilgan chora-tadbirlar hisobiga, birinchidan, qishloq joylarda ishsizlikning kuchayib borish xavfini barham toptirishga, ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirishga, uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta`minlashdagi keskinlikka barham berishga va to`rtinchidan, yakka tartibda uy-joy qurilish ko`lamini ancha kengaytirishga muvaffaq bo`lindi.

Islohotlar amalga oshirilgan dastlabki yillarda aholiga foydalanish uchun qo`shimcha 550 ming gektar sug`oriladigan er ajratib berildi, shaxsiy tomorqa uchun berilgan erning umumiy maydoni 700 ming gektarga etdi. Natijada dehqon xo`jaliklarning qishloq xo`jalik ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi 1992 yildagi 33% dan 1998 yilda 60,3% ga¹, 2000 yilda esa 66% ga ko`tarildi².

Respublikada agrar islohotlarning navbatdagi yo`nalishi – bu qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining tarkibiy tuzilishini takomillashtirishdir. Bunda xo`jaliklarga ekin maydonlari tarkibini va ishlab chiqarish hajmini mustaqil belgilash huquqi beriladi.

Don mustaqilligiga erishish va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlashni tiklash yo`li izchil amalga oshirilishi natijasida donli ekinlar maydoni ancha kengaydi, paxta ekiladigan maydonlar esa tegishli ravishda qisqardi. Don etishtirishni ko`paytirib borish (1994 yil 2,5; 1996 yil 3,5; 1998 yil 4,1 199 yil 4,3; 2000 yil 3,9 mln. t.) uni chetdan keltirishni qisqartirish va qisqa davrda to`liq don mustaqilligiga erishish imkonini berdi.

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichida xo`jalik yuritish mexanizmini takomillashtirishga ham katta ahamiyat berildi.

Bunga dastlab umumdavlat ehtiyojlari uchun etkazib berilayotgan mahsulotlarga oqilona xarid narxlarini belgilash, keyinchalik mahsulotlarning ko`pchilik turlariga davlat buyurtmasini asta-sekin bekor qilish (1995 yildan faqat paxta va donga davlat buyurtmasi saqlanib qoldi) hamda qishloq xo`jalik korxonalarini qo`llab-quvvatlash (soliqlardan ozod qilish, kreditlarni qaytarish muddatini cho`zish va boshqalar) orqali erishildi.

To`ziri davrda agrar islohotni tubdan hal etishni taqozo qilayotgan g`oyat muhim yo`nalish – qishloq xo`jaligida band bo`lgan ortiqcha ishchi kuchini bo`shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga (sanoat, xizmat ko`rsatish sohalariga) jalb etishdan iboratdir. Bunda qishloq joylarda faoliyat shaklini tez o`zgartira oluvchi, zamonaviy texnologiyaga ega bo`lgan, qishloq xo`jalik xom ashyosini qayta ishlaydigan, kasanachilik va xalq hunarmandchiligiga asoslangan kichik korxonalarini ochish ustuvor vazifa hisoblanadi.

qishloq xo`jaligida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish – agrar islohotning hozirgi kundagi ustuvor yo`nalishidir.

Bu yo`nalishda kommunal va injenerlik tizimlarining keng tarmog`ini yaratish, servis va maishiy xizmat tarmog`ini shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi.

Shu vazifani bajarish yo`lida keyingi yillarda ham qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish hamda qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturini amalga oshirish ishlari davom ettirildi. qishloqlarda 1965 km suv quvurlari tarmog`i ishga tushirildi, 4844 km gaz tarmoqlari qurildi. Mablag` bilan ta'minlanadigan barcha manbalar hisobidan 2000 yilda umumiy maydoni 6,97 mln. kv.m uy-joy binolari foydalanishga topshirildi.

Yuqorida tilga olingan agrar islohotlarni amalga oshirishning barcha yo`nalishlari respublikaning xususiyatlari va bozor iqtisodiyotiga o`tish talablaridan kelib chiqadi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlariga o`sib o`tishida moliya-kredit sohasini isloh qilish alohida o`rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat byudjeti tanqisligini kamaytirib borish, byudjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina byudjetdan mablag` ajratish, xalq xo`jaligini rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarning asosiy yo`nalishlari hisoblanadi.

Kredit sohasidagi islohotlar bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasi uchun javobgarligini oshirishga qaratiladi. Shu maqsadda Respublikada markaziy bank hamda keng tarmoqli tijorat va xususiy banklardan iborat ikki bosqichli bank tizimi vujudga keltirildi. Markaziy bank zimmasiga federal rezerv tizimiga xos bo`lgan vazifalar yuklatildi. Ixtisoslashgan aktsiyadorlik – tijorat banklari «g`alla bank», «Tadbirkor bank», «Savdogar bank», «Paxta bank» va boshqa banklar) shakllantirildi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri narxlarni erkinlashtirishdir. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib boriladi. Shuningdek, narxlarni erkinlashtirishda xom-ashyo va mahsulot ayrim turlarining, narx-navo bilan aholi va korxonalar daromadlari o`rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Respublikada islohotlarni asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirish printsipli, narxlarni erkinlashtirishda yondashishga ayniqsa yorqin namoyon bo`ladi.

Islohotlar boshlanishdan oldingi davrda respublikada narx-navoning nomutanosib tizimi tarkib topgan edi. Xom ashyo va qishloq xo`jalik mahsulotlari narxi pasaytirilib, ishlov beruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar tovarlarining narxi sun'iy ravishda oshirib borilgan edi. Bundan ko`rilgan katta zarar respublikani dotatsiya oluvchi mintaqaga aylantirib qo`ydi.

Narx belgilashdagi nomutanosibliklar tufayli butun tarmoqlar, shu jumladan qishloq xo`jaligidagi ko`plab korxonalar zarar ko`rib ishladi. Xalq xo`jalik tarmoqlari ko`rgan zarar, ayrim mahsulot turlari (don, un va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari) etishtirishga qilingan xarajatlar va turli ijtimoiy imtiyozlar berishdan ko`rilgan zarar byudjet mablag`lari hisobidan qoplanar edi. 1991 yil shu maqsadda sarflangan mablag` respublika byudjeti jami xarajatlarining 12% dan ortig`ini tashkil qilgan.

Bularning hammasi narxlar islohotini amalga oshirishga real vaziyatni va aholining mavjud turmush darajasini hisobga olib, oldindan ishlab chiqilgan dastur asosida yondashishni talab qiladi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994 yilgacha hamma turdagi xom ashyo va mahsulotlar bo`yicha erkin narxlarga o`tildi, barcha iste'mol mollari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning dastlabki davrida (1992 yil) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo`lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari va tariflarga o`tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo`yildi.

Narxlar islohotining navbatdagi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to`lig`icha to`xtatildi. Narxlarni erkinlashtirishning oxirgi bosqichida (1994 yil oktyabr-noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo`yib yuborildi.

Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish boshqarishning tegishli tizimini yaratishni talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun xalq xo'jaligini, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlab chiqildi.

Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi (Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agro-sanoat qo'mitasi va boshqa qo'mita hamda vazirliklar) yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan ma'muriy apparatlar o'rniga yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Masalan, Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Respublika ulgurji va birja savdosi aktsiyadorlik uyushmasi, antimonopol va narx-navo siyosatini o'tkazish boshqarmasi kabilar shular jumlasidandir.

Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bankinging vazifalari hamda tarkibiy tuzilishi ancha o'zgartirildi.

Masalan, Moliya vazirligi zimmasiga Respublika byudjetini vujudga keltirish bilan bir qatorda, davlat soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari va qoidalarini ishlab chiqish, valyuta ishlarini boshqarish vazifasi yuklatildi.

Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish, davlatning yagona soliq va bojxona siyosatini o'tkazish maqsadida Davlat soliq qo'mitasi va Bojxona qo'mitasi tuzildi. O'tkaziladigan iqtisodiy islohot ishlarini muvofiqlashtirib turish uchun Prezident huzurida iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va chet el investitsiyalari bo'yicha idoralararo kengash tuzildi.

Ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi vazifalarni bajarish uchun Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi tuzildi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish va shu soha korxonalari faoliyatini muvofiqlashtirib turish uchun Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tuzildi.

Respublika iqtisodiyotining tarmoqlari va ayrim sohalarini boshqarish tizimida ham chuqur tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Tarmoq vazirliklari uyushmalarga, kontsernlarga, korporatsiyalar, uyushmalar va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirish bilan batamom tugatildi. Transport, turizm, madaniyat, kinolashtirish kabi faoliyat sohalarida milliy kompaniyalar tuzildi.

Boshqarishning mahalliy darajasida (viloyat, tuman, shahar) ijroiya – boshqaruv vazifalarini bajarish uchun hokimlik joriy qilindi. quyi bo'g'in boshqaruvida korxonalar va tashkilotlarga iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yanada takomillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari bozor infratuzilmasini yaratish chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish taqozo qilinadi.

Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha bordi. Birinchi yo'nalish bo'yicha tovar-xom ashyo birjasi tizimi rivojlandi. Bu, o'z navbatida, brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ikkinchi yo'nalishda kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar vujudga keltirildi. Kredit resurslari bozori va valyuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tuzildi.

Uchinchi yo'nalish mehnat bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari tashqi iqtisodiy aloqalarga ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning zamonaviy tashqi iqtisodiy kompleksi mutlaqo yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning mohiyat e'tibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan muassasalar (Tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati) barpo

etildi. Respublikaning barcha vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'limlar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish asosiy maqsad emas. Barcha islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning butun davri davomida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish ob'ektiv zaruriyatdir.

Respublikada aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi.

Birinchi yo'nalish – narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish.

Ikkinchi yo'nalish – Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish.

Uchinchi yo'nalish – islohotlarning dastlabki bosqichida aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda xalqning uzoq yillar davomida qaror topgan ma'naviy ahloqiy qadriyatlarini, turmush tarzi va dunyoqarash xususiyatlari hisobga olinadi.

Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga qaratildi. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli mamlakatga aylantirishga xizmat qiladi.

3-§. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish vazifalari

Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valyutani mustahkamlash; iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir. Bu vazifalarni amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslari hamda ustivor yo'nalishlari Prezidentimiz I.A.Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» kitobida ifodalab berilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat mulkini xususiylashtirish natijasida ikkita asosiy vazifa hal qilinadi.

Birinchidan, davlat ixtiyorida bo'lgan mulk o'zining haqiqiy xo'jayinlari qo'lga topshiriladi.

Ikkinchidan, ko'p ukladli iqtisodiyot va rag'batlantiruvchi raqobatchilik muhiti vujudga keltiriladi.

Mulkni haqiqiy xo'jayinlari qo'lga topshirish tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratilishini bildiradi. Raqobatchilik muhitini vujudga keltirish esa, eng avvalo, mulkning davlat monopoliyasi ekanligiga barham berish va bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi (xizmat ko'rsatuvchi), ammo mulkchilikning turli shakllariga-davlat, jamoa, xususiy va boshqa shakllariga asoslangan ko'pdan-ko'p korxonalar tashkil qilishdan iborat.

Xususiylashtirish jarayonida mulkchilik shakllari o'zgarishi bilan birga, yagona xalq xo'jalik kompleksi sharoitida tarkib topgan tor ixtisoslashgan tarmoq monopoliya tuzilmalariga barham berish imkoniyati ham tug'iladi. Monopoliyalashtirilgan tuzilmalarni xususiylashtirishda ishlab chiqarishning o'zini nisbatan ixchamlashtirish, korxonalarni texnikaviy, texnologik va tashkiliy-iqtisodiy jihatdan qayta o'zgartirish loyihalarini ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Tashabbuskorlikka asoslangan, shuningdek turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi yangi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismini shakllantirishning ikkinchi qudratli jarayonidir.

O`z-o`zidan aniqki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ham davlat korxonalari saqlanib qolib, iqtisodiyotda sezilarli rol o`ynayveradi. Shu sababli, bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga moslashuviga imkon beradigan xo`jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi, ular tijoratlashtiriladi, ya'ni foyda uchun ishlaydigan korxonalariga aylantiriladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish bozor munosabatlarini shakllantirish yo`lidagi muqarrar jarayondir. U eng avvalo tanglik holatlariga barham berishga qaratiladi. Tanglik holati inqirozga uchrashning oldini olish uchun ishlab chiqarish, chiqarilayotgan tovar va (xizmatlar)ning sifati va turini o`zgartirish yuzasidan chora-tadbirlar ko`rishga undaydi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga, mahsulotning sifati va iste'mol xossalarini yaxshilashga, uning raqobatga bardoshligini oshirishga majbur qiladi. Bularning barchasi pirovard natijada bozorda talab va taklif o`rtasida qulay muvozanatni ta'minlashga olib keladi. Kengroq ma'noda barqarorlashtirish – bu eng avvalo makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin pasayishiga va ommaviy ihsizlikka yo`l qo`ymaslikdir. Shuningdek u pul qadrsizlanishining oldini olish, to`lov balansini bir me'yorda saqlash sohasida aniq maqsadni ko`zlab olib boriladigan davlat siyosatidir.

Jahon tajribasida barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirishda bir necha xil yondoshuvlar tarkib topgan. Bularan birinchisi monetar yondoshuv deb ataladi. U pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga, pul massasini hamda to`lovga qodir bo`lgan jami talabni keskin kamaytirish hisobiga pul muomalasini barqarorlashtirishga asoslanadi. Bu yondoshuvning kamchiligi shuki, u ishlab chiqarishning jismoniy hajmi kamayishiga va investitsiya faoliyatining to`xtab qolishiga olib keladi.

Ikkinchisi – ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rag`batlantirishga, tarkibiy o`zgartirishlarni amalga oshirishga yordamlashish, iqtisodiyotda nomutanosibliklarga barham berishga asoslangan yondoshuv. Bunda bir me'yordagi qattiq moliyaviy va pul-kredit siyosati tovar bilan qoplashning iloji bo`lmagan ortiqcha talablarni cheklash bo`yicha tadbirlar bilan uzviy bog`lab olib boriladi.

Respublikada o`tish davrida makroiqtisodiy barqarorlikka erishishda ikkinchi yondoshuvga ustunlik beriladi. Bu ishlab chiqarishning ilg`or tuzilmasiga erishish uchun ustunlikka, istiqbolga ega bo`lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni har tomonlama rag`batlantirish, eng muhim bo`g`inlarni aniqlash (neft, energetika, don, paxtani qayta ishlash sanoati va h.k.) va shu orqali iqtisodiyotni tarkiban qayta tashkil qilish bo`yicha amalga oshiriladigan yondoshuvdir. Boshqalardan ustun hisoblangan etakchi tarmoqlar belgilab olinishi bilan birga, ularning ichki tuzilishini qayta o`zgartirish ham hisobga olinadi.

Barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda, muvozanatga keltirilgan monetar siyosat asosiy tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni tarkiban qayta tashkil qilishni qo`llab-quvvatlash siyosati bilan birga qo`shib olib borilishi zarur.

Ana shu yondoshuvlar negizida iqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat bo`ladi:

- I. ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga yo`l qo`ymaslik;
- II. boshqalardan ustun bo`lgan tarmoqlarda ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun qulay sharoitlarni vujudga keltirish va rag`batlantirish;
- III. davlat byudjeti va korxonalar moliyaviy ahvolining barqarorligini ta'minlash;
- IV. pulning qadrsizlanishini to`xtatish;
- V. to`lov balansini va davlat valyuta rezervlarining holatini yaxshilash;
- VI. muvozanatlashtirilgan ijtimoiy siyosat asosida aholi turmush darajasini yaxshilash.

Byudjet intizomiga rioya qilish va uning, kamomadini cheklash barqarorlashtirishning hal qiluvchi omillaridan biridir. Bunda soliq tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. To`ziri bosqichda iqtisodiyotni barqarorlashtirishda kredit-bank tizimini, pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solish ham alohida o`rin tutadi.

Bozor munosabatlariga o`tish davrida milliy valyutani mustahkamlash umummilliy vazifa hisoblanadi. Shu sababli milliy valyutaning barqarorligi, uning ichki bozorda erkin

almashinuvini ta'minlash uchun respublikada bir qator dasturlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Birinchidan, milliy valyutaning tovar (xizmat) lar bilan barqaror ta'minlanishiga erishish. Bunda bozorni iste'mol mollari bilan to'ldirish va ularning umumiy hajmida respublikada ishlab chiqariladigan mahsulotlar hissasini oshirib borish hal qiluvchi o'ringa ega bo'ladi.

Ikkinchidan, etarli barqaror valyuta zahiralariga ega bo'lish. Bunga respublika eksport imkoniyatini kengaytirish, korxonalarni eksport uchun mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarga aylantirish va ularning jahon bozorida mavqeini oshirish orqali erishiladi.

Uchinchidan, ishlab topilgan har bir so'mni qadrlash va xalq xo'jaligiga sarflangan har bir so'mning foyda bilan qaytishiga erishish. Buning uchun qat'iy moliya-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish zarur.

To'rtinchidan, pul qadrsizlanishiga, inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat o'tkazish. Bunda ichki bozorni mollar bilan to'ldirish, naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik birinchi darajali ahamiyatga ega.

Respublikaning bozor iqtisodiyotiga o'tishida iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirish vazifasi butunlay yangi xalq xo'jalik kompleksini bunyod etishga qaratiladi. Bu esa iqtisodiyotning tarmoq va hududiy tuzilishini, ishlab chiqarilayotgan mahsulot, eksport va import tarkibini qayta qurish, shuningdek, eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solishni talab qiladi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish jarayonida: «Iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan amalga oshirish va olib borilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mustaqilligini yanada oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'lidagi mavjud to'siqlarni bartaraf etish - bu sohadagi o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlaridir»¹.

Shunday qilib, Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish iqtisodiyotda yangi bozor munosabatlariga asos soladi, iqtisodiy faoliyat erkinligi va tadbirkorlikni namoyon etish uchun sharoit yaratib beradi, ijtimoiy-ma'naviy sohadagi ijtimoiy kafolatlarni mustahkamlaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

O'tish davri – bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga, mavjud iqtisodiy munosabatlardan butunlay boshqa, yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish taqozo qilinadigan davrdir.

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy uklad – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – nima va qancha ishlab chiqarishni qaerga, qanday bahoda sotishni tadbirkorning o'zi belgilashi lozim. Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish demakdir.

Islohotlar kontsepsiyasi – ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llari (modellari) ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?
3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish printsipining mazmunini batafsil tushuntiring. Far bir bosqichning maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.
4. Respublikada iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi. Far bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalarinizi bildiring.
5. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.
6. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning etakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.
7. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini tahlil qiling.
8. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T. «O'zbekiston», 1992, 7-b.
2. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: «O'zbekiston», 1993, 3-5, 12-15, 18-21, 39-41-b.
3. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T. «O'zbekiston», 1995, 9, 16-17, 173-174-b.
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. "Xalq so'zi", 2005 yil 12 aprel.
6. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. VI bob, 124-145-b.
7. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
8. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.765-789.
9. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.625-687.
10. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
11. www.worldfactbook.ovg
12. www.imf.ovg
13. <http://G`G`infoteka.economics.ru>
14. www.stat.uz
15. www.uza.u
16. www.ceep.uz
17. <http://G`G`www.msu.ruG`depts>

<http://G`G`www.ecsocman.edu.ru>

7-MAVZU. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar.
Talab qonuni
2. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar
3. Talab miqdori va taklif miqdori o`rtasidagi nisbat hamda uning o`zgarishi

1- §. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

Biz ehtiyoj tushunchasi haqida dastlabki mavzuda gapirgan edik. Ehtiyoj tushunchasi kishilarning hayotiy vositalariga bo`lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko`rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, talab – bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo`lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo`ladi, chunki narx o`zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o`zgaradi. Shu bog`liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini iste'molchi ma'lum vaqtda narxlarning mavjud darajasida sotib olishga qodir bo`lgan ehtiyoji talab deyiladi.

Talablar har xil bo`lib, bir xil tovar yoki xizmatlarga bo`lgan talabning ikki turi farq qilinadi: yakka talab va bozor talabi. Far bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxon, firmaning tovarning shu turiga bo`lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (ko`pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo`lgan talablari yig`indisi bozor talabi deyiladi.

Individual, ya'ni yakka talab ham, bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo`lib turmaydi, balki o`zgaruvchan bo`ladi. Talab miqdorining o`zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko`p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o`rtasidagi bo`ladigan bog`liqlikni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida qarab chiqamiz.

Iste'molchilar ma'lum bir tovarni uning narxi past bo`lsa, ko`proqsotib ola boshlaydi. Iste'molchi uchun narx sotib olishga xalaqit qiluvchi to`siq sifatida namoyon bo`ladi. Bu to`siq qancha yuqori bo`lsa, u shuncha kam tovar sotib oladi. Boshqacha aytganda, yuqori narx iste'molchining xarid qilish istagini so`ndiradi, past narx esa bu istakni kuchaytiradi.

Real iqtisodiy hayotda ba'zan narxlar o`ssada ayrim tovarlarga talabning ortishiga olib kelishi mumkin bo`lgan holatlar ham uchraydi. Bu vaziyat Giffen samarasi deb ataladi (ingliz iqtisodchisi R.Giffen nomi bilan). Giffen kambag`al ishchi oilalari kartoshka qimmatlashishiga qaramasdan uni iste'mol qilish kengayishini kuzatib, bu samarani tasvirlab ko`rsatgan. Tushuntirish shunga asoslanadiki, kartoshka kambag`al oila ovqatida mahsulotlarning asosiy qismini egallaydi. Agar kartoshka narxining o`sishi ro`y bersa, bunda kambag`al oila go`sht sotib olishdan umuman voz kechishga majbur bo`ladi, o`zining ko`p bo`lmagan daromadining barchasini kartoshka sotib olishga sarflaydi.

Demak, bunday vaziyatda narxlarning oshishi zarur tovarlarga talabning kamaymasdan, aksincha uning oshishiga olib kelishi mumkin.

Bahodan boshqa talab miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning narxdan tashqari omillari deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir qo'rsatadi: 1) Iste'molchining didi; 2) Bozordagi iste'molchilar soni; 3) Iste'molchining daromadlari; 4) Bir –biriga bog'liq tovarlarning narxi; 5) Kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab chiqamiz.

1. Biror mahsulotga iste'molchi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molchilar soni ko'paysa, talab ortadi, iste'molchilarning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini mislsiz kengaytiradi hamda aktsiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromadi o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qaraganda ancha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad o'shsa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qiladi, bunda ular kamroq non, kartoshka, karam sotib olishi mumkin ortiqcha daromad unga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari masalan, go'sht va sut mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. Daromadning o'zgarishi bilan talab to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradigan tovarlar oliy toifali tovarlar deyiladi.

4. Daromadlar kamayganda talab oshadigan tovarlar past toifali tovarlar deyiladi (masalan, kartoshka).

5. O'zaro bog'liq tovarlarga talabning ortishi yoki kamayishi, ularning bir-birining o'rnini bosish darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli sariyog' narxi o'shsa, bu margaringa bo'lgan talabning ortishiga olib keladi. Agar sariyog' narxi tushsa bu margaringa bo'lgan talabni kamaytiradi. Demak, agar ikki tovar o'rnini bosuvchi tovarlar hisoblansa, ulardan birining narxi bilan boshqasiga bo'lgan talab hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud bo'ladi. Ikkita tovar bir-birini to'ldiruvchi hisoblansa, ularga bir vaqtda talab paydo bo'ladi. Masalan, agar benzin narxi pasaysa, bu motor yog'iga bo'lgan talabni qisqartiradi. Shunday qilib, benzin va motor yog'iga talab o'zaro bog'liq bo'lib, ular bir-birining narxi va boshqasiga bo'lgan talab hajmi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud bo'ladi.

6. Kelgusida iste'molchi daromadlari, tovar narxi o'zgarishining kutilishi va tovarlarning naqd bo'lishi yoki bo'lmasligi kabi omillar talab hajmini o'zgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi, iste'molchi joriy talabning oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi va daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi.

2-§. Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar.

Taklif deb, ishlab chiqaruvchilarning ma'lum vaqt ichida tovar yoki xizmatning ma'lum turini ishlab chiqarib qodir bo'lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan miqdoriga aytiladi. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Bu alohida ishlab chiqaruvchi uchun 7 — jadvalda ko'rsatilgan.

Taklif har xil narxlarda sotishga qancha miqdorda mahsulot chiqarilishini ko'rsatadi.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovar (taklif) miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. Bu o'zaro to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik taklif qonuni deyiladi.

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- 1) Resurslarning narxi; 2) Ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) Soliq va dotatsiyalar; 4) Boshqa tovarlarning narxi;
- 5) Narx o'zgarishining kutilishi; 6) Bozordagi sotuvchilar soni.

Taklifning shu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

1. Resurslarning narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, yomg'irlatib sug'orish xarajatlarining oshishi makkajo'xori doni taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ancha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va dotatsiya darajasi. Ko'pchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovar narxi. Boshqa tovarlar narxining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, qo'y go'shti narxining pasayishi mol go'shti taklifini oshiradi. Aksincha, mol go'shti narxining tushishi qo'y go'shti taklifini oshiradi.

5. Narx o'zgarishini kutilishi. Kelgusida mahsulot narxining o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot etkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan erlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, er taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

3-§. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbat hamda uning o'zgarishi

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib turishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar

o'zgarib turadi. Ba'zan talab miqdori taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tirilsa, ayrim paytda taklif miqdori talab miqdoridan oshib ketib, baho pasayib qoladi. Talab miqdori bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi. Bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bozor narxi deyiladi. Ba'zan uni muvozanatlashgan narx ham deb yuritiladi. Bozor muvozanati va muvozanatli narx har doim mavjud bo'lib turmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatlikning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda ushbu muvozanatga doimo intilish mavjud bo'ladi.

«Talab va taklif» tushunchalari tahlili, bizga sotuvchi va xaridorlar manfaatlarini mos kelishini qarab chiqishga o'tish imkonini beradi. Mos kelishlik o'z ifodasini muvozanatli narxda topadi.

Talab va taklif egri chiziqlarini bitta grafikka joylashtirib bozor muvozanatli nuqtasini hosil qilamiz:

Tbq Tfq Sm qQm, bu erda: Tb- oaeaa, Tf- oaeeco, Sm q ioaicaiaoeo aahi, Qm – tovarning muvozanatli miqdori.

Grafikda K nuqatga muvozanatli baho (Tsm) va mahsulotning muozanatli miqdori (Qm) mos keladi. Muvozanatli nuqta (K) yoki muvozanatli narx (Tsm)ga 7-chizmada tasvirlanganidek sotuvchi va xaridorlar manfaatlraining spiral bo'yicha xarakati natijasida bir-biriga yaqinlashish yo'l bilan erishiladi. Xususan, bizning misolda, narx 50 so'm bo'lganda, xaridor mazkur tovar (un) dan 10 kg sotib olishga, sotuvchi esa 60 kg bozorga chiqarishiga tayyor bo'ladi. 10 so'mlik narxda sotuvchi va xaridorlar ahvoli butunlay qarama-qarshi tomonga o'zgaradi: sotuvchi faqat 5 kg un chiqarishga, xaridor esa 80 kg sotib olishga tayyor bo'ladi va hakozi.

Talab va taklifning o'zgarishi spiral bo'yicha har bir harakatda ularning manfaati muvozanatli nuqtaga erishilguncha bir-biriga yaqinlashib boradi va muvozanatli nuqta ular talab va taklifi tengligini ko'rsatadi.

Muvozanatli narxni tushunib olish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatni farqalsh zarur.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarimas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq.

qisqa davrli muvozanatlikni, ishlab chiqarish va taklifni vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida ko'paytirish imkoniyatini taqazo qiladi.

Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari ishlash, ish smenasini ko'paytirishlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatlik o'zgarishi uzoq muddatli davrdagi omillardan foydalanishni taqazo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalarni qurish hamda mazkur bozorda yangi korxonalarining paydo bo'lishi ham mumkin bo'ladi.

Iste'molchining tovar narxlarining o'zgarishiga sezgirlik darajasini aniqlashda narxli egiluvchanlik tushunchasidan foydalaniladi. Ayrim mahsulotlar narxidagi uncha sezilarli bo'lmagan o'zgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvchan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli o'zgarish xarid miqdorida faqat katta bo'lmagan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarimay qolganda, narx 1% o'zgarimay talab necha foizga o'zgarishini ko'rsatuvchi ko'rsatkich talabning narxli egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib talabning egiluvchanligi deb ataladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Talab – iste'molchi ma'lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdoridir.

Talab egri chizig'i – grafikda narx va talabning hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatadi.

Talab qonuni – tovarlar narxi bilan uning sotib olinadigan miqdori o`rtasidagi teskari yoki qarama –qarshi bog`liqlikni ifodalaydi.

Taklif – ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqtda ishlab chiqarishga qodir bo`lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan tovarlar miqdoridir.

Taklif egri chizig`i – narx va taklifning hajmi o`rtasidagi to`g`ridan –to`g`ri bog`liqlikning grafikdagi tasviridir.

Taklif qonuni – narx bilan sotishga chiqariladigan tovarlar miqdori o`rtasidagi bevosita yoki to`g`ridan–to`g`ri bog`liqlikni ifodalaydi.

Taklif (talab) ning egiluvchanligi – narx 1% o`zgarganda talab necha foiz o`zgarishini ko`rsatadi. Bu talabning narx bo`yicha o`zgaruvchanligi ham deyiladi.

Daromad samarasi – narx pasayganda iste'molchi pul daromadlarining sotib olish layoqatining ortishidir.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o`zgarsa, talab egri chizig`ida qanday o`zgarish ro`y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o`zgarsa, talab egri chizig`ida qanday o`zgarish ro`y beradi?

3. Don birjasida bug`doyga bo`lgan talab va taklifning umumiy hajmi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi deb faraz qilamiz:

Talab, ming sentner hisobida	Bir sentner narxi (so`m) hisobida	Taklif ming sentner hisobida	Ortiqcha (+) yoki kam (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

a) Bozor narxi yoki muvozanatli narx qanday bo`ladi?

Bug`doyning muvozanatli miqdori qancha? 4-ustunni to`ldiring va natijalarini tushuntirib bering; b) shu ma'lumotlardan foydalanib bug`doyga bo`lgan talab va taklifning grafik shaklidagi tasvirini bering. Muvozanatli narx va muvozanatli miqdorni aniqlang; v) nima uchun 3400 so`m bu bozorda muvozanatli narx bo`la olmaydi? 3900 so`m-chi? g) Endi davlat bug`doyning eng yuqori narxini 3700 so`m qilib belgiladi deb faraz qilamiz. Bunday narx qanday oqibatlarga olib kelishini batafsil tushuntiring O`z javoblaringizni grafikda tasvirlang.

4. Talab va taklifning quyidagi o`zgarishlarining har biri raqobatli bozorda muvozanatli narx va mahsulotlarning muvozanatli miqdoriga qanday ta'sir ko`rsatadi? Javoblaringizning to`g`riligini tekshirish uchun talab va taklif diagrammasidan foydalaning.

a) taklif qisqaradi, talab esa o`zgarishsiz qoladi; b) talab qisqaradi, taklif esa o`zgarishsiz qoladi; v) taklif ko`payadi, talab esa o`zgarishsiz qoladi; g) talab ortadi va taklif ham ko`payadi; d) talab ortadi, taklif esa o`zgarishsiz qoladi; e) taklif ko`payadi, talab esa qisqaradi; j) talab ortadi, taklif esa qisqaradi; z) talab qisqaradi va taklif ham qisqaradi.

1.Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T. «O`zbekiston», 1995, 83-89-b.

2.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O`zbekiston» 2005.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. "Xalq so'zi", 2005 yil 12 aprel.
4. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. VII bob, 146-157-b.
5. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
6. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.107-119.
7. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.188-197.
8. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.181-204.
9. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.203-221.
10. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.109-122
11. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
12. www.worldfactbook.ovg
13. www.imf.ovg
14. [http:G`G`infoteka.economics.ru](http://G`G`infoteka.economics.ru)
15. [http:G`G`www.msu.ruG`depts](http://G`G`www.msu.ruG`depts)
16. [http:G`G`www.ecsocman.edu.ru](http://G`G`www.ecsocman.edu.ru)

8-MAVZU. RAQOBAT VA MONOPOLIYA. NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari
2. Narxning mazmuni va uning vazifalari
3. Narx turlari va ularning mazmuni
4. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik. Narx siyosati

1-§. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari.

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, rivojlantirish usuli hisoblanadi..

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondoshishini talab qiladi. Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xom ashyo va materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda iste'molchilar uchun kurashdir.

Resurslarni etkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, er-suv, ishchi kuchi) yuqori baholarda sotish uchun raqobat qiladilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to'liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo'ladi.

Raqobat iste'molchilar o'rtasida ham yuz beradi; ular tovarlarni qulay va arzon baholarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq nafillikka ega bo'lishga harakat qiladi. Arzon va sifatli tovarni tezroq sotib olish uchun kurashadi.

Shunday qilib, raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi.

Raqobat-bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafillikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi. Bunda ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sarflangan xarajatlarining har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish uchun kurash boradi. Mana shu foyda orqasidan quvish natijasida tovarlarni sotish doiralari, ya'ni qulay bozorlar uchun, arzon xom ashyo, energiya va arzon ishchi kuchi manbalari uchun ular orasida kurash boradi.

O'z navbatida xaridorlar, ya'ni iste'molchilar sarflagan har bir so'm xarajati evaziga ko'proq nafillikka ega bo'lish uchun kurashadilar, ularning har biri arzon va sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor va mulk egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasining o'z manfaati bo'lib, ular shu manfaatga erishish uchun intiladi. Mulk egasining tovar ishlab chiqarish va barcha boshqa sohalardagi faoliyati shu manfaatga bo'ysundirilgan bo'ladi. Bu jihatdan qaraganda raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi sub'ektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishini aniq xarakterlaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning asosiy sohasi bozor, chunki unda erkin iqtisodiy sub'ektlarning alohidalashgan manfaatlari to'qnashadi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur. O'z miqyosiga ko'ra raqobat eng avvalo ikki turga-tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

Erkin raqobat ikki darajada namoyon bo`ladi: tarmoq ichida, ya'ni bir xil tovarlar ishlab chiqaruvchi korxonalar o`rtasidagi raqobat va tarmoqlaro, ya'ni turli tarmoqlardagi korxonalar o`rtasidagi raqobat. Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo`lish, qo`shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o`rtasida boradi. Far bir tarmoqda texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo`lgan korxonalar borligi sababli shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo`lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o`rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo`lgan korxonalar qo`shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa, o`zlarida ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo`qotadilar va zarar ko`radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o`rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo`lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o`tishiga sabab bo`ladi. Yangi kapitallar ko`proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko`payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu erda ishlab chiqarish hajmi o`zgaradi, tovarlarga bo`lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko`tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat ob'ektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qaerga sarflanganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa solinmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o`rtacha foyda normasiga «baravrlashtiradi».

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko`p sonli korxonalar mavjud bo`ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko`plab sotuvchilar o`zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar.

Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarsiz nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo`lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko`payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot bahosiga sezilarli ta'sir ko`rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo`lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan yangi korxonalarning paydo bo`lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to`siqlar bo`lmaydi.

Monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo`lishi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat) ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakka hukmronlik shakllanadi.

Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy. U mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Monopoliyaning mavjud bo`lish tarmoqqa kirish uchun to`siqlarning mavjud bo`lishiga sabab bo`ladi. Iqtisodiy, texnik, huquqiy yoki boshqa to`siqlar yangi raqobatchilarning tarmoqqa kirishiga yo`l qo`ymaydi. Tarmoqqa kirish uchun to`siqlar har xil ko`rinishlarni oladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

a) Ishlab chiqarish miqyosi keltirib chiqaradigan to`siqlar, shu jumladan, moliyaviy to`siqlar ko`p holatlarda shunchalik katta bo`ladiki bu tarmoqqa kirishni taqiqlash bilan barobar. Masalan, yirik ishlab chiqaruvchi hisoblangan avtomobil sanoatiga kirish, yangi texnologiyaga asoslangan zarur uskunalarni sotib olishga juda katta pul-kapitali talab qiladi.

b) Tabiiy monopoliyalar vujudga keltiradigan to`siqlar. Buning mazmuni shundan iboratki, bir qancha tarmoqlarda raqobat mavjud bo`lmaydi, uni amalga oshirish mumkin emas.

Ijtimoiy foydalanishdagi bunday tarmoq korxonalari tabiiy monopoliyalar deyiladi. Tabiiy monopoliyalarga elektr, gaz, suv ta'minoti va aloqa korxonalari misol bo'la oladi. Davlat bunday monopoliyalar faoliyatini tartibga solishda o'z huquqini saqlab qoladi. Agar tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslangan bo'lsa, bunday ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar tartibga solinadigan yoki davlat tomonidan tuzilgan monopoliyalar deyiladi.

v) Patent va litsenziyalar kabi qonuniy to'siqlar. Davlat patent va litsenziyalar berib tarmoqqa kirish uchun qonuniy to'siqlar ham yaratadi. Patentlar tadqiqotchiga mahsulotini to'liq nazorat qilish huquqini beradi. Tarmoqqa kirish yoki faoliyat turi bilan shug'ullanish davlat tomonidan litsenziya berish yo'li bilan cheklanishi mumkin. Masalan, davlat miqyosida radio va televizion eshittirishlarga tegishli vazirlik (mahkama) litsenziya beradi.

g) Xom-ashyoning muhim turlariga, xususiy mulkchilik monopoliyalar tomonidan potentsial raqobatchilar uchun samarali to'siq yaratish vositasi sifatida foydalanishi mumkin.

d) g'irrom raqobat. Firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Bank va resurslarni etkazib beruvchilarni material va kredit berishdan voz kechirish, etakchi mutaxassislarni og'irib olish, bahoni keskin tushirish g'irrom raqobatning oddiy usullaridir.

Monopolistik raqobat erkin raqobat va oligopoliya o'rtasida joylashishi sababli, ularning belgilarini ifoda etadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarining mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari: po'lat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar - fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'molchilik tovarlari: avtomobillar, yuvuvchi vositalar, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi.

Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining baho siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydi.

Uncha ko'p bo'lmagan firmalarning umumiy o'zaro bog'liqlikda joylashishi yashirincha kelishishga qulaylik tug'diradi. Yashirincha kelishish baholarni qayd qilish, bozorni bo'lish yoki taqsimlash va boshqacha yo'llar bilan o'zlari o'rtasidagi raqobatni cheklashdan iborat. Yashirincha kelishish bir qator shakllarda bo'lishi mumkin. Uning eng oddiy shakli kartel bitimi hisoblanadi. Kartel bitimiga kirgan firmalar narxlar va ishlab chiqarish hajmini kelishib oladi. Kelishilgan narxni ushlab turish mumkin bo'lishi uchun ishlab chiqarish hajmi tartibga solinishi, ya'ni bozorlar bo'lingan bo'lishi zarur.

Narxlarni belgilashdagi rahnamolik yashirincha kelishishda ham o'z o'rnini tutadigan norasmiy vosita hisoblanadi. Bunda tarmoqdagi katta yoki ancha samarali firma narxni o'zgartirishi, boshqa firmalar esa uning orqasidan ergashishi mumkin.

Oligopolistiklar narxsiz raqobatga asosiy o'rin beradi, chunki birinchidan, raqobatchilarga reklama va mahsulotni o'zgartirish ancha muraqab, ikkinchidan, oligopolistiklar kamdan-kam holda narxsiz raqobatni moliyalashtirish uchun etarli moliyaviy resurslarga ega bo'ladi.

Biz qarab chiqqan raqobatning to'rtta shaklining har biri milliy iqtisodiyotda alohida-alohida, ya'ni sof holda uchramaydi. Iqtisodiyot sohalarini batafsil o'rganish, cheksiz ko'p har xil raqobatli vaziyatlar mavjudligi sharoitida, ikkita bir xil tarmoqni topish qiyinligini ko'rsatadi.

Shu sababli erkin raqobatli bozorning xarakterli belgilari bilan, erkin monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyaning xususiyatlari o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib berish foydali. Bunday taqqoslashni engillashtirish uchun bozorning keyingi uchta modelini bildirish uchun «takomillashmagan» yoki «nomukammal» raqobat degan umumiy nomdan foydalaniladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bizga nisbatan ancha oldin boshlangan mamlakatlarda raqobat munosabatlarini rivojlantirish ancha muraqab va uzoq davrni oladigan jarayon ekanligini ko'rsatadi.

Agar g'arb mamlakatlari iqtisodiyotida raqobat bozor xo'jaligining ajralmas qismi (xususiyati) sifatida tabiiy paydo bo'lsa, o'nlab yillar davomida ma'muriy buyruqbozlik tartibi hukmron bo'lgan, raqobatni va bozorning boshqa belgilarini tan olmagan mamlakatlarda ko'p narsani "joriy qilish" va hatto majburan qabul qilishga to'g'ri keladi. Shu munosabat bilan iqtisodiyotimizning hozirgi holatida raqobat munosabatlarini rivojlantirishning mavjud real imkoniyatlarini hisobga olish muhim rol o'ynaydi.

Birinchi, raqobatsiz iqtisodiyotning samarali harakat qila olmasligiga ishonch shakllandi. Bu ishonch ta'sirida yaqin vaqtlargacha sobiq sotsializmida nima "mumkin", nima "mumkin emas"-ligini aniqlovchi g'oyaviy qarashlar emirilmoqda. Ikkinchi, respublikada raqobatni davlat tomonidan rag'batlantirish va tartibga solishning keng rejali harakatlari kuzatilmoqda. Uchinchi, raqobat hali keng joriy qilinmasada, bozor iqtisodiyotiga o'tishda muhim qadamlar qo'yilmoqda.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxlarini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlarinikiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Uning asosiy va eng ko'p qullaniladigan ko'rinishi - "narxlar jangi" deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritishi, malakaliroq ishchilarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi keraq bo'ladi. Faqat shundagina uning tovarining individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lib, mazkur tovar narxini tushurish imkoniyatini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri - demping narxlarni qo'llashdir. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim xollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlar bo'yicha chiqaradi.

Shu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda o'zlarining iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga xaraqat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarini qo'shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Ƨozirgi davrda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda baho yordamida raqobat qilish o'z o'rniga ega emas, chunki ishlab chiqaruvchilardan birining o'z mahsulotiga narxni pasaytirishi uning raqobatchilarining ham shunday xaraqat qilishini taqozo qiladi. Bu bozorda firmalarning mavqeini o'zgartirmaydi, faqat tarmoq bo'yicha foydani kamaytiradi.

Narxsiz raqobat shu bilan xtavsiflanadiki, bunda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda yashirin narx yordamidagi raqobat ham bo'lishi mumkin. Buning uchun yangi tovarlarning sifati oshishi va iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez ro'y berishi keraq. Ƨozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko'payishi ularning sotishni rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'molchilik bozorida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda tovarlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga mansub bo'lishi, lekin turli-tuman iste'mol xossalari ega bo'lishi mumkin.

Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo`lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab tovar narxining faqat bir qismi to`lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda to`lanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'molchilik tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko`rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma, o`z mahsulotini sotibgina qolmasdan, balki uni o`rnatadi, korxonada xodimlarini ulardan foydalanishga o`rgatadi, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarini bajaradi, texnikaviy xizmatni amalga oshiradi; maxsulotlari o`lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida marketing muhim ahamiyatga ega bo`lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o`rgangan va iste'molchilar ehtiyojlarini to`laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o`zgartirish uchun o`zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqorligicha qolaveradi.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo`lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o`rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko`rsatishni yaxshilash yo`li bilan sotiladigan tovar hajmini ko`paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo`lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo`lgan mablag`ni sarflay oladilar.

2-§. Narxning mazmuni va uning vazifalari.

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o`zlarining namoyon bo`lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni rag`batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Tovarning bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan, lekin doimo bir-birini taqozo etadigan, birisiz ikkinchisi bo`lmaydigan ikki xususiyatga, ya'ni ma'lum bir naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga ega ekanligi, tovar yoki xizmat shu ikki xususiyat birligidan iborat ekanligi o`quvchiga oldingi mavzulardan ma'lumdir.

U erda biz tovarning qiymati har qanday sarflarni emas, balki mavjud sharoitda shu tovarni ijtimoiy zaruriy miqdorda va sifatda ishlab chiqarish uchun zarur bo`lgan ijtimoiy zaruriy sarflarni ifoda etishini aytib o`tgan edik. Baholar mazmunini aniqlashda tovardagi mana shu ikki xil xususiyatning birligini, bunda iste'mol qiymat (naflilik) qiymatni o`zida olib yuruvchi moddiy asos ekanligini to`g`ri hisobga olmaslik natijasida narx mazmuni turli olimlar va oqimlar tomonidan turlicha aniqlanmoqda va unga turlicha ta'rif berilmoqda.

Buning ustiga narxning darajasiga (uning baland yoki past bo`lishiga), uning o`zgarishiga turli xil omillar ta'sir qiladiki, bu ham masalani to`g`ri tushunishni bir oz chigallashtiradi.

Masalan, klassik siyosiy iqtisod maktabi vakillari g`oyalarida hamda oldingi siyosiy iqtisod darsliklarida narxning asosini qiymat tashkil qiladi deyilgan bo`lsa, marjinalizm yo`nalishidagi va hozirgi davrdagi P. Samuelson, Makkonell va S. Bryularning «Ekonomiks» darsliklarida tovar narxining asosini uning nafliligi tashkil qiladi deyiladi. Bunda keyin qo`shilgan tovar nafligiga alohida e'tibor beriladi.

Uchinchi guruh olimlar esa narx talab va taklif asosida tashkil topadi deyishadi. Ularning har biri o`zlaricha turli dalillar topib, o`z g`oyalarini isbotlashga harakat qiladilar.

Alohida tovarlarga qilingan mehnat sarflari turlicha bo`lib, ulardan ayrimlari ijtimoiy mehnat sarfi sifatida to`la tan olinsa, boshqasi qisman tan olinadi, uchinchisi esa umuman tan olinmasligi mumkin. Bundan ko`rinib turibdiki, bozordagi mavjud narxlarga mehnat sarflari yoki qiymatning

aynan o`zi deb qarash noto`g`ridir. Chunki unga mehnat sarfidan boshqa omillar ham ta'sir qilib, natijada narx qiymatdan past yoki yuqori bo`lishi mumkin.

Jumladan, o`zgarib turuvchi talab va taklif ta'siri ostida biror tovarning bozor narxi tebranib, uning qiymatidan u yoki bu tomonga farqlanishi mumkin. Raqobat ham qiymat — narx nisbatiga xuddi talab va taklif kabi ta'sir ko`rsatadi. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, xaridor u yoki bu tovarni sotib olishda, nafaqat uning qancha turishini, balki mazkur tovarning iste'mol xususiyatlari o`zining ehtiyoji va didiga qanchalik mos kelishini, ya'ni uning nafliligini ham hisobga oladi.

Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kishi uchun emas, balki jamiyat uchun nafliligini va shu bilan birga ijtimoiy qiymatini ham tan olishni bildiradi. Shu sababli, «ijtimoiy iste'mol qiymat» tushunchasining o`zi biror tovar (xizmat) ning jamiyat uchun nafliligi, qadr-qiymatga egaligini ko`rsatadi. Shu mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, narx o`zida faqatgina naflilik yoki sarflarning birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma'lum miqdorini pul ko`rinishida ifoda etadi.

Tovardagi ikki xususiyat birdaniga tan olinmasa, u pulda ifodalanmasa oldi-sotti sodir bo`lmaydi. Chunki tovarning qiymati tomonida sotuvchining manfaati, nafliligi (iste'mol qiymati) tomonida esa xaridorning manfaati yotadi. Tovar egasi o`z tovari uchun ketgan sarflarni qoplab, ma'lum darajada, iloji boricha ko`proq foyda olishni ta'minlashi mumkin bo`lgan qiymatni pul shaklida o`zlashtirishga intilsa, xaridor iloji boricha sarf qilayotgan pulining har bir birligiga ko`proq naflilikka (iste'mol qiymatiga) ega bo`lishga harakat qiladi. Ularning manfaatlari to`g`ri kelgan nuqtada, darajada narx o`rnatilib, tovar pul almashuvi, oldi-sotti sodir bo`ladi.

Narxning mazmunini to`laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari:

qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h. k. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo`lib xizmat qiladi.

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo`ladi. Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo`lsa, ijtimoiy qiymat o`zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan oshiq bo`ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko`proq bo`lsa, ijtimoiy qiymat o`zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo`ladi.

Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi. Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. Bozor narxi - bu muvozanatli narx bo`lib, u birinchidan, tovarlarni sotilishi ta'minlaydi, ikkinchidan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydi.

2. qiymatni hisobga olish vazifasi. Narx qiymatning puldagi ifodasi deb aytamiz, chunki qilingan sarf harajatlar va olingan natijalar (foйда yoki zarar) narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko`rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m², m³ kv-tsoat va hokazo). Bu ko`rsatkichlarni shu holicha taqqoslab umumiy ko`rsatkichga keltirib bo`lmaydi. Barcha natural ko`rsatkichlarning umumiy o`lchovi ularning pulda ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo`llaniladi. Joriy narxlar amaldagi narxlar bo`lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. qiyosiy narxlarda ma'lum yil asos qilib olinib (bazi yil) ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi. Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi qo`rsatkichlar dinamikasi qiyosiy narxlarda hisoblanadi. Chunki joriy narxlar inflyantsiya tufayli o`zgarishi va real iqtisodiy natijani ko`rsatmasligi mumkin.

3. Tartibga solish vazifasi. Bozor holati (kon'yunkturasi) talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog`liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishi, askincha hol esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko`rsatadi. Muayyan ishlab

chiqarish harajatlari saqlangan holda narx yukori bo`lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko`rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko`rsatadi. Narx oshsa ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo`lgan soha va tarmoqlarga oqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o`zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. Raqobat vositasi vazifasi. Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o`z raqiblarini engish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o`zgartirib turish usuli raqobatda keng qo`llaniladi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalashgan narxlar bo`yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat byudjeti va turli hayriya mablag`lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish bosqichida ijtimoiy himoya vazifasini o`tovchi narxlar, aholining keng qatlamlarini hayotiy zarur iste'molchilik tovarlari bilan minimal darajada ta'minlash maqsadida ham qo`llaniladi. Masalan, bizning respublikamizda 1991 yildan 1995 yilgacha un va un mahsulotlari, qand-shakar, go`sht, o`simlik moyi, choy, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalangan narxlarda, cheklangan miqdorda sotildi. Ularning dotatsion va haqiqiy narxlari o`rtasidagi farq byudjet mablag`lari hisobiga qoplab borildi. Shunday qilib, narx bozor munosabatlarining vositasi sifatida bir-biri bilan uzviy bog`langan muhim vazifalarni bajaradi.

3-§. Narx turlari va ularning mazmuni.

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash zaruriyatini tug`diradi. Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi. Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narxlar. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yo`la ko`tarasiga sotilganda ulgurji narxlardan foydalaniladi. Ulgurji narxlar ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko`rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narxlar tovar birjalari va savdo uylarida ham qo`llaniladi.

Shartnoma narxlar. Bu sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narxlardir. Shartnoma narxlar odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o`zgarmaydi. Mazkur narxlar ham milliy va ham xalqaro bozorda qo`llaniladi. U xalqaro bozorda qo`llanilganda tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narxlar. Bu narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladi. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo`lgan talab va taklifni bog`lovchi rolini o`ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo`lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solishlik faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyali narxlarni vujudga keltiradi. Chegaralangan narxlarda davlat narxlarning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ular shu doirada o`zgarishi mumkin. Bunday narxlar yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi, narxlarni nazorat qiladi. Dotatsiyalangan narx — bu davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxlardir. Bunday narxlardan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx. Bozorda o`z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar maxsus narxdan foydalanadiki, ular demping narx yoki bozorga kirib olish narxi deb ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Sotish hajmini o'zgartirmasdan yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar nufuzli narxdan foydalanadi. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, oxirgi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish — martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, ma'lum davrgacha o'zgaraydigan qat'iy (standart) narxlar va o'zgaruvchan narxlar qo'llaniladi. Shunday tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarishini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati ta'riflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxlari — bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxlaridir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narxlar jamiyat va bozor munosabatlari barcha sub'ektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik katta bo'lsa, tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. Hududiy narx faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'siridan hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxlaridir. Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-harajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar nafilligini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. Jahon narxi muayyan tovarga ketgan baynalminal harajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.

Narx xilma-xil turlardan iborat bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi. Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbati degan tushuncha bor, u narx pariteti deb ham yuritiladi. Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi. Masalan, ruda narxi metall narxiga, metall narxi mashina narxiga, mashina narxi kiyim narxiga kiradi, chunki bu narxlarning har biri o'zidan keyingi mahsulot harajatlarini shakllantiradi. Bozorga shunday o'ziga xos tovarlar chiqadiki, ular ko'pchilik sohalarda ishlatiladigan eng muhim iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Bular metall, neft, ko'mir, gaz, yog'och, bug'doy, paxta kabi tovarlar bo'lib, ular narxining o'zgarishi butun narxlar nisbatini o'zgartiradi.

4-§ O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va antimonopol qonunchilik. Narx siyosati.

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv printsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Tar bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni

iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va xarakteriga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi. Masalan, AqShda davlatning xususiy monopoliyalari faoliyatini cheklashga qaratilgan tadbirlari 1980 yilda trestlarga qarshi qabul qilingan qonunda («Sherman qonuni») o'z ifodasini topadi. Monopoliyalarga qarshi qonunchilik va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar boshqa mamlakatlarda ham sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi.

Buyruqli iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog'lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy sub'ektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi.

O'zbekistonda davlatning raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o'rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida, birinchidan, mulk o'z egalari qo'liga topshirilsa, ikkinchidan, ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltiradi.

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu erda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik sub'ektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish Prezidentimiz I. Karimovning ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida ta'kidlanganidek, iqtisodiyotni erkinlashtirish – bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va iqtisodiy mustaqilligini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'lidagi mavjud to'siqlarni bartaraf etishni anglatadi. Shuningdek Prezidentimizning Vazirlar Mahkamasida bo'lib o'tgan Majlislarda so'zlagan nutqida (2000 yil, fevralida) biznesni erkinlashtirish, ularga iqtisodiy mustaqillik berishning aniq yo'nalishlari ko'rsatilgan.

Shu maqsadda O'zbekistonda «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. qonunni buzuvchilar raqibiga etkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun Moliya vazirligi tizimida monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish bosh boshqarmasi tuzildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi.

Respublikada monopol mavqeiga ega bo'lgan korxonalarni Davlat reestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o'tish davrining o'ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

O'ziri davrda Respublikada agar korxonalar ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar bozordagi shu turdagi mahsulotning 35%idan ortiq bo'lsa, bu korxonalar monopolistik korxonalar sifatida Davlat reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalari ro'yxatiga kirgan korxonalar (tarmoq) larning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqeidagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabillikning chegarasini belgilab qo'yish.

20`z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo`lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366 sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Ob'ektlarning xo`jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to`g`risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. Respublikada faqat 1994-1996 yillar davomida monopol mavqidagi aktsiyadorlar jamiyatlari, ijara va boshqa jamoa korxonalar tarkibidan 14972 ob'ekt chiqarilib, mustaqil korxonalariga aylantirildi.

2000 yilda xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida 154 ochiq turdagi aktsionerlik jamiyatlari tashkil qilindi.

O`zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida» (1996 yil, aprel) qonuni asosida g`irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo`l qo`ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo`li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat) lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko`rsatkichlarni belgilashni o`z ichiga oladi.

Raqobatchilik muhitini shakllantirish maqsadida va davlatga qarashli bo`lmagan sektorni qo`llab-quvvatlash uchun tadbirkorlikni rivojlantirish fondi, kichik va o`rta biznesni rivojlantirishga ko`maklashish fondi tashkil etildi. Raqobatchilik muhitini shakllantirishga ko`plab xalqaro tashkilotlar ham faol qatnashmoqda. Jumladan YuNIDO yordamida bir nechta biznes inkubatorlar tashkil etildi. Evropa jamiyati Komissiyasi Amaliy aloqalar markazini, Germaniya texnikaviy ko`maklashuv jamiyati kichik va o`rta biznesni qo`llab-quvvatlash markazini tashkil etdi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshiri-layotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko`p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish – iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo`nalishlaridan biri bo`lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ko`p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog`liq bo`ladi.

Narxlarni erkinlashtirish xom - ashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o`rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo`llar bilan erkinlashtiriladi:

a) narxlarni birdaniga, yoki “esankiratadigan” tarzda qo`yib yuborish; b) narxlarni sun'iy ravishda to`xtatib qo`yish; v) narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

Bozor munosabatlariga o`tayotgan har bir mamlakat, shu yo`llardan birini tanlashda ulardan har birining mavjud real shart-sharoitlarga qanchalik mos kelishi, aholi asosiy qismining moddiy ahvoriga qanday darajada ta'sir ko`rsatishi, isloh qilishning tanlab olingan yo`liga qanchalik darajada javob berishi va kutiladigan salbiy oqibatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega bo`ladi.

Sobiq ittifoq mamlakatlari negizida vujudga kelgan bir qancha mustaqil davlatlar narxlarni erkinlashtirishning “esankiratuvchi” yo`lini tanlab oldi. Barcha turdagi xom - ashyo resurslari, iste'mol mollari hamda xizmatlar narxini bir yo`la erkin qo`yib yubordi. Natijada narxlar keskin oshdi. Bu aholi keng qatlamining birdaniga qashshoqlashuviga, ijtimoiy ahvolning keskinlashuviga olib keldi. Ishlab chiqarishning pasayishiga, milliy sanoat va qishloq xo`jaligining izdan chiqishiga sabab bo`ldi.

O`zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o`ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo`li tanlab olindi. Shu yo`l bilan narxlarni erkinlashtirishning dastlabki bosqichida (1992 yilning boshida) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo`lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin

narxlar va tariflariga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi.

Narxlarni erkinlashtirishning keyingi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'xtatildi. qat'iy belgilangan va davlat tomonidan tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning soni ancha qisqardi.

Narxlarni erkinlashtirishning navbatdagi bosqichida (1994 yil, oktyabr, noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlarini erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Shunday qilib, respublikada iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni bosqichma-bosqich (uch bosqichda) to'liq erkinlashtirish bilan tugadi. Narxlarni erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi. Davlat tomonidan turli kompensatsiyalar maqsadidagi jamg'armalar tuzildi, ish haqi, pensiya va stipendiyalarning eng kam miqdori muntazam suratda oshirib borildi, bolalar uchun nafaqalar joriy etildi. Aholining muhtoj qismiga yordam ko'rsatildi, imtiyozli soliq stavkalari joriy etildi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Raqobat – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafillikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat – tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman yuqori foyda uchun, iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Raqobat shakllari – raqobatchilik muhitning etuklik darajasi bilan farqlanib, sof (erkin) raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyani o'z ichiga oladi.

Raqobat usullari – raqobat kurashida qo'llaniladigan vosita va dastaklardan iborat bo'lib, bunda raqobat narx vositasida va narxsiz raqobatlashish usullari orqali amalga oshiriladi.

Narx – bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafilligining puldagi ifodasidir.

Ulgurji narxlar – ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo'la ko'tarasiga sotilganda mavjud bo'ladi.

Chakana narxlar – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narxlardir.

Dotatsiyalashgan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxdir.

Demping narx – bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalanilib, bozorga kirib olish narxi deb ham ataladi.

Nufuzli narx – aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo'llaniladi.

Narx diapazoni – narxlar oralig'idagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narxlar – talab va taklif ta'sirida shakllanadigan narxlardir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobatchilik munosabatlarining rivojlanishi qanday bosqichlardan iborat? Har bir bosqichda raqobatning xarakteri va asosiy belgilarini ajratib ko'rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
4. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering. Narx asosiy turlarining qisqacha tavsifini bering.
6. Sof raqobat sharoitida narxning tashkil topish mexanizmini tushuntirib bering.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: «O'zbekiston», 1993, 3,4-bob, 38-45, 48-49-b.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T. «O'zbekiston», 1995, 83-85, 165-179-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
4. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Monopolistik faoliyatni belgilash to'g'risida. 1996 yil 2 iyul, «Iqtisod va hisobot» 2-son, 1996, 24-25 betlar.
5. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Tabiiy monopoliyalar to'g'risida (yangi tahriri). O'zbekistonning yangi qonunlari. T-22., «Adolat», 2000.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. «Xalq so'zi», 2005 yil 12 aprel.
7. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. VIII bob, 158-165, 173-179-b.
8. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
9. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.120-139.
10. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.202-222.
11. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.191-202.
12. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.98-107, 240-269.
13. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
14. www.worldfactbook.ovg
15. www.imf.ovg
16. [http:G`G`infoteka.economics.ru](http://G`G`infoteka.economics.ru)
17. www.stat.uz
18. www.uza.u
19. www.ceep.uz
20. [http:G`G`www.msu.ruG`depts](http://G`G`www.msu.ruG`depts)
21. [http:G`G`www.ecsocman.edu.ru](http://G`G`www.ecsocman.edu.ru)

9-MAVZU. TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari
2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari
3. Tadbirkorlik kapitalining xarakati va uning bosqichlari
4. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital
5. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va ulardan foydalanish samaradorligi

1-§. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari.

Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi bo`lib hisoblanadi. Tadbirkorlikning tarixi juda uzoq o`tmishga borib taqalsa-da, uning hozirgi zamon tushunchasi XVIII asrda paydo bo`lgan va ko`pincha «Mulkdor» iborasi bilan bir xil tushunilgan.

Kâyinchalik râal xo`jalik hayotida qatnashuvchi kapitalning mulkdor kapitaldan ajralib chiqishi natijasida «tadbirkorlik» tushunchasi «mulkdor» tushunchasiga to`g`ri kâlmay qoladi.

Ïozirgi zamon g`arb adabiyotida ham tadbirkorlikka foyda olish maqsadini ko`zlab xo`jalik yuritish san'ati, iqtisodiy va tashkiliy ijodkorlik, tashabbusning erkin namoyon bo`lishi, novatorlik, xavf-xatarga nisbatan tayyor bo`lish va shu kabi ko`p qirrali tomonlari bilan qaraladi.

Ïozirgi kunda bizning iqtisodiy tafakkurimiz, aniqrog`i boshqarish nazariyasi xam tadbirkorlik faoliyatini shunday tushunish tomon bormoqda.

Jumladan, “Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to`g`risida”gi O`zbekiston Râspublikasi qonunida ta'riflanishicha tadbirkorlik (tadbirkorlik faoliyati) – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mulkiy ma'suliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad (foйда) olish maqsadida, tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.

qisqa qilib aytganda, tadbirkorlik faoliyati foyda olishga qaratilgan faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyatini olib borish uchun albatta mulk egasi bo`lish shart emas, u zarur vositalarni ijaraga olishi, ssuda olishi va ishni yuritishi mumkin.

Tadbirkor bozordagi talabni qondirish imkoniyatlarini oldindan ko`ra oladi va ularni qondirish niyatida zarur bo`lgan sarmoyalarni jalb qiladi, ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish jarayonida birlashtiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishda foydalaniladigan mulk va boshqa boyliklar tadbirkorlik faoliyatisiz o`zini iqtisodiy jihatdan to`la namoyon qila olmaydi va, shubhasiz, tovar ishlab chiqaruvchilarga âtarlicha daromad kâltirmaydi.

Tadbirkorlik faoliyati tushunchasining mazmuni uning to`rtta o`zaro bog`liq vazifasini aniqlash bilan to`liq tushuniladi.

- Tadbirkor foyda olish maqsadida tovar (yoki xizmat) ishlab chiqarishning yagona jarayonida âr, suv, kapital va mâhnat râurslarini birlashtirish tashabbusini oladi. Shu bilan birga tadbirkor bir vaqtda ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi va ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun boshqa râurslarni bir joyda uyg`unlashtiruvchi tashabbuskor hisoblanadi.

- Tadbirkor biznâsni yuritish, foydani ko`paytirish bo`yicha asosiy qarorlar qabul qiladi, bu qarorlar korxonâ faoliyatining maqsadini aniqlab bâradi.

- Tadbirkor – yuqori foyda orqasidan quvib, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish tâxnologiyasi yoki hatto biznâsni tashkil qilishning yangi shakllarini tijorat asosida joriy qilishga harakat qiluvchi tashabbuskor shaxs hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati –bu tahlikaga boruvchi faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyati rivojlanishining shart-sharoitlari. Tadbirkorlikning rivojlanishi, o`z navbatida, bir qator sharoitlarning mavjud bo`lishini taqozo etadi, ular asosida umuman tovar ishlab chiqarishning umumiy ijtimoiy –iqtisodiy shart-sharoitlari yotadi.

Birinchidan, tadbirkor xo`jalik yuritishda uning biron turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o`zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, råsurs topish, mahsulot sotish, ularga baho bālgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilar bo`yicha ma'lum xuquq va erkinliklar mavjud bo`lishini taqozo etadi.

Ikkinchidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik xuquqiga ega bo`lishi kārak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o`zi tomonidan ham, uning mol-mulki asosida ish yurituvchi sub'ākt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Xo`jalik yuritish xuquqi, ya'ni mol-mulkidan foydalanish va daromadni tasarruf qilish tadbirkor tomonidan takror ishlab chiqarish jarayonini boshqarishining muhim shart-sharoitini tashkil qiladi.

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyatining vazifasi nafaqat foyda olishga, balki uni qaysi maqsadlarda ishlatish va samarali sarflash yo`llarini topishga qaratiladi, ya'ni u istāmol-taqsimotchi nuqtai-nazaridan emas, balki yuqori raqobatbardoshlikni saqlab turish, xo`jalikni takomillashtirish, kāngaytirish va shu kabilarni amalga oshirishga asoslanadi.

Uchinchidan, xo`jalik yuritish yo`lini erkin tanlash, daromadni invāstitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni rāal ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy siyosiy sharoit yaratishi zarur.

To`rtinchidan, erkin tadbirkorlik, mulkchilik va o`zlashtirishning turli-tuman shakllari va turlarini taqozo qiladi. O`z navbatida turli-tumanlikning o`zi ob'āktiv xodisa bo`lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida maydonga chiqadi.

Ātarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ma'lumot va malakali tayyorgarlikka ega bo`lish, umumiy tijorat qonunchiligi, soliq bo`yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiti va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo`lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi shart-sharoitlari hisoblanadi.

Yuqorida ko`rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo`lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufyona iqtisodiyot sohasiga o`tib kātadi.

2-§. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari.

Hozir jahonda ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi va o`ziga xos tomon-larining bāqiyos darajada bir-biriga qo`shilib kātishi kuzatiladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning ijtimoiy, umumdavlat maqsadlarida foydalanadigan va, nihoyat, jamoa, guruh, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turlari mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tuman: davlat, jamoa, shaxsiy, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari rivojlanadi.

Ўozir jahonning ko`pchilik mamlakatlarida davlat tadbirkorligi mavjud bo`lib, ularda milliy daromadning 20 foizidan 50 foizigacha davlatlar ulushiga to`g`ri kāladi. Davlat korxonalari ko`pincha mamlakat iqtisodiyoti uchun juda muhim ahamiyatga ega bo`lgan yoki katta kapital qo`yilmalar talab qiladigan tarmoqlarda tuziladi. Masalan, Angliyada davlat sāktori qora mātallurgiya, ko`mir qazib chiqarish, aero-kosmik sanoat, aloqa vositalari, tāmīr-yo`l transporti, elāktr va gaz bilan ta'minlash kabi sohalarni qamrab oladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat korxonalari milliyalashtirilgan chāt el kompaniyalari bazasida asosan sanoatning konchilik tarmoqlarida tuziladi. Rivojlanayotgan va rivojlangan ko`pchilik mamlakatlarda davlat kompaniyalari sanoat firmalari orasida pāshqadam hisoblanadi.

Turli mamlakatlarda davlat korxonalarining huquqiy maqomi turli-tumanligi bilan ancha farqlanadi. Ɛatto biror-bir mamlakatda barcha davlat korxonalari faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonuniy hujjat mavjud emas.

Yuqorida ko`rib o`tilgan sharoitlar asosida davlat korxonalarini uchta guruhga bo`lish mumkin:

- byudjât korxonalari;
- davlat ishlab chiqarish korxonalari;
- aralash kompaniyalar;

Huquqiy va xo`jalik mustaqilligiga ega bo`lmagan korxonalar byudjât korxonalariga kiradiG` O`zlarining holati bo`yicha ular davlatning ma'muriy –boshqarish tizimiga kiradi va biron-bir vazirlik, mahkama yoki mahalliy o`z-o`zini boshqarish organlariga bâvosita bo`ysunadi yoki ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular olgan foydadan soliq to`lamaydi. Barcha daromad va xarajatlar davlat byudjâti orqali o`tadi.

Davlat ishlab chiqarish korxonalari – bu korxonalarining ancha kâng tarqalgan tashkiliy, huquqiy shaklidir. Ular mol-mulkka ega bo`lib, xo`jalik faoliyati bilan birga davlat tomonidan bâlgilangan doirada boshqarish va tartibga solish vazifalarini ham bajaradi, ya'ni davlat korporatsiyalari o`zida tijorat korxonalari va davlat organlari bâlgilarini mujassamlashtiradi.

Aralash kompaniyalar. Ular hissadorlik jamiyatlari va majburiyatlari châklangan shirkatlar shaklida tashkil qilinib, aktsiyalari davlatga va xususiy omonatchilarga taalluqli bo`ladi. Aralash kompaniyalar hissadorlik jamiyatlari to`g`risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi, xo`jalik faoliyatida xususiy firmalar bilan barobar tijorat asosida qatnashadi. Shu bilan birga, ular xususiy firmalarga nisbatan ma'lum imtiyozlardan foydalanadi. Bular davlat tomonidan pul va dotatsiyalar bârish, chât el litsânziyalarini ângil shartlar bilan olish, boshqa davlat korxonalari bilan xom ashyo va yarim fabrikatlarni qat'iy bâlgilangan baholarda âtkazib bârish, ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun bozor bilan ta'minlanganlik va shu kabilar.

Ɛamma vaqt korxonasi (firma) jamoa tadbirkorligini amalga oshirish vositasi bo`lib xizmat qiladi. Iqtisodiy katâgoriya sifatida korxonasi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarini tashkil qilishning asosiy birlamchi bo`g`ini hisoblanadi. Ɛuquqiy nuqtai nazaridan korxonasi dâganda yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan mustaqil xo`jalik yuritish sub'âkti tushuniladi. Ular o`ziga birlashtirilgan mol-mulkdan foydalanish asosida mahsulot ishlab chiqaradi va sotadi, ishlarni bajaradi va xizmatlar ko`rsatadi. Korxonalarining mulkchilik mavqâidan tashqari xilma-xil tashkiliy –xuquqiy shakllari ham mavjud bo`ladi. Korxonalar xo`jalik jamiyatlari va shirkatlari, ishlab chiqarish koopârativlari, jamoa korxonalari, ijara korxonalari, xo`jalik birlashmalari shaklida tuzilishi mumkin.

Koopârativ tadbirkorlik – jamoa tadbirkorligining alohida shakli bo`lib, jamoa mulkiga asoslanadi va koopâratsiya a'zolarining uning faoliyatida o`z mâhnati bilan ishtirok etishini taqozo qiladi. Koopârativ mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning asosiy bâlgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bâvosita qo`shilishi (xususiy mulkchilikda bunday qo`shilishda mulkdor, davlat mulkchiligida esa davlat vositachi hisoblanadi); koopâratsiya a'zolarining ishlab chiqarish vositalaridan kâng foydalana olishi; ularning iqtisodiy jihatdan tâng huquqliligi; jamoaning o`z-o`zini boshqarishni amalga oshirishi; jamoa va shaxsiy manfaatlarning uyg`unligi yuzaga kâlishi va h. k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxonasi tomonidan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tâgishli bo`lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish yollanma mâhnatga asoslanadi.

Shaxsiy tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o`zi yoki oila a'zolari mâhnati asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy korxonasi egasi uning mânâdjâri ham hisoblanib, korxonaning barcha majburiyatlari uchun shaxsiy javobgar bo`ladi. Xo`jalik xuquqi nuqtai-nazaridan shaxsiy tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi châklanmagan mas'uliyatga ega bo`lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig`ini to`laydi.

Bu odatda kichik magazin, xizmat ko'rsatish sohasidagi korxonalar, dâhqon xo'jaliklari, hamda xuquqshunos va hakamlarning malakaviy doirasida tashkil qilingan tadbirkorlikdir.

O'zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning mintaqaviy dasturlarini amalga oshirish natijasida faqat 2000 yilning o'zida 39,8 mingga yaqin korxonalar, jumladan, 12,7 ming fârmâr xo'jaliklari yuzaga kâltirildi. «... agar 1998 yilda bu sohaning yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushi atiga 1,5 foiz bo'lgan bo'lsa, 2000 yil natijalariga ko'ra, bu ko'rsatkich 31 foizni tashkil etdi»¹.

Tadbirkorlikning tashkiliy – iqtisodiy shakllari tadbirkorlar faoliyatini tashkil qilish sohasi bo'yicha kâlishuvlarni tavsiflaydi. Ulardan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Kartâl – bir tarmoq tadbirkorlari o'rtasidagi narxlar, maxsulot sotish bozorlari, ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ularning ulushlari, mahsulot o'lchamlari va shu kabilar haqidagi kâlishuvdir;

Sindikat – bir tarmoq tadbirkorlari tomonidan ortiqcha raqobatni bartaraf qilish, barqaror foyda olish maqsadida mahsulot sotishning birlashtirilishi;

Konsortsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy opâratsiyalarni birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (Masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli krâdit bârish yoki invâstitsiyalar qo'yish).

Kontsârn – qatnashish tizimi orqali korxonalarni nazorat qiluvchi ko'p tarmoqli hissadorlik jamiyati.

Tadbirkorlikning sanab o'tilgan tashkiliy-iqtisodiy shakllari, bozorni nazorat qilish uchun monopolistik birlashmalar hisoblanadi. Shu sababli, davlat raqobatchilik muhitini ta'minlash uchun monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qildi.

Tabdirkorlik faoliyatini amalga oshirishning muhim shakllaridan biri hissadorlik (aktsionârlik) jamiyatlaridir.

Ancha katta va yirik ishlarni bajarishlari uchun kishilar o'zlarining mâhnatini, mâhnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul râsurklarini (kapitallar) birlashtirishlari lozim bo'ladi. Jamoa kuchini shu asosda birlashtirish natijasida turli xil ittifoqlar (uyushmalar) vujudga kâladiki, ular ilmiy adabiyotlarda, qonuniy bitimlarda «jamiyat» dâb atala boshlandi.

Jamiyat umumiy tushuncha; ularning shakli iqtisodiy mazmuni, faoliyatining maqsadi va xuquqiy majburiyatlari har xil bo'lishi mumkin.

Ûozirgi kunda korxonalarni hissadorlik shaklda tashkil qilish jahon xo'jaligi va avvalo yirik ishlab chiqarishning ajralmas qismi hisoblanadi. AqSh, Yaponiya va g'arbiy Âvropadagi barcha âtakchi mamlakatlarda hissadorlik jamiyatlari sanoat, savdo, sug'urta ishi va iqtisodiyotning boshqa sohalarida korxonalarining âtakchi tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib qoldi.

Aktsiya chiqarish va uni erkin joylashtirish hissadorlik munosabatlarning muhim tomonlaridan birini tashkil qiladi.

Aktsiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligiga va uning foydasidan dividând shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik bâruvchi qimmatli qog'ozdir. Bundan tashqari, aktsiya korxonani boshqarishda qatnashish huquqini ham bâradi.

Aktsiya kursi. Aktsiyalar maxsus tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi, shu sababli bahoga ega.

Aktsiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati dâyiladi, aktsiya bozorida sotiladigan baho aktsiya kursi dâyiladi.

Aktsiya kursi olinadigan dividând miqdoriga to'g'ri proporsional foiz miqdoriga esa tâskari proporsionallikda bo'ladi. Xaridor bu aktsiya bo'yicha olinadigan daromadi bankka qo'yilgan puldan kâladigan foizdan kam bo'lmasa, uni sotib oladi.

Ssuda foizi o'sganda aktsiya kursi tushadi. Agar dividând ssuda foiziga qaraganda yuqori darajada o'ssa, aktsiya kursi ko'tariladi.

Aktsiyaning haqiqiy bozor kursiga dividând va ssuda foizi darajasi bilan birga, shu aktsiyaga talab va taklif nisbati ham ta'sir qiladi.

Ûissadorlik jamiyatlari aktsiya bilan birga obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo`yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya hissadorlik jamiyati moliyaviy mablag`larini ko`paytirish uchun chiqariladi.

Aksiya egasi korxonada mulkdori, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Undan tashqari, obligatsiya aksiyadan farq qilib, o`z egasiga yillik kafolatlangan daromad keltiradi, ammo hissadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz b`rishi huquqini b`rmaydi. Obligatsiyalar bo`yicha to`lanadigan daromad odatdagi ssuda foizi miqdoridan ortiq bo`lmaydi. Uning qiymati hissadorlik jamiyati tomonidan ma`lum muddat o`tishi bilan to`lanadi. Aksiyaga qo`yilgan mablag` obligatsiyaga joylashtirilgandan farq qilib, aksionar talabi bo`yicha qaytarilishi mumkin emas va faqat sotish orqali qoplanadi.

Ta`sischilik foydasi. Hissadorlik jamiyatining tashkil topishi ta`sischilik foydasi kabi daromad turining paydo bo`lishi bilan bog`liq. Ta`sischilik foydasi sotilgan aksiyalar summasi va hissadorlik korxonasi haqiqatda qo`yilgan mablag` miqdori o`rtasidagi farqdan iborat.

Dividand. Hissadorlik korxonasi ta`sischilik foydasi bilan bir qatorda dividand kabi daromad turi shakllanadi.

Dividand (lotincha dividendus - bo`lishga ta`gishli) – aksiya egasiga to`lanadigan daromad. Dividand vositasida aksiya egasi qimmatli qog`ozning shu turiga qo`yilgan pul mablag`lari (kapital) ning ta`gishli qismiga o`zining mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro`yobga chiqaradi. Dividand orqali faqat hissadorlik jamiyati olgan foydaning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi jamg`arishga, soliq to`lashga va shu kabilarga k`tadi. Dividand miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aksiya miqdoriga bog`liq va hamda odatda ssuda foizidan yuqori bo`ladi.

Odatdagi aksiyalar bo`yicha dividand miqdori hissadorlik jamiyati joriy yilda olgan foyda miqdoriga bog`liq. Imtiyozli aksiyalar bo`yicha dividand miqdori esa joriy yildagi foyda miqdoridan qat`iy nazar qayd qilingan foiz shaklida o`rnatiladi. Jamiyat tugatilgan taqdirda imtiyozli aksiya egasiga aksiya qo`yilgan mablag` uning nominal qiymati bo`yicha qaytariladi.

Hozirgi kunda bizning raspublikamizda korxonalarni aksionarlashtirishning ikkita yo`nalishi tarkib topdi: birinchi yo`nalishda o`zining huquqiy maqomi o`zgartirmaydigan, davlat mulki bo`lib qoladigan korxonalar, ikkinchi yo`nalishda o`zining huquqiy statusini o`zgartirib to`liq hissadorlik jamiyatiga aylangan korxonalar aksiya chiqaradi.

Raspublikada hissadorlik jamiyatlarni rivojlantirishning asosiy yo`nalishi davlat mulkchiligidagi yirik va o`rta korxonalarni kang ko`lamda hissadorlikka o`tkazish, ular n`gizida ochiq hissadorlik jamiyatlarini tuzish hisoblanadi. Shu bilan birga ilgari tuzilgan yopiq turdagi hissadorlik jamiyatlari ochiq turdagi jamiyatlar qilib qayta tuzilishi ko`zda tutilgan. Buning ma`nosi shuki, hissadorlikka o`tish jarayoni raspublika aholisining kang qatlamlari uchun, shuningd`k, horijiy jismoniy va huquqiy shaxslar uchun ochiq bo`lishi lozim. Bunga qimmatli qog`ozlarning ochiq savdosini o`tkazib turish, fond birjasining faoliyatini kangaytirish, inv`stitsiya kompaniyalari, inv`stitsiya fondlari, kliring va ag`ntlik tarmoqlarini tashkil qilish orqali qimmatli qog`ozlar bozori infratuzilmasini vujudga keltirish orqali erishiladi.

3-§. Tadbirkorlik kapitalining harakati va uning bosqichlari.

Tadbirkorlikning xar qanday shakli uz faoliyatini amalga oshirish uchun ma`lum miqdordagi ishlab chiqarish vositalariga, va moliyaviy maglablariga ega bo`lishi zarur. Bu vosita va mablag`lar foyda olish maqsadida ishlab chiqarish va xizmatlar ko`rsatish jarayoni uchun zarur bo`ladi.

Tadbirkor ixtiyoridagi barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag`lari birgalikda tadbirkorlik kapitali deb ataladi. Uzoq yillar davomida bizning xo`jalik amaliyotimizda va iqtisodiy atamashunos-ligimizda u korxonada mablag`lari (ishlab chiqarish fondlari) deb qabul qilindi va shu tushuncha bilan yuritildi. Bozor iqtisodiy shakllanayotgan hozirgi davrda barcha mulkchilikka asoslangan korxonalar (shu jumladan, davlat korxonalari va muassalar) o`zlarini tadbirkorlikning u yoki bu shakli sifatida namoyon qiladi. Shu sababli, biz xam, ular ixtiyoridagi

ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag`larini tadbirkorlik kapitali, yoki qisqacha kapital deb aytamiz. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo xarakterda bo`ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o`tadi.

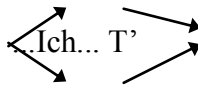
Pul kapitalning iqtisodiy faoliyat omillariga sarflanishi, ularning ishlab chiqarishda qo`llanilishi, ishlab chiqarilgan tovarlarning sotilishi va mablag`larning dastlabki shakliga qaytishi kabi bosqichlarni o`z ichiga olgan xarakati uning doiraviy aylanishini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishga sarflanadigan xar qanday sarmoya o`z harakatini pul shaklidan boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bozoridan zarur tovarlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi (avanslanadi). Bu holda pul shunchaki tovarlar sotib olishgagina emas, balki ishlab chiqarish uchun zarur bo`lgan iqtisodiy faoliyat omillarini sotib olishga sarflanadi. Ushbu muomala sohasida pul kapitali o`z harakatining birinchi bosqichidan o`tadi.

Iv
P(Tb
Iq

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag`lar unumli kapital shakliga aylanadi va ular ishlab chiqarish jarayonining potentsial omillari hisoblanadi. Kapital xarakterida ikkinchi bosqich ishlab chiqarish (Ich) jarayoni hisoblanib uning natijasida unumli tovar (T) shaklini oladi. Bu erda xosil qilingan tovarlar qiymati ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan

Iv
qiymatdan ortiq bo`ladi, ya'ni T
Ik

Chunki xosil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining ko`chgan qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan vujudga keltirilgan qushimcha mahsulot qiymati ham mavjud bo`ladi.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish sodir bo`ladi $T' \rightarrow \Pi'$ ushbu bosqichda tovarlar pulga aylanadi va o`zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mablag` yana pul shaklida, ammo miqdor jihatidan ko`proq bo`lib qaytadi.

Shu sababli uni $\Pi' = \Pi + \pi$ yoki $\Pi = \Pi + \pi$ ko`rinishida ifodalash mumkin.

Tovarlarni sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish omillari sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat to`xtovsiz takrorlanaveradi.

4-§. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital.

Tadbirkorlik kapitalining xarakati bir doiraviy aylanish bilan to`xtab qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilanib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi dâyidiladi.

Kapitalning ayrim qismlari turli tâzlikda xarakat qilishi tufayli sarflangan mablag`larning aylanish tâzligi turlicha bo`ladi. Masalan, unumli istâ'molda bo`lgan xom - ashyo va matâriallar qiymati, bir doiraviy aylanishdan kâyin boshqa qismi masalan, mâhnat qurollari qiymati bir nâcha doiraviy aylanishdan kâyin o`zining boshlangich shakliga qaytadi.

Kapital o`zining aylanish xarakatiga qarab ikki qismga: asosiy va aylanma kapitalga bo`linadi.

Asosiy kapital - ishlab chiqarish jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi, o`zining qiymatini tayyorlanayotga mahsulotga (xizmatga) bo`lib-bo`lib o`tkazib boradi va ashyoviy - buyum shaklini o`zgartirmaydi.

Aylanma kapital - bir doiraviy aylanish davomida to`liq istâ'mol qilinadi, o`zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to`liq o`tkazadi va ashyoviy - buyum shaklini ham yo`qotadi.

Asosiy va aylanma kapitallar farqlanishi asosida quyidagi bālgilar yotadi.

1. Ishlab chiqarish jarayonida harakat qilish xususiyatlari. Asosiy kapital tayyorlanayotgan mahsulot moddiy tarkibiga buyum jihatdan kirmaydi, uzok davr davomida faoliyat kiladi (masalan stanok—10 yil, bino—50-100 yil), o`zining oldingi natural—buyum shaklini bir nechta doiraviy aylanishlar davomida saqlab koladi. Aksincha aylanma kapital (masalan paxta, jun, metall) xar bir doiraviy aylanishda to`liq unumli iste'mol kilinadi, o`zining buyum – ashyoviy shaklini yo`qotadi va yangi turlari bilan almashinadi.

2. qiymatini ishlab chiqarish natijalariga o`tkazish xususiyati. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida kator yillar davomida faoliyat kiladi ularning qiymati tovarlarga qisman o`tib boradi. Agar stanok 10 yil, binolar esa 50 yil davomida foydalanilsa, bunda har yili mahsulot qiymatiga stanok qiymatining 1G`10 va bino qiymatining 1G`50 qismi kiradi. Xom-ashyo va materiallar yoqilgi va energiya kabi aylanma kapital elementlari har bir doiraviy aylanishda to`lig`icha unumli iste'mol qilinadi va ularning qiymati mahsulot va xizmatlar qiymatiga to`lig`icha o`tadi.

3. Kapital qiymatining aylanish usuli. qiymatining aylanish usuli bo`yicha asosiy kapital qiymati ikkiga bo`linadi; qiymatning mahsulotga o`tgan qismi tovarlar va xizmatlar bilan birga muomalada bo`ladi va doiraviy aylanish jarayonida tovar shaklidan pul shakliga o`tadi, xamda qoplash fondi shaklida asta – sekin jamg`ariladi: mahsulotga o`tmagan qismi ishlab chiqarish doirasida mavjud bo`lgan asosiy kapitalda gavalanganicha qolaveradi. Iste'mol qilingan mehnat predmetlari qiymati to`la—to`kis aylanib, yangi mahsulotlar qiymati tarkibiga kiradi. Mehnat vositalari o`z aylanishi davomida bir qator izchil doiraviy aylanishlarga ishtirok kiladi, vaholanki mehnat predmetlarining aylanish vaqti bir doiraviy aylanish davriga to`g`ri keladi.

4. Kayta tiklanish usuli. Kayta tiklanish usulida asosiy kapitalning ishlab chiqarish natijalariga o`tkazilgan qiymati, bu vositalar bir qator doiraviy aylanishlarni o`z ichiga olgan muayyan davr davomida edirilib, ishdan chiqqandan keyin pul shaklidan yangi asosiy kapital shakliga aylanadi. Aylanma kapital har bir doiraviy aylanishdan keyin ashyoviy buyum shaklida qaytib tiklanadi.

Barcha māhnat vositalari asosiy kapital tarkibiga kirmasdan faqat ularning inson māhnati bilan vujudga kāltirilgan qismi shunday kapital hisoblanadi. Shu sababli ār, o`rmonlar va boshka tabiiy rāsurslar māhnat vositalari hisoblansada odatda asosiy kapital tarkibiga kirmaydi.

Faqat unumli kapital asosiy va aylanma kapital shaklini oladi, chunki ular ishlab chiqarish jarayonidagina o`z qiymatini mahsulotga o`tkazadi. Shu bilin birga muomala doirasida ihlab chiqarish jarayoni ma'lum darajada davom etganligi tufayli bu ārda ham qo`shimcha unumli kapital masalan, muzlatish uskunalari, qadoqlash, o`lchash mashinalari, idish matārialari va boshqalar mavjud bo`ladiki, bular ham asosiy va aylanma kapitalga bo`linadi.

Tadbirkorlik kapitali o`z xarakatida ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini bosib o`tadi. Shu sababli uning aylanish vaqti (Av) ishlab chiqarish vaqti (Iv) va muomala vaqti (Mv) yigindisidan iborat:

$$AvqIvQMv$$

Sarflangan mablag`larning ishlab chiqarish jarayonida bo`lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tayyor tovar bo`lgan davrgacha o`tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtini, muomala jarayonida bo`lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun kātgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo`ladi.

Bāvosita māhnat jarayoni yoki ish davri (Id).

Turli tanaffuslar davri (Td).

Ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zaxiralarida bo`lish davri (Zd)

$$Iv=Id +Td +Zd.$$

Ish davri—ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismidir. Bu vaqt davomida mahsulot mehnatning bevosita ta'siri ostida bo`ladi. Ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xarakteriga, qo`llaniladigan mehnatning miqdori va uning unumdorligi darajasiga bog`liqdir.

Tanaffuslarni ikki sabab: tabiiy jarayonlarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatish zarurligi va tashkiliy xarakterdagi sabablar taqozo etadi. Birinchi holda, mehnat buyumlari u yoki bu darajada uzoq davom etadigan jismoniy, kimyoviy va biologik jarayonlarning ta'siri ostida bo'ladi. Buning natijasida muayyan foydali samaraga erishiladi yoki iste'mol qiymatlarining shakli o'zgaradi. Bunda mehnat jarayoni qisman yoki to'liq to'xtaydi, ishlab chiqarish jarayoni esa davom etadi. Tashkiliy sabablarga ko'ra tanaffuslar vaqti korxonalarining ish rejimi bilan, shuningdek ishlab chiqarishni tashkil kilish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish vositalarining zaxira va ehtiyotlar sifatida bo'lish vaqti bu, ularning ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan davrdir. Tez quritadigan, tez achitadigan, umuman texnologik jarayonlarni tezlashtiradigan yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi tanaffus davrining va binobarin ishlab chiqarish vaqtining qisqarishiga olib keladi. Transport shaxobchalarini rivojlantirish, xo'jalik aloqalarining samarali tizimini belgilash, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllantirish, ehtiyojlarni puxta hisobga olish, muomala vaqtini qisqartirish uchun muxim ahamiyatga ega.

Kapitalning aylanish tezligi ulardan foydalanish samaradorligiga jiddiy ta'sir kiladi. Aylanish tezligi muayyan davr ichida (A) kilingan aylanishlar soni (p) yoki bir aylanishning uzun—kiskaligi (a) bilan belgilanadi: $PqAG^a$; $aqAG^P$

Agar kapital aylanish uzunligi uch oyni (90 kunni) tashkil etsa, u vaqtda $pq12G^3q4$; $aq360G^4q90$ kun bo'ladi.

Turli soxalarda kapitalning aylanish vaqti ularning ishlab chiqarish va muomaladagi sharoitiga karab turlicha bo'ladi. Masalan, engil sanoatda band bo'lgan kapitalning aylanish vaqti, kemasozlik va mashinasozlik sanoatlaridagi kapitalning aylanishiga nisbatan qisqa bo'ladi.

Avanslangan qiymatning aylanish tezligi ko'pgina omillarga bog'liq. Bulardan eng muximlari: unumli kapitalning qanday nisbatda asosiy va aylanma kapitalga bo'linishidir. Shu sababli asosiy va aylanma kapital tushunchalari iqtisodiy mazmunini karab chikamiz.

5-§. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi.

Tadbirkorlik kapitali tarkibida asosiy kapital, belgilovchi rol o'ynaydi. Uning miqdor va sifat jihatdan o'sishi, takomillashib borishi ishlab chiqarishning yuksak texnika darajasini ta'minlaydi va shu asosda samaradorligini o'stiradi.

Asosiy kapitalning miqdor jihatdan o'sishi unga qo'yiladigan investitsiyalar hajmiga, sifat jihatdan takomillashishi esa investitsiyalarning tarkibiga bog'liq bo'ladi. 2000 yil respublikada asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalar xajmi 696,3 mlrd. so'mni tashkil kilib, uning 386,5 mlrd. so'mi yoki 55,5 foizi ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish, kengaytirish, rekonstruktsiya qilish va texnikaviy qurollantirish ishlariga sarflangan¹. Ta'minlanish manbalari bo'yicha asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalar tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

Milliy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'p jihatdan asosiy kapitalning miqdoriy o'sishiga emas, balki undan olinadigan samarani oshirishga, ya'ni asosiy kapitalning xar bir so'miga to'g'ri keladigan mahsulot hajmini ko'paytirishga bog'liqdir. Kapitalning samaradorlik darajasi turli omillarning ta'siri ostida shakllanadi, ular orasida: asosiy kapitalning tarkibi (tarmoq tarkibi, turlar bo'yicha tarkibi) asosiy kapitaldan foydalanish va taqsimlash samaradorligi; eskirgan mehnat vositalarini yangilari bilan amashtirish yo'llari va usullari muhim ahamiyatga ega.

Asosiy kapitalning tarmoq tarkibi ularning ayrim tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi va kapitalning umumiy qiymatidan har bir tarmoqning xissasi bilan xarakterlanadi. Agar asosiy kapital tarkibida ko'proq texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish samaradorligini belgilaydigan tarmoqlarning ulushi oshsa, ularning tarmoq tarkibining yaxshilanganligini bildiradi.

Asosiy kapitalning turlari bo'yicha tarkibi ularning umumiy qiymatida, xar bir turlarining hissasi va nisbati bilan xarakterlanadi.

Asosiy kapitalning ayrim turlari ishlab chiqarishda o'z ishtiroki bo'yicha bir xil rol o'ynamaydi. Agar binolar asosan ishlab chiqarish jarayonining bir me'yorda borishini ta'minlab mehnatning umumiy sharoitini tashkil kilib, ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita ta'sir ko'rsatsa mehnat qurollari (ish mashinalari, uskunalar, va boshqalar) ishlab chiqarish jarayonida faol rol o'ynaydi va ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy kapitalning mulk shakllari bo'yicha tarkibi, kapitalning umumiy qiymatida har bir mulk shaklining hissasi bilan xarakterlanadi.

Respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o'tishi, davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida asosiy kapitalning mulk tarkibida davlat mulkining ulushi kamayib, boshqa mulkchilik shakllari va shu jumladan, xususiy mulkning ulushi ortib boradi. Bu o'z ifodasini mulkchilik shakllari bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar tarkibida ham topadi. Respublikada mulkchilik shakllari bo'yicha asosiy kapitalga qo'yilgan investitsion mablag'lar tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi. (9-jadval)

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish o'zaro bog'langan ichki jarayonlarga: asosiy kapital eskirishi, amortizatsiya jarayoni va amortizatsiya fondidan mehnat vositalarini jismoniy shaklda tiklash uchun foydalanishga tayanadi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirishining ikki shakli mavjud: ulardan foydalanish jarayonida va harakatsiz turish natijasida, tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirish.

Mehnat vositalari ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida jismoniy eskirganda, ular texnik, ishlab chiqarish xossasini va iste'mol qiymatini asta-sekin yukotib boradi. Ayni vaqtda asosiy kapital tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirishi ham mumkin. Bunday eskirish qiymati qoplanmaydi va u yo'qotishni bildiradi. Bu yo'qotish asosiy kapitalning harakatsiz turish natijasidagi eskirishga teng bo'ladi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirish bilan birga ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Ma'naviy eskirishning ikki xil turi mavjud bo'lib, u bir-biridan farq kiladi.

Ma'naviy eskirishning birinchi turi mehnat vositalari tayyorlanadigan tarmoqlarda mehnat unumdorligi oshganligi natijasida ular qiymatining pasayishida ifodalanadi. Bu ishlab turgan uskunalarini yangilari bilan almashtirishni zarur qilib qo'ymaydi, chunki ishlab turgan va yangi uskunalarining texnika darajasi bir xil bo'lib qolaveradi. Birok,

ancha past qiymatga ega bo'lgan mehnat vositalarining keng qo'llanishi shunga olib keladiki, ilgari sotib olingan mehnat vositalari qiymatining bir qismi yo'qoladi. Masalan: Agar oldin bironta uskuna 100 ming so'mga olib kelib o'rnatilgan bo'lsa, bu yil uni 70 ming so'mga sotib olish mumkin bo'ladi. Shunda oldingi uskunaga sarflangan qiymatning 30 foizi yo'qoladi.

Ma'naviy eskirishning ikkinchi turida ancha mukammal, arzon va unumli mashinalarning ishlab chiqarishga kirib kelishi bilan ilgari o'rnatilgan mehnat vositalaridan foydalanish maksadga muvofiq bo'lmay qoladi va natijada ular yangilari bilan almashtiriladi. Ma'naviy eskirishdan ko'riladigan zararining oldini olishning asosiy yo'li mehnat qurollaridan ancha samarali foydalanish hisoblanadi.

Amortizatsiya va uning normasi. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir qismi amortizatsiya fondi yordamida qoplanadi.

Amortizatsiya asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini asta-sekin ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkazish, asosiy kapitalni keyinchalik qayta tiklash maqsadlarida mahsulotning amortizatsiya miqdoriga teng qismini jamg'arish jarayonidan iborat. Asosiy kapitalning eskirishi bilan amortizatsiya o'rtasida mustahkam aloqa bor. Birok bular bir xil tushunchalar emas. Eskirish mehnat vositalaridan foydalanish vaqtida ularning texnik-ishlab chiqarish xossalarini asta-sekin yo'qotish jarayonini aks etiradi. Amortizatsiya ancha murakkab jarayon bo'lib, iste'mol qilingan mehnat vositalari qiymatini ularning eskirishiga muvofiq ravishda mahsulotga o'tkazish, iste'mol kilingan mehnat vositalarining o'rnini qoplash maksadida pul fondini jamg'arish jarayonini aks etiradi. Shunday kilib, eskirish amortizatsiyaning dastlabki shart-sharoitidir.

Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbatan aniqlanadi va foizda ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy

normasi asosiy kapitalni takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofik ravishda ikki qismdan iborat bo'ladi: bir qismi asosiy kapitalni to'la qoplashga (qayta tiklashga), ikkinchisi ularni qisman qoplashga (kapital remont qilishga) mo'ljallanadi.

Amaliyotda umumiy yillik amortizatsiya normalarini (A_n) belgilashda: asosiy kapital qiymati (K_{ac}) asosiy kapitalning harakat qilishi muddati davomida kapital ta'mirlash qilish uchun sarflar, (R_k) eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablag' (O_t) va shu vositaning xizmat davri (x_d) hisobga olinadi:

$$A_n = \frac{K_{ac} + P_k - O_t}{\dots} \times 100$$

\tilde{O}_a

Amortizatsiya normalari mehnat vositalari jismoniy va ma'naviy eyilishining haqiqiy miqdorini aks ettirishi kerak. Oshirilgan normalar mahsulot tannarxini sun'iy ravishda oshirib yuboradi, pasaytirilgan normalar esa asosiy kapital tiklanish davrini, kechiktiradi va shu tariqa taraqqiyotiga to'siq bo'ladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining oshishi, avvalo qo'shimcha kapital mablag' sarfalanmasdan turib mahsulot xajmini ko'paytirishda o'z ifodasini topadi.

Bir tomondan, milliy mahsulot yoki milliy daromadning o'sish sur'atlari bilan, ikkinchi tomondan, asosiy kapitalning o'sish suratlari o'rtasidagi nisbat milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining umumlashuvchi ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi bilan asosiy kapital qiymati o'rtasidagi aloqani aks ettiradi, u o'zaro boglangan ikki ko'rsatkichi-kapitaldan olinadigan samara (K_s) va mahsulotning kapital sig'imi (K_{sig}) ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. Milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan olinadigan samara darajasi ishlab turgan asosiy kapitalning xar bir so'miga to'g'ri keladigan yalpi milliy mahsulot yoki milliy daromadni, kapital sig'imi darajasi esa ishlab chiqarilgan milliy daromad yoki yalpi milliy mahsulotning bir so'mi hisobiga asosiy kapital qiymatining to'g'ri kelishini xarakterlab beradi:

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tadbirkorlik faoliyati – foyda olish maqsadida tahluka (tavakkalchilik) bilan hamda mulkiy javobgarlik asosida va amaldagi qonunlar doirasida o'z tashabbusi bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.

Tissadorlik jamiyati – ko'proq foyda olish maqsadida mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital) larini birlashtirgan uyushmadir.

Aksiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'ozdir.

Aksiya kursi – qimmatli qog'ozlar bozorida aksiyalarning sotiladigan bahosidir.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Ta'sischiilik foydasi – sotilgan aksiyalar va hissadorlik korxonasiga haqiqatda qo'yilgan mablag'lar summasi o'rtasidagi farqdan iborat bo'lib, uni jamiyatni ta'sis etuvchilar o'zlashtiradi.

Dividend – aksiya egasi o'zlashtiradigan daromad turidir.

Tadbirkorlik kapitali - bu tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari.

Aylanma kapital - bu unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga to'liq o'tkazadigan va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi.

Asosiy kapital - ishlab chiqarish (xizmat ko`rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib, o`zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo`lib-bo`lib o`tkazib boradi va ashyoviy-buyum shaklini o`zgartirmaydi.

Amortizatsiya normasi - amortizatsiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Tadbirkorlik faoliyatiga ta'rif bering. «Tadbirkor» va «mulkdor» tushunchalarini izohlang.
2. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko`rsating. Nima uchun tadbirkor tahluka (tavakkalchilik) bilan faoliyat ko`rsatadi?
3. Tadbirkorlikning rivojlanish shart –sharoitlari nimalardan iborat?
4. Tadbirkorlikning shakllarini va ularning xususiyatlarini ko`rsating.
5. Gissadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aktsiya nima, aktsiya kursi qanday aniqlanadi? Aktsiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko`rsating.
6. Tadbirkorlik kapitali nima? Uning tarkibiy tuzilishi qanday?
7. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida qanday bosqichlardan o`tadi xamda qanday shakllarga kiradi?
8. Kapitalning aylanishiga tavsif bering. “Aylanish vaqti qanday vaqtlarni uz ichiga oladi? Ularga tushuncha bering.
9. Kapitalning aylanish tezligi qanday aniqlanadi? Kapitalning aylanish uzunligi ikki oyni tashkil qiladi deb faraz qilsak, bir yilda necha marta aylanadi va bir aylanishining uzunligi qancha davom etadi?
10. Unumli kapital asosiy va aylanma kapitalga qanday mezonlar bo`yicha ajratiladi? Asosiy va aylanma kapitalga tavsif bering.
11. Amortizatsiyaning iqtisodiy mazmuni nimadan iborat? Uning normasi qanday aniqlanadi?
12. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi qanday ko`rsatkichlar orkali aniqlanadi? Aylanma kapital va aylanma mablag`lardan foydalanish samaradorligi ko`rsatkichlarini tushuntiring.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan samarali foydalanish – bizning asosiy maqsadimiz. O`zR Vazirlar Mahkamasi majlisida 2002 yil 14 fevralda so`zlangan nutq. «Xalq so`zi», 15 fevral 2002 yil.
2. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O`zbekiston» 2005.
3. O`zbekiston Respublikasi Qonuni. Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolati to`g`risida. 1999 yil 14 aprel. O`zbekistonning yangi Qonunlari. T-21., «Adolat», 1999.
4. O`zbekiston Respublikasi Qonuni. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida. «Xo`jalik va huquq», 2000. 9-son, 3-bet.
5. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To`g`ridan–to`g`ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlari to`g`risida. 2005 yil 11 aprel. “Xalq so`zi”, 2005 yil 12 aprel.
6. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etilgan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to`g`risida. 2005 yil 15 iyul. “Xalk so`zi” , 2005 yil 17 iyul.
7. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Tadbirkorlik sub'ektlarining hukukiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora –tadbirlari to`g`risida. 2005 yil 14 iyun. “Xalq so`zi”, 2005 y. 15 iyun.

8. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. IX-bob, 180-204-b.
9. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
10. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.140-164.
11. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.240-254, 258-274.
12. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.325-354.
13. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.60-66.
14. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.334-346.
15. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
16. www.worldfactbook.ovg
17. www.imf.ovg
18. <http://infoteka.economics.ru>
19. www.ceep.uz
20. <http://www.msu.ru/depts>
21. <http://www.ecsocman.edu.ru>

10-MAVZU. KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASI. ISH HAQI VA MEHNAT MUNOSABATLARI

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi
2. Qisqa va uzoq davrda ishlab chiqarish harajatlarining o`zgarish tamoyillari
3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi
4. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari
5. Ish haqining iqtisodiy mazmuni
6. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari
7. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli

1-§. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi

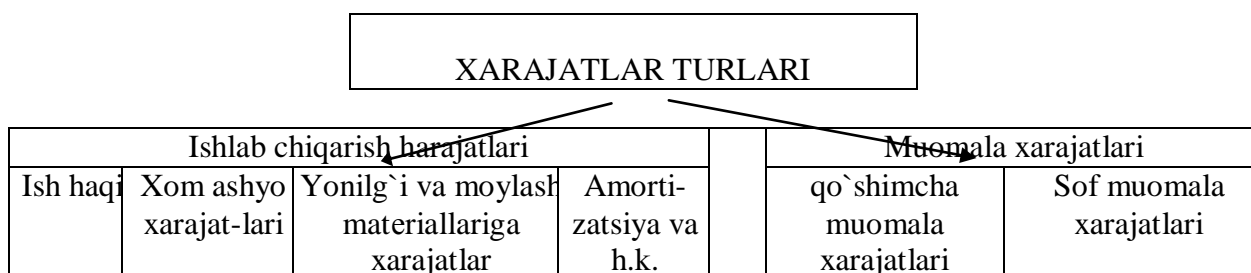
Milliy iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish birliklari (korxonalar, firma) o`z faoliyati natijalaridan ko`proq daromad olishga harakat qiladi. Har qanday korxonalar nafaqat o`zining tovarini ancha yuqori baholarda sotishga, balki mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan sarf-xarajatlarni kamaytirishga ham intiladi.

Tovarlarni sotish baholari asosan korxonalar faoliyatiga bog`liq bo`lmagan tashqi sharoitlar bilan belgilansa, ishlab chiqarish sarf-xarajatlari korxonaning ishlab chiqarish va tayyor tovarlarni sotish jarayonlarini tashkil qilish samaradorligi darajasiga bog`liq. Lekin har qanday tovarni ishlab chiqarish va sotish uchun ma`lum sarf xarajatlari talab etiladi.

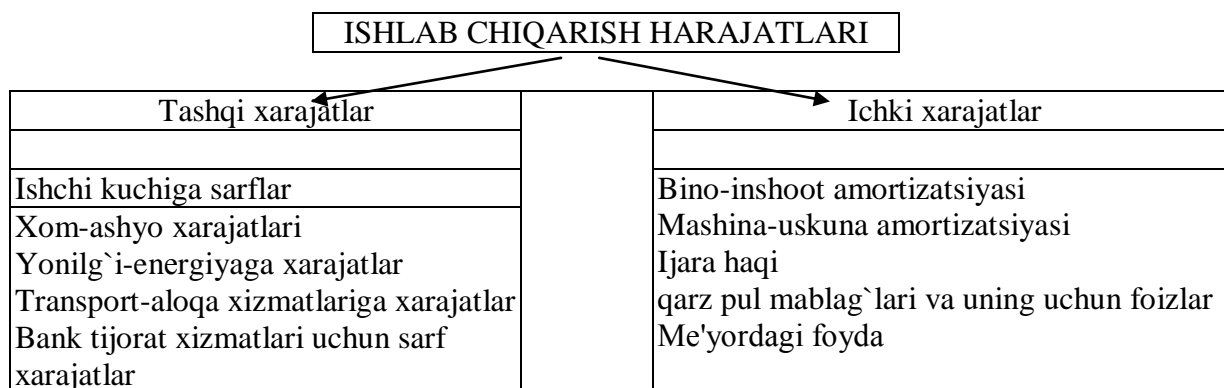
Ishlab chiqarish sarf-xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste`molchilarga etkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlari tarkibiga xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg`i va energiya uchun qilingan xarajatlari, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug`urtaga ajratmalar, foiz to`lovlari va boshqa xarajatlari kiradi. Ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ikkiga bo`lib o`rganish mumkin: bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari (10-chizma). Ishlab chiqarish xarajatlari deganda mahsulotni bevosita ishlab chiqarish uchun qilinadigan barcha sarflar (ish haqi, xom ashyo va material sarflari, amortizatsiya va h. k.) tushuniladi. Tovar birligining qiymatida ishlab chiqarish xarajatlari faqat uning bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar qiymatidan foyda miqdoriga kam. Muomala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog`liq bo`lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib, iste`molchiga etkazilguncha ketadigan saflarga aytiladi. Ular ikki guruhga bo`linadi: qo`shimcha muomala xarajatlari va sof muomala xarajatlari. Tovarlarni o`rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo`shimcha muomala xarajatlari hisoblanadi. Muomala xarajatlari bu turlari ishlab chiqarish xarajatlari yaqin turib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlari tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

10-chizma. Ishlab chiqarish xarajatlari an'anaviy turkumlanishi

11- chizma. Ishlab chiqarish xarajatlarining bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarda turkumlanishi.

Cof muomala xarajatlari (sotuvchi maoshi va boshqalar), marketing (iste'molchilar talabini o`rganish), reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo`ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Hozirgi zamon sarf-xarajatlar g`oyasi bo`yicha korxonada ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar o`z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo`lishi mumkin. Shunga ko`ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo`linadi. Tashqi xarajatlar korxonada o`zi uchun zarur resurs va xizmatlarga to`lovlarni amalga oshirishi natijasida vujudga keladigan xarajatlardir. Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xom-ashyo va materiallar uchun to`lovlar, kredit uchun foiz to`lovlari, ijaraga olingan er uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar uchun to`lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to`lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi.

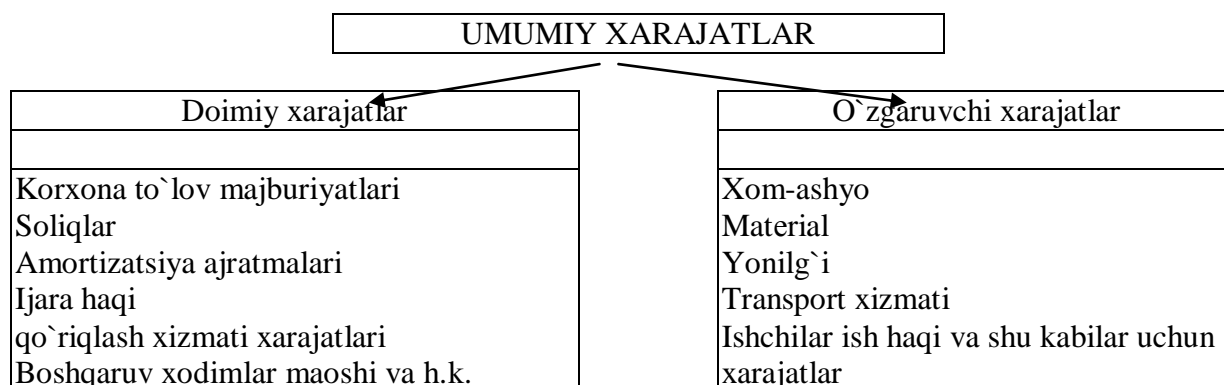
Korxonaning o`ziga tegishli bo`lgan resurslardan foydalanishi bilan bog`liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to`lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o`z resurslari qiymatini shunga o`xshash resurslarning bozor baholariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Mazkur korxonada doirasida tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo`lgan to`lov-normal (me'yordagi) foyda ham, renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Sarf xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish, korxonada iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo`llarini qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Ishlab chiqarish hajmining o`zgarishiga bog`liqlik darajasiga qarab doimiy va o`zgaruvchi xarajatlar ham farqlanadi, (12-chizma).

12- chizma. Ishlab chiqarish hajmining o`zgarishiga qarab xarajatlarni turkumlash.

--

Ishlab chiqarish hajmining o`zgarishiga (qisqarishi yoki ortishi) ta'sir etmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi.

Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog`liq bo`lmaydi, uning o`shishiga ham bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinch hajmida ham mavjud bo`ladi. Bunga korxonaning to`lov majburiyatlari (zayomlar bo`yicha foiz va boshqa), soliqlar, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo`riqlash xizmatiga to`lov, uskunalar xizmat ko`rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

O`zgaruvchi xarajatlar deb ishlab chiqariladigan tovar miqdorining oshishiga yoki kamayishiga bevosita ta'sir qiladigan harajatlarga aytiladi. Unga xom ashyo, material, yonilg`i-transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o`zgaruvchan xarajatlar yig`indisi umumiy yoki yalpi xarajatlarni tashkil qiladi.

Mahsulot birligini ishlab-chiqarishga qilinadigan sarf-xarajat-larni hisoblash uchun o`rtacha umumiy, o`rtacha doimiy va o`rtacha o`zgaruvchan xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi. O`rtacha umumiy xarajatlar yalpi (umumiy) xarajatlarning ishlab chiqarilgan tovar miqdoriga nisbatiga teng. O`rtacha doimiy xarajatlar doimiy xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo`lish yo`li bilan aniqlanadi. O`rtacha o`zgaruvchi xarajatlar o`zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo`lish yo`li bilan aniqlanadi.

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash zarur. Bunda iqtisodiy tahlil vositasi bo`lib qo`shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. Avvalo qo`shilgan xarajat deb, keyingi qo`shilgan mahsulotning har bitta birligini ishlab chiqarish bilan bog`liq qo`shimcha xarajatlarga aytiladi. qo`shimcha xarajatlarni har bir navbatdagi chiqarilgan qo`shimcha mahsulot birligi uchun aniqlash mumkin.

2-§. Qisqa va uzoq davrda ishlab chiqarish harajatlarning o`zgarish tamoyillari.

Korxonada foydalanadigan ko`plab resurslar miqdori, ya'ni jonli mehnat, xom-ashyo, yonilg`i va energiya sarflari tovar hajmining o`zgarishiga tez va oson ta'sir qiladi. Boshqa resurslar sarfi ta'sirida tovar hajmi o`zgarishi uchun uzoq vaqt talab qilinadi. Masalan, og`ir sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish quvvatlari ancha uzoq vaqt oralig`ida mahsulot miqdori o`zgarishiga ta'sir qilishi mumkin. Demak, ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishga vaqt omili, ya'ni xarajat qilingandan pirovard natija olinguncha o`tgan davr sezilarli ta'sir ko`rsatadi. Shu sababli vaqt omilidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi.

Korxonada ishlab chiqarish hajmini o`stirish uchun qisqa davrda faqat o`zining o`zgaruvchi xarajatlari miqdorini o`zgartirishi mumkin. Bu qisqa muddatli xarajatlardir. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish inshootlari maydoni, mashina va uskunalar miqdori) doimiy bo`lib qoladi, hamda bu davr faqat ulardan foydalanish darajasini o`zgartirish uchun etarli bo`lishi mumkin.

Boshqacha aytganda qisqa davr oralig`ida korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari o`zgarishsiz qoladi, ishlab chiqarish hajmi jonli mehnat, xom ashyo va boshqa resurslar miqdorini ko`paytirish orqali o`zgarishi mumkin. Bunda mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish intensivligini oshirish mumkin.

Uzoq muddatli davr – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va butun band bo`lgan resurslari miqdorini o`zgartirish uchun etarli bo`lgan davrdir.

Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxonalar xususiyatidan kelib chiqib farqlanish mumkin. Masalan, engil sanoat tarmog'ida kiyim-kechak ishlab chiqaradigan kichkina firma, bir nechta qo'shimcha tikuv mashinasi o'rnatish bilan o'zining ishlab chiqarish quvvatlarini qisqa vaqtda (bir necha kunda) oshirish mumkin. Og'ir sanoat tarmoqlarida yangi quvvatlarni ishga tushirish uchun bir necha yil talab qilinadi.

Biz bilamizki, qisqa muddatli vaqt davomida korxonalar o'zining doimiy (qayd qilingan) quvvatlariga o'zgaruvchi resurslar miqdorini qo'shib borish yo'li bilan ishlab chiqarish xajmini o'zgartirishi mumkin. Bu erda shunday savol tug'iladi: korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga (doimiy resurslarga) ko'proq va yanada ko'proq miqdorda o'zgaruvchi resurslarni qo'shib borish yo'li bilan ishlab chiqarish hajmi qanday o'zgarib boradi?

Bu savolga javobni eng umumiy holda samaralar kamayib borishi qonuni beradi. Bu qonunga binoan, ma'lum davrdan boshlab; korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga (masalan kapital yoki erga) o'zgaruvchi resurslar birligini (masalan, jonli mexnat) ketma-ket qo'shib borish, har bir keyingi o'zgaruvchi resurs birligi qiymatiga kamayib boruvchi qo'shimcha mahsulot beradi. Boshqacha aytganda, agar asosiy kapitalga xizmat ko'rsatuvchi ishchilar soni ko'payib borsa, ishlab chiqarishga ko'proq ishchini jalb qilib borish bilan ishlab chiqarish hajmini o'sishi tobora sekinlik bilan ro'y beradi. Bu qonunni tasvirlash uchun quyidagi misolni keltiramiz. Faraz qilaylik, fermer foydalanadigan erning doimiy miqdorigi (masalan 20 ga) ega bo'lib, unda don etishtiradi. Agar fermer ekinga qayta ishlov bermasa, bir gektar erdan 40 sentner hosil oladi deb hisoblaymiz. Agar ekinga qo'shimcha bir marta ishlov berilsa, hosil 50 s.ga ko'tarilishi mumkin. Ikkinchi ishlov berish hosilni 57 s. ga, uchinchi - 61 s.ga, to'rtinchi, aytaylik 63 s.gacha ko'tarishi mumkin. Ekinga keyingi ishlov berishlar faqat juda kam yoki nolga teng bo'lgan qo'shimcha hosil beradi.

Bu erda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, samaralar kamayib borish qonuni, o'zgaruvchi resurslarning barcha birligi (masalan barcha ishchilar) sifat jihatdan bir xil degan farazga asoslanadi. Ya'ni har bir qo'shimcha jalb qilingan ishchi bir xil aqliy layoqatga, bilimga, malakaga, harakat tezligi va shu kabilarga ega deb hisoblanadi.

Demak qo'shimcha mahsulot, keyingi jalb qilingan ishchi kam malakaga ega bo'lgani uchun emas, balki kapital (fondlar) ning mavjud miqdoriga nisbatan ko'p miqdorda ishchilarni band qilish sababli kamayib boradi.

qulay iqtisodiy muhit tufayli, ishlab chiqarish quvvatlarining to'xtovsiz kengayib borishi natijasida korxonalar o'rtacha umumiy (yalpi) xarajatlarida qanday o'zgarish ro'y beradi? Dastlab qandaydir vaqt oralig'ida ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi o'rtacha umumiy xarajatlarning pasayishi bilan birga boradi. Ammo oxirgi oqibatda ko'proq va yanada ko'proq quvvatlarni ishga tushirish o'rtacha umumiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Bunday hollarni samaralar kamayib borish qonuni tushuntirib berolmaydi, chunki uning amal qilish shart-sharoiti ishlab chiqarishda foydalanadigan resurslardan bittasi miqdorining o'zgarishligi hisoblanadi. Uzoq muddatli davrda barcha resurslar miqdori o'zgaradi. Bundan tashqari biz tahlilda barcha resurslar bahosi doimiy deb faraz qilamiz. Shu sababli uzoq muddatli davrda o'rtacha xarajatlarning o'zgarishi tamoyilini ishlab chiqarish miqyosi o'sishining ijobiy va salbiy samarasi yordamida tushuntirish mumkin.

Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi shunda namoyon bo'ladiki, korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan, bir qator omillar ishlab chiqarish o'rtacha xarajatlarining pasayishiga ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bu omillar quyidagilar: 1) mehnatning ixtisoslashuvi; 2) boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi; 3) kapitaldan samarali foydalanish; 4) ikkilamchi mahsulotlar ishlab chiqarish.

Korxonada ishlab chiqarish xajmi o'sib borishi bilan qo'llaniladigan mehnatning ixtisoslashuv darajasini oshirish imkoniyati ortib boradi. Ishlab chiqarish jarayonida besh yoki oltita operatsiyani bajarish o'rniga, endi har bir ishchi bitta yagona vazifani oladi. Bitta vazifani bajarish imkoniyatini oshirish esa, ishchining mehnat unumdoligini o'stiradi. Bu ishlab-chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining kengayib borishi chuqur ixtisoslashuv tufayli boshqarish bo'yicha mutaxassislar mehnatidan ancha yaxshi foydalanish imkoniyatini beradi. Bu oxir oqibatda samaradorlikning oshishi va mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

3-§. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi

Korxonalarining faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotlarning hajmi, ularga qilingan sarf-harajatlar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi. Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar, ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi. Korxonada, pul daromadlaridan sarflangan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda deb yuritiladi. Ayrim adabiyotlarda bu iqtisodiy foyda deb ham yuritiladi.

Tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha qiymat esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki foydaning haqiqiy manbai qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir. Lekin shu narsani aytish lozimki butun jamiyatda ba'zan alohida olingan bir mamlakatda foyda massasi bilan qo'shimcha qiymat massasi miqdor jihatdan bir-biriga teng bo'lishi mumkin. Lekin alohida olingan korxonalarda va tarmoqlarda yaratilgan qo'shimcha mahsulot olingan foyda miqdoran teng bo'lmasligi mumkin. Chunki talab va taklif nisbatlarining va baho mexanizmining o'zgarishi ta'sirida bir tarmoqda yoki bir guruh korxonalarda yaratilgan qo'shimcha mahsulotlar boshqa korxonada va tarmoqlarga foyda shaklida o'tib ketadi.

Korxonaning umumiy foydasidan byudjetga (asosan soliq to'lovlari) banklarga (olingan ssuda uchun foiz) to'lovlar va boshqa majburiyatlar chiqarib tashlansa korxonada sof foydasi qoladi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlanishi natijasida hosil qilinadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga normal foydani ham oladi.

Korxonada foydasining mutloq miqdori uning massasini tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foizda ifodalanishi foyda normasi deyiladi.

Amaliyotda foyda normasini hisoblashning ikki variantidan foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga-korxonada xarajatlariga yoki avanslangan mablag'larga (asosiy va aylanma kapital) nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

$$1. R' = (P/W) * 100$$

bu erda: R' – foyda normasi; P – foyda massasi; W – iqtisodiy yoki ishlab chiqarish xarajatlari;

$$2. R' = (P/K_{\text{avans}}) * 100$$

bu erda: R' – foyda normasi; P – foyda massasi; Kavans (Asosiy kapital + Aylanma kapital) – korxonada avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda foydalanilgan avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxonada ish samaradorligini integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan yoki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga, yoki bahoni oshirish hisobiga erishish mumkin. Bahoning o'sishi ba'zi iqtisodchilarning foyda normasi ko'rsatkichini bartaraf etib bo'lmaydigan qusurga ega bo'lgan va shu sababli samaradorlikni o'lchash uchun mutlaqo yaroqsiz ko'rsatkich sifatida tanqid qilishlariga sabab bo'ldi.

2000 yilda Respublikamizda faoliyat ko'rsatib kelgan 169 ming korxonalar yil yakuni bo'yicha 307,6 mlrd. so'm foyda olgan bo'lsa, ulardan 139 korxonada 24,7 mlrd. so'mlik zarar ko'rgan.

Butun olingan foydaning 35 foizi sanoat, 20,3 foizi transport, 11,1 foizi savdo va umumiy ovqatlanish va 5,2 foizi qurilish korxonalari ulushiga to'g'ri kelgan.

4-§. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari

Ish haqining mazmunini to'g'ri tushunib olish uchun eng avvalo yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tartibi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim. Mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotning (tovar va xizmatlarning) taqsimlash printsiplari bo'yicha turlicha nazariyalar mavjud. Bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarning ko'pchiligida «uch omil» deb atalmish nazariya keng tarqalgan.

Bu nazariyaning asoschilaridan biri frantsuz olimi J. B. Sey «ishlab chiqarishning uch omili» degan g'oyani ilgari surib, unda tovarlarni ishlab chiqarishda mehnat, er va kapital bab - barobar qatnashadi, ular hamma daromadlar manbaidir va binobarin daromadlar ham shu omillar o'rtasida taqsimlanadi deb ko'rsatadi.

Uning bu g'oyasi amerikalik iqtisodchi olim J. B. Klarkning qo'shilgan omil (keyingi qo'shilgan kapital yoki ishchi) unumdorligi degan g'oyasiga asos bo'lib xizmat qiladi. J. B. Klark o'zining «Boyliklarning taqsimlanishi» nomli asarida yaratilgan boylik uchchala omil o'rtasida ularning har biri yaratgan mahsulot miqdoriga (ya'ni unumdorligiga) qarab taqsimlanadi deb ko'rsatadi.

Sey va Klarklarning g'oyasidagi ijobiy tomoni quyidagilardan iborat:

a) kapital, er va ishchi kuchi (jonli mehnat)ning har uchchalasi tovar yoki xizmatning nafililigini yaratishda qatnashishi ko'rsatiladi;

b) yaratilgan naflilik miqdori bilan bu uchchala omilning miqdori va unumdorligi o'rtasida bog'liqlik mavjudligi, agar bu uchchala omil bir-biriga mos ravishda miqdor va sifat jihatidan oshsa, tovarlar va xizmatlar hajmi ham ko'payishi asoslanadi.

Аmmo бу \о\яларнинг камчилиги шам мавжуд былиб, улар шозирги бозор и\тисодиети шароитига т\ри келмайди.

Sey va Klark tovar va xizmatlarda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama xarakterini va undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyatini tushunmaganliklari tufayli kapital va er tovar nafililigini yaratishda qatnashsa-da qiymat yaratmasliklarini ular faqat eskirishiga teng, ya'ni amortizatsiya ajratmalariga teng qiymatni yangi tovarga jonli mehnat ta'sirida o'tkazishini, yangi qiymat esa faqat jonli mehnat tomonidan yaratilishini ko'rsatib berolmagan.

Klark tomonidan yaratilgan qo'shilgan mehnat unumdorligining kamayib borish qonuni turli omillarning bir -biriga mosligi ta'minlanmagan, ko'r-ko'rona xarajatlar oshirib borilgan hamda ilmiy-texnika taraqqiyoti mutlaqo to'xtab qolgan davrga (holatga) mos kelib, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

Sey va Klark aytganlaridek, hozirgi davrda yaratilgan boylik, to'g'rirog'i milliy mahsulotning hammasi bu uchala omilning miqdori va unumdorligiga qarab taqsimlanmaydi, balki uning amortizatsiya ajratmalari, markazlashgan fondlar tashkil qilingandan qolgan qismi shu omillarga qarab uning egalari o'rtasida taqsimlanadi.

Sey va Klarklardan tashqari ayrim oqimlar, masalan Lassolchilar mehnat hamma boylikning va madaniyatning manbayidir, shuning uchun hamma daromad jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi zarur deb ko'rsatadilar.

Lassolchilar, birinchidan boylik faqatgina mehnatning natijasi bo'lmasdan, uni yaratishda er (tabiat) va kapital ham qatnashishini, ya'ni uning nafililigi har uchala omil natijasi ekanligini unutdilar.

Ikkinchidan, ularning yaratilgan mahsulotni hamma jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlash zarur degan g'oyasi mutlaqo noto'g'ri bo'lib, bunday holatda mahsulotni ko'paytirishga ishlab chiqaruvchilar o'rtasida hech qanaqa qiziqish bo'lmasligini o'z-o'zidan tushunarlidir. Keyinchalik sobiq sotsialistik mamlakatlarda, jumladan sobiq SSSRda mahsulot va daromadlar davlat qo'lida bo'lib, mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi degan g'oya hukmron bo'ldi. Lekin uning talablari bajarilmadi. Davlat, partiya va xo'jalik rahbarlari yaratilgan mahsulotning ko'pchilik qismini o'z xohishlaricha, davlat foydasiga taqsimlardilar va turli

yo'llar bilan o'zlashtirib, undan foydalandilar, shu vaqtning o'zida mehnatkash o'z mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga yarasha haq ola olmadilar.

Mana shu yuqoridagi aytilgan nazariy fikrlarni va amaliy tajribalarni hamda hozirgi davrda bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablarini hisobga olib, yaratilgan mahsulotni taqsimlashning asosiy yo'nalishlarini ko'rsatishga harakat qilamiz.

a) umuman olganda mahsulotni, binobarin daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari mavjud bo'lgan, erga esa davlat mulki bo'lib turgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi.

Bunda albatta umum jamiyat manfaatlarini ko'zlab ish olib boruvchi Davlat ixtiyoriga daromadlarning bir qismi kelib tushadi;

b) milliy mahsulotdan eng avvalo shu mahsulotni yaratishda qatnashgan ishlab chiqarish vositalarining qiymati, aniqrog'i, amortizatsiya summasi ajratib qo'yiladi, chunki bu summa asosiy ishlab chiqarish vositalarini (asosiy kapitalni) qayta tiklash uchun zarurdir;

v) undan keyin turli xil tabiiy ofat va boshqa turli xil tasodifiy hodisalarning ta'sirini bartaraf qilish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni o'z maromida to'xtovsiz olib borishni kafolatlash uchun sug'urta fondlari, qariyalar, bolalar, nogironlar va turli boshqa kam ta'minlangan oilalarni himoya qilish uchun nafaqa hamda ijtimoiy himoya fondlariga ajratiladi.

g) davlatni boshqarish, mamlakat mudofaasini mustahkamlash, aholining tinch hayotini va mehnatini qo'riqlash, mamlakat miqyosida fan -madaniyatni, ta'lim tizimini, sog'liqni saqlashni rivojlantirish uchun fondlar ajratiladi (bu ajratmalar ko'pdan-ko'p davlat soliqlari tarzida amalga oshiriladi).

Ichki milliy mahsulotning yuqorida aytilganlardan qolgan qismi hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital, er egalari va ishchi kuchi egalari o'rtasida taqsimlanadi va jamiyat a'zolarining ixtiyoriga kelib tushadi.

Chunki bu jarayon natijasida ishlab chiqarishda qatnashgan ishchi kuchi egasi va boshqa omillar egalari -mulkdorlarning mahsulotdagi ulushi aniqlanadi hamda ularning omilli daromadlari sifatida shakllanadi. Bu ish haqi, foiz, renta va foyda shaklidagi daromad turlari ko'rinishini oladi.

5-§. Ish haqining iqtisodiy mazmuni

Yaratilgan ichki milliy mahsulotning uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadigan qismi ish haqi deb yuritiladi. Ish haqi hozirgi davrda hamma mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e'tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta'rif beradilar.

Masalan, «Yashash uchun vosita minimumi» (D.Rikardo va T.Maltuslarning) kontsepsiyasida ish haqini yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi bilan bir xil deb hisoblaydi. Lekin ish haqini yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi bilan bir xil deb qarash to'g'ri emas. Bu minimum o'z ichiga ishchi kuchi shakllanadigan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tug'dirgan ehtiyojlarni ham oladi. Shu bilan birga ishchi kuchi bahosining quyi chegarasini yashash uchun zarur vositalar miqdorining minimumi bilan aniqlash, ishga yollovchilar ish haqini mazkur quyi chegaradan pasaytirishga intilishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning xo'jalik amaliyotidagi ish haqining darajasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ishchi kuchi bozorida real ish haqining o'rtacha darajasi yashash uchun zarur jismoniy vositalar minimumiga qaraganda ancha yuqori darajada o'rnatilgan.

qiymatning mehnat nazariyasi (Angliya klassik siyosiy iqtisod maktabi, marksistik yo`nalishidagi iqtisodchilar) ishchi kuchini alohida, o`ziga xos tovar deb hisoblaydi. Shu sababli bu nazariya ish haqiga tovar bo`lgan ishchi kuchi qiymatining o`zgargan shakli, ya'ni puldagi ifodasi sifatida qaraydi va uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo`lgan tirikchilik vositalari qiymati sifatida aniqlaydi. Mazkur g`oya tarafdorlari ishchi kuchi qiymatiga bir qator omillar, avvalo tabiiy shart-sharoitlar, aholining madaniy rivojlanishi, ularning malakasi va ishchi oilasini saqlash hamda ularning tabiiy takror ishlab chiqarish sharoitlari ta'sir qilishini ko`rsatadi. Shu bilan birga bu g`oyada hayotiy ehtiyojlar hamda ularning qondirilish usullari mamlakatning ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida erishilgan darajaga bog`liqligi ta'kidlanadi.

Bu fikrlar hozirgi davrda ham ko`pgina ko`zga ko`ringan iqtisodchi olimlar tomonidan ma'qullanib takrorlanmoqda. Masalan: A.F. Shishkin, E.F. Borisovlar o`zlarining «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida ish haqini ishchi kuchi va tovar qiymatining puldagi ifodasi deb ta'riflamogdalar.

Bu mualliflar o`z fikrlarini asoslashda ko`pgina olimlar mehnat jarayoni bilan ishchi kuchining farqiga bormaganligini, shu sababli bozorda mehnat sotiladi deb fikr yuritishini tanqid qilib, bozorda mehnat emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotilishini, bu jarayon yuzaki qaralganda mehnatga haq to`lashga o`xshab ko`rinishini isbotlashga harakat qilganlar.

Lekin ish haqiga «ishchi kuchi qiymatining puldagi ifodasi» sifatida qarash, aniq ishchi kuchi bozorida ish haqi darajasiga uning unumdorligi, mehnat intensivligi, talab va taklif kabi omillarning ta'sirini etarli hisobga olmaydi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasida juda ko`p mualliflar (jumladan Ekonomiks darsliklarida, 1998 yilda Moskvada V. D. Kamaev rahbarligida chiqarilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida, 1997 yilda Toshkentda chop qilingan A. O`lmasovning «Iqtisodiyot asoslari» o`quv qo`llanmasida va boshqalarda) ish haqini mehnat bahosi sifatida talqin qilindi. Bunda ular asosan bozorda mehnat sotiladi degan bizningcha noto`g`ri tushunchaga asoslanishadi. Mehnat ishchi kuchining funktsiya qilishi, uning ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyat jarayoni bo`lib, uning na qiymati, na bahosi yo`qligi, bu jarayonni bozorga olib chiqib sotib bo`lmasligi fanda ham, real hayotda ham, iqtisodiy amaliyotda ham hammaga ayon bo`lgan va allaqachon isbotlangan masaladir. Shuning uchun buni isbotlashga harakat qilmasak ham bo`ladi.

Lekin bu g`oyaning negizida bir ijobiy tomon borki, uni albatta hisobga olish zarur. Bu ham bo`lsa ular mehnatni ishchining malakasi, intensivligi va natijasi bilan bog`lashga harakat qilganlar. Ish haqining mazmuni to`g`risidagi turli nazariyalarni, (turli mamlakatlardagi va o`z mamlakatimizdagi amaliyotni) umumlashtirib, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin.

Ish haqi to`g`risidagi nazariyalarda unga bir tomonlama yondashish xarakteri mavjud bo`lib, uning murakkab va ko`p qirrali iqtisodiy jarayon ekanligi ozgina e'tibordan chetda qolgan ko`rinadi.

Lekin bu nazariyalarning har birida ish haqining u yoki bu tomoniga to`g`ri baho berilgan bo`lib, ularda foydalanish mumkin bo`lgan ijobiy mazmun mavjuddir.

Ish haqining umumiy darajasi har doim har bir mamlakatda iqtisodiyotning erishgan darajasiga, ya'ni umumiy mehnat unumdorligi, milliy mahsulot hajmi, uning aholi jon boshiga to`g`ri keladigan miqdoriga bog`liq bo`ladi. Chunki shu mahsulotlarning bir qismi mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun ham u turli mamlakatlarda turli miqdorlarda bo`ladi.

Ish haqining miqdori ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga, ishchining o`zini, oila a'zolarini boqishga etadigan darajada bo`lishi lozim.

Ish haqining miqdori va darajasi ishchi kuchining malakasi, uning mehnati unumdorligi bilan bog`liq bo`ladi.

Ish haqining darajasi har bir firma yoki korxonada ishlab chiqarishning erishgan darajasi bilan, ya'ni ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi va bir ishchiga to`g`ri kelgan miqdori

bilan bog`liq bo`ladi. Shuning uchun ham u mehnat miqdori, malakasi bir xil bo`lsa-da, turli korxonalarda turlicha miqdorda bo`lishi mumkin.

Ushbu xulosalardan keyin ish haqining mazmuniga ta'rif berib aytish mumkinki, ish haqi – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning hayot va mehnat sharoitini yaxshilash boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o`rtasidagi bog`liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

Albatta ishchi kuchini takror hosil qilishda ish haqidan tashqari foiz, renta, foyda, dividend, turli imtiyozlar va nafaqalarning ham roli bor. Ish haqining mazmunini to`laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi. Real ish haqi – bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo`lgan tovarlar va xizmatlar miqdori. Boshqacha aytganda real ish haqi –bu nominal ish haqining «xarid etish». O`z-o`zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) bahosiga bog`liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo`lganda, nominal ish haqiga to`g`ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_{;p} = \frac{V_n}{P}$$

bu erda VP-real ish haqi ; VH-nominal ish haqi ;

R-iste'mol buyumlari va xizmatlarga baho darajasi.

Nominal ish haqi-ishlab topilgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa xodimlarning iste'moli va farovonlik darajasini xarakterlaydi.

Respublikamizda nominal ish haqining o`rtacha darajasi 2000 yil 1999 yilga nisbatan 148,7 % ga (8905,8 so`mdan 13180,7 so`mga), real ish haqi esa 153,0 % ga ortgan.

6-§. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari Ish haqining shakllari va turlari.

Ishlab chiqarishning texnik asoslaridagi, ishchilar mehnatining mazmunidagi, ularga bilim berish va kasb-korlikka o`rgatish borasidagi o`zgarishlar munosabati bilan ish haqi shakli va tizimlari ham o`zgarib boradi. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatning sifati va ishlagan vaqtiga qarab to`lanadigan ish haqidir. U odatda mehnatning natijalarini aniq hisoblab bo`lmaydigan, balki ular aniq vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to`lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog`liq bo`lmagan paytlarda (masalan konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo`llaniladi.

Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori yoki bajargan ishining xajmiga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun miqdori, ta'rif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish normasiga taqsimlash yo`li bilan aniqlanadi. Haq to`lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi. Chunonchi, ishchilarning bir qismiga to`g`ri ishbay tizimi bo`yicha haq to`lanadi. Bunda ishlab chiqarish normasi qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan ratsenka bo`yicha to`lanadi.

Ishbay-mukofot tizimi bir qancha ko`rsatkichlar uchun mukofot berishni nazarda tutadi. Ishbay-progressiv haq to`lashda ishchining belgilab qo`yilgan norma doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan ratsenka bo`yicha ish haqi beriladi, normadan

yuqorisiga esa oshirilgan haq (ratsenka) bo'yicha pul to'lanadi. Ishbay-ish haqining tizimida yakka tartibdagi, jamoa va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to'lanadi. Haq to'lashning jamoa shaklida ish haqi brigada, sex va boshqa bo'linmaning pirovard mehnat natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda har bir xodim faqat o'ziga berilgan shaxsiy topshiriqlargagina emas, balki shu bilan birga bo'linmaning butun ish hajmini ham bajarishdan manfaatdor bo'ladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

Tarif tizimi tarif-malaka spravochniklarini va ish haqiga har xil koeffitsientlarini o'z ichiga oladi.

Tarif-malaka spravochniklari ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta'rifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'ladi, shuningdek, unda bu ishni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi. Tarif setkasida razryadlardan tashqari ta'rif koeffitsientlari ham bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsienti hamma vaqt birga teng).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga qo'shimcha haqlar belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) professional mahorat uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning xalq xo'jalik ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va mansab maoshlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan etakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsadi ko'zlanadi.

Respublikamizda ham ta'rif tizimi orqali ish haqi tabaqalashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Narxlar o'sishi bilan minimal ish haqi darajasi (1-razryad) hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlangan holda oshirib boriladi. Masalan, 2001 yil 1 avgustdan boshlab Respublikamizda ish haqining minimal darajasi 3430 so'm qilib belgilanib, boshqa razryadlarga to'g'ri keladigan ish haqi summasi ham shunga mos ravishda oshiriladi.

7-§. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli

Ishga yollash bo'yicha korxonalar ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi munosabat mehnat shartnomalari yordamida shakllanadi. Mehnat shartnomalari avvalo ish haqi stavkasi, normadan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar hamda baholarning o'zgarishini hisobga olib iste'molchilik savati qiymatini tartibga solish kabi paketlarni o'z ichiga oladi. Keyin mehnat sharoiti masalalari qarab chiqiladi. Nihoyat, qator tashkiliy masalalar hal qilinadi. Odatda kelishuv bir necha yilga (asosan uch) tuziladi.

Ayrim hollarda davlat ham korxonalar ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Asosan bu ish tashlash masalalariga tegishli.

Ammo ish tashlash huquqi «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar haqidagi xalqaro paket»da mustahkamlangan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar jumlasiga kiradi.

Ko'pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarining rivojlanishida bosh masala ishsizlikni ijtimoiy kafolatlashga, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish

imkoniyatlari bilan bog`liq masalalar hisoblanadi. Bu muammolarni hal qilishda asosiy rol kasaba uyushmalariga tegishli bo`ladi.

Ko`pchilik bozorlarda ishchilar o`zlarining ish kuchini kasaba uyushmalari orqali jamoa bo`lib «sotadi». Kasaba uyushmalari nisbatan ko`p sonli ishga yollovchilar bilan muzokaralar olib boradi va ularning asosiy iqtisodiy vazifasi ish haqini oshirishdan iborat bo`ladi. Kasaba uyushmalari bu maqsadga turli xil yo`llar bilan erishishi mumkin.

I. Ishchi kuchiga bo`lgan talabni oshirish. Kasaba uyushmalar nuqtai nazaridan ish haqini oshirishning eng qulay usuli mehnatga bo`lgan talabni kengaytirish hisoblanadi. Ishchi kuchiga bo`lgan talabning ortishi natijasida ish haqi stavkasi ham, ishchi o`rinlari soni ham ortadi. Kasaba uyushmalari bu talabni belgilovchi bir yoki bir necha omillarni o`zgartirish yo`li bilan ishchi kuchiga bo`lgan talabni ko`paytirish mumkin. Xususan, ular quyidagilarga erishishga harakat qiladi: 1) ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko`rsatiladigan xizmatga talabni oshirish; 2) mehnat unumdorligini oshirish va 3) ishchi kuchi bilan birgalikda foydalanadigan boshqa ishlab chiqarish omillari baholarini o`zgartirish.

2. Ishchi kuchi taklifini qisqartirish. Kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini qisqartirish yo`li bilan ish haqi stavkasini oshirishi mumkin. Bunga quyidagi yo`llar bilan erishiladi: a) immigratsiyani cheklash; b) bolalar mehnatini qisqartirish; v) pensiyaga muddatida chiqishni qo`llab-quvvatlash; g) ish haftasini qisqartirishga yordam berish.

Bulardan tashqari kasaba uyushmalari tadbirkorlarni o`z a'zolarini ishga yollashga majbur qilib, ishchi kuchi taklifi ustidan to`liq nazorat o`rnatadi. Kasaba uyushmalari o`z a'zolari sonini qisqartirish siyosati orqali (masalan, uzoq muddatli o`qitish, yangi a'zolari qabul qilishni cheklash yoki taqiqlash) ishchi kuchi taklifini sun'iy ravishda qisqartiradi. Bu, o`z navbatida, ish haqi stavkasining ortishiga olib keladi.

3. Kasbni malakali litsenziyalash. Bu ma'lum mehnat turi taklifini cheklash vositasi hisoblanadi. Bunda kasaba uyushmalari korxonalar ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilar aniq ko`rsatilgan talablarga javob bergan taqdirda ishga qabul qilishga ta'sir ko`rsatadi. Bu talablar o`z ichiga ishchining ta'lim darajasi, mutaxassislik bo`yicha ish staji, imtihon natijasi va shaxsiy tavsiflarini oladi.

4. Kasaba uyushmalari jamoa shartnomalari tuzishda monopol holatga ega bo`lgan tadbirkorlarga qarshilik ko`rsatish yo`li bilan ham ish haqi stavkasini oshirishga erishishi mumkin. Buning natijasida ish haqini oshirish bilan bog`liq qo`shimcha sarflar, yangi ishchi kuchini yollash natijasida olinadigan qo`shimcha mahsulot hajmidan ortiq bo`ladi.

Hozirgi zamon mehnat munosabatlari o`zida davlatning ta'sirini ham aks ettiradi. Davlatning qonunchilik faoliyati mehnat munosabatlarining barcha tomonlarini qamrab oladi. U nafaqat iqtisodiyot davlat sektorining ishchi kuchiga bo`lgan talabini bildiradi, balki uni xususiy sektorda ham tartibga soladi, milliy iqtisodiyot miqyosida ishga yollashning asosiy o`lchamlarini aniqlaydi.

Mehnat munosabatlariga davlatning ijtimoiy dasturlari (kam ta'minlangan oilalarga yordam, ishsizlik bo`yicha nafaqa, har xil ijtimoiy to`lovlar, pensiya ta'minoti va boshqalar) katta ta'sir ko`rsatadi. Bu dasturlar bozor tahlikasi yuqori bo`lgan davlatlarda aholining ijtimoiy – iqtisodiy ahvolini barqarorlashtirishga ma'lum bir darajada ijobiy ta'sir ko`rsatadi.

Davlatning ish kuchi bozoridagi vositachilik roli ham mehnat munosabatlariga sezilarli darajada ta'sir ko`rsatishi mumkin. Jumladan, o`ziga qisman ishchi o`rinlarini qidirish va tavsiya qilish hamda ishga joylashtirish bo`yicha umummilliy dasturni ishlab chiqarish vazifalarini oladi. Ishchilarni o`qitish va qayta tayyorlashning davlat tizimi, bozorning o`zgaruvchan talablariga tez moslashishga imkon beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish xarajatlari – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qilinadigan barcha sarflardir.

Ichki xarajatlar – korxonaning o`ziga tegishli bo`lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan.

Tashqi xarajatlar – tashqaridan jalb qilingan resurslarga to`lovlarni amalga oshirishga ketgan xarajatlar.

Doimiy xarajat – ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etmaydigan, u o`zgarganda ham miqdorini o`zgartirmaydigan xarajatlar.

O`zgaruvchi xarajat – ishlab chiqarish hajmining o`zgarishiga ta'sir etadigan xarajatlar.

O`rtacha xarajatlar – mahsulot birligiga to`g`ri keladigan xarajatlar.

qo`shimcha xarajatlar – mahsulotning navbatdagi qo`shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar.

To`g`ri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qo`shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat – mahsulot tannarxiga ustama bo`lib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo`lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Ish haqining turlicha nazariyalarini tahlil qilib, ularga o`z qarashingizni bildiring.

Real ish haqi darajasi qanday omillar ta'siri ostida o`zgaradi?

Nima uchun ish haqining umumiy darajasi har xil mamlakatlarda turlicha?

Kasaba uyushmalari ish haqini oshirishning qanday usullaridan foydalanadilar?

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.
2. Ichki va tashqi xarajatlar o`rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.
3. Ishlab chiqarish resurslari tarkibidagi quyidagi o`zgarishlardan qaysilari uzoq muddatli davrdagi xarajatlarga kiradi. a) Kompaniya neftni qayta ishlovchi yangi uskunani o`rnatadi; b) Korxonaga yana 200 ishchini yollaydi; v) Fermer o`z uchastkasida qo`llaniladigan o`g`it miqdorini ko`paytiradi; g) Fabrikada uchinchi smena joriy qilinadi.
4. Sarflarning quyidagi turlari xarajatlarning qaysi turkumga tegishli ekanligini aniqlang: mahsulot reklamasiga sarflar, korxonaga chiqargan zayomlar bo`yicha foiz to`lovlari; xom-ashyoga sarflar, ko`chmas mulkka soliq to`lovlari, boshqaruv xodimlari maoshi; ishchilarga ish haqi to`lovlari; amortizatsiya ajratmasi.
5. Foydaning mazmunini va manbaini tushuntiring.
6. quyidagi keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib foyda normasini har ikkala usulda hisoblang.

Umumiy foyda — 250 ming so`m.

Ishlab chiqarish xarajatlari — 1250 ming so`m.

Avanslangan mablag`lar (asosiy va aylanma kapital) — 2500 ming so`m.

Natijalarni taqqoslab, izohlab bering.

Ish haqi – ishi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

Vaqtbay ish haqi – ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib, to`lanadigan ish haqidir.

Ishbay ish haqi – ishlab chiqargan mahsuloti miqdoriga yoki bajargan ishi hajmiga qarab to`lanadigan ish haqidir.

Nominal ish haqi – pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi – nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo`lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

22. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan samarali foydalanish – bizning asosiy maqsadimiz. O‘zR Vazirlar Mahkamasi majlisida 2002 yil 14 fevralda so‘zlangan nutq. «Xalq so‘zi», 15 fevral 2002 yil.
23. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O‘zbekiston» 2005.
24. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolati to‘g‘risida. 1999 yil 14 aprel. O‘zbekistonning yangi Qonunlari. T-21., «Adolat», 1999.
25. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida. «Xo‘jalik va huquq», 2000. 9-son, 3-bet.
26. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2005 yil 11 aprel. «Xalq so‘zi», 2005 yil 12 aprel.
27. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori. Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etilgan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to‘g‘risida. 2005 yil 15 iyul. «Xalk so‘zi», 2005 yil 17 iyul.
28. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Tadbirkorlik sub'ektlarining hukukiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora –tadbirlari to‘g‘risida. 2005 yil 14 iyun. «Xalq so‘zi», 2005 y. 15 iyun.
29. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo‘raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. IX-bob, 180-204-b.
30. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
31. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.140-164.
32. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.240-254, 258-274.
33. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.325-354.
34. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.60-66.
35. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.334-346.
36. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to‘plami, -T.: TDIU, 2005.
37. www.worldfactbook.ovg
38. www.imf.ovg
39. [http:G`G`infoteka.economics.ru](http://G`G`infoteka.economics.ru)
40. www.stat.uz
41. www.uza.u
42. www.ceep.uz
43. [http:G`G`www.msu.ruG`depts](http://G`G`www.msu.ruG`depts)
44. [http:G`G`www.ecsocman.edu.ru](http://G`G`www.ecsocman.edu.ru)

11-MAVZU. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

1. Agrar munosabatlar va ularning xususiyatlari. Renta munosabatlari
2. Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi
3. Agrobiznes va uning turlari

1-§. Agrar munosabatlar va ularning xususiyatlari. Renta munosabatlari

Qishloq xo`jaligi xalq xo`jaligining muhim bo`g`inidir. Unda insoniyat hayoti uchun eng zarur bo`lgan oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat tarmoqlari uchun xom-ashyo ishlab chiqariladi. Respublikamiz Prezidenti I. Karimov ta'kidlab o`tgandek, “Respublika sanoatining ko`pgina tarmoqlarini, jumladan, paxta tozalash, to`qimachilik, kimyo sanoatini, qishloq xo`jaligi mashinasozligini va boshqalarni... rivojlantirish istiqbollari, ularning murakkab o`tish davridagi iqtisodiy ahvoli bevosita qishloq xo`jaligigiga bog`liqdir”¹. Demak, aholi uchun zarur bo`lgan tovarlar bozorini to`ldirish uchun qishloq xo`jaligi tarmoqlarini rivojlantirish darkor. Boshqa sohalar kabi qishloq xo`jaligida ham takror ishlab chiqarish jarayonida kishilar o`rtasida muayyan iqtisodiy aloqa va munosabatlar sodir bo`ladi. Bu munosabatlar agrar munosabatlarni tashkil qiladi.

qishloq xo`jaligida ishlab chiqarish ko`p jihatdan er bilan bog`liq, shuning uchun ham erga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog`liq bo`lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

Er rentasi orqali erga bo`lgan mulkchilik xuquqi ro`yobga chiqariladi. O`zbekistonda “er-davlat mulki -umummilliy boylik...” bo`lganligi sababli erga bo`lgan mulkchilik, erga egalik qilish va erdan foydalanish masalalari alohida ajratib tahlil qilinishi lozim.

Erga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma'lum er uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. Erga egalik deganda avvalo erga bo`lgan mulkchilik huquqi ko`zda tutiladi. Erga egalikni eri bo`lgan mulkdor amalga oshiradi. O`zbekiston Respublikasining er kodeksida ta'kidlanganidek: “Er uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish hamda ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin”¹.

Yerdan foydalanish huquqi – bu o`rnatilgan urf-odatlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Erdan foydalanuvchi er egasi bo`lishi shart emas. Real xo`jalik hayotida erga egalik qilish va erdan foydalanishni ko`pincha har xil jismoniy va huquqiy shaxslar bajaradilar.

Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi.

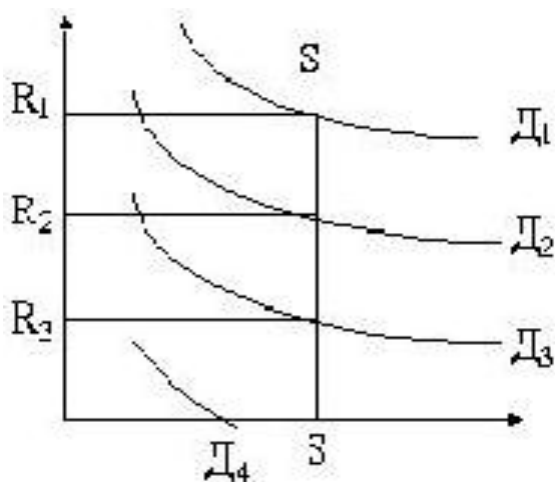
Renta nazariyasi hozirgacha to`liq yoritib berilmagan nazariyalardan hisoblanadi. Iqtisodchilar o`rtasida uning mohiyatini tushuntirish bo`yicha turlicha yondoshuv va qarashlar mavjud. Shu sababga ko`ra rentani miqdoriy aniqlash va uning mohiyatini tushuntirish bo`yicha asosiy va ko`pincha bir –biriga qarama –qarshi bo`lgan nazariyalarga e`tiborni qaratamiz.

Qiymat nazariyasi tarafdorlari rentaning vujudga kelishini qiymat qonuni doirasida tushuntiradi.

G`arb iqtisodchilarining hozirgi zamon renta nazariyasida rentaning vujudga kelishini iqtisodiy resurs hisoblangan erga bo`lgan talab va taklifning harakati hamda muvozanatli narxning hosil bo`lishi orqali tushuntiradi. Bunda rentaning manbai to`g`risidagi qarashlar ham farqlanadi. Birinchi yondashuvga ko`ra –u ishchi mehnati bilan yaratiladi. Boshqasida renta er mahsuli deb hisoblanadi. Renta vujudga kelishining manbai hoh ishchi mehnati, hoh er bo`lmasin, oxir oqibatda har ikki holda qiymatning mehnat nazariyasidan to`liq ajralish bo`lmaydi. Har ikki holda ham rentani tushuntirish uchun qo`shimcha miqdor tushunchasidan foydalaniladilar. Shu sababli bu muammo bo`yicha har ikki qarashni batafsil ko`rib chiqamiz.

G`arb iqtisodchilari rentaning vujudga kelishini tushuntirishda er va boshqa tabiiy resurslar miqdorining doimiyligi (qayd qilinganligi) hamda rentaning daromadning boshqa turlari (ish haqi, foyda va foiz)dan farqlanishiga e`tiborlarini qaratadi. Bu farqlanishni miqdori

cheklangan erga boʻlgan talab va taklif nisbatidan foydalanib izohlaydi va tegishli xulosalar chiqaradi. Tahlilni soddalashtirish maqsadida, birinchidan, barcha erlar bir xil sifatga ega, ya'ni unumdorligi jihatidan bir xil deb faraz qilingan. Ikkinchidan, barcha erlar bir xil mahsulot, (masalan, don) etishtirishda foydalaniladi va nihoyat uchinchidan er raqobatli bozorda ijaraga olinadi deb hisoblaydi. Erga boʻlgan talab va taklif ta'sirida rentaning vujudga kelishini tushuntirishda grafik taxlildan foydalanadi. Bu 12-grafikda koʻrsatilgan. Grafikdagi S chiziq foydalaniladigan er taklifini, D egri chiziq esa shu erga boʻlgan talabni koʻrsatadi.

13-grafik. Er rentasining aniqlanishi.

Er taklifining doimiy xarakteri shuni bildiradiki, talab er rentasini belgilovchi yagona omil boʻlib chiqadi, taklif passiv rol oʻynaydi. Erga boʻlgan talabni oʻz navbatida ikkita asosiy omil belgilab beradi.. Bular shu erda etishtirilgan mahsulot narxi va erning unumdorligi. Agar erga boʻlgan talab D_2 dan D_1 ga ortsa yoki D_2 dan D_3 ga pasaysa, er rentasi R_2 dan R_1 ga yoki R_3 ga oʻzgarishi zarur, erga talab miqdorining oʻzgarishi mavjud er miqdoriga hech qanday ta'sir koʻrsatmadi. Agar erga talab faqat D_4 ga teng boʻlsa, er rentasi nolga teng boʻladi, ya'ni er «tekin tovar» hisoblanadi.

Turli er uchastkalari oʻzlarining unumdorligi boʻyicha keskin farqlanishi sababli bu erlarda rentaning vujudga kelishida ham farq boʻlishiga olib keladi. Erning unumdorligidagi farqlar yomgʻir va harorat (temperatura) kabi tabiiy iqlim omillar tufayli kam roʻy beradi. Er unumdorligidagi bu farqlar, unga boʻlgan talabda oʻz aksini topadi. Narxning raqobatli bozor sharoitida tashkil topishi juda unumdor erlarga yuqori rentaning, past unumdor erlarga bir muncha kamroq rentaning oʻrnatilishiga olib keladi. Erning oʻrnashgan oʻrni (bozorlarga, temir yoʻllarga, suv manbalariga va shu kabilarga) ham er rentasidagi farqlarni tushuntirishda muhim omil hisoblanadi. Boshqa sharoitlar bir xil boʻlganda ijarachi mehnat va moddiy resurslarga nisbatan qulay joylashgan er birligi uchun, bozordan uzoq joylashgan erlarga qaraganda koʻproq ijara haq toʻlaydi.

Sifati (unumdorligi) bir xil boʻlmagan erlarda vujudga keladigan renta miqdoridagi farqlarni yuqoridagi grafikda, faqat bir muncha boshqa nuqtai nazaridan oson kuzatish mumkin. Bunda har xil unumdorlikka ega boʻlgan er uchastkasida oldingidek faqat bitta qishloq xoʻjalik mahsuloti, aytalik don etishtiriladi, har bir er uchastkasining hajmi doimiy va SS ga teng deb faraz qilinadi. Kapital, mehnat va oʻzaro bogʻliq boshqa resurslar miqdorini barcha uchastkalarga bir xil sarflaganda ularning unumdorligi yoki yanada aniqroq, pulda ifodalangan keyingi unumdorligi har bir uchastka uchun D_1, D_2, D_3, D_4 talab egri chizigʻining holatidan koʻrinadi. 1-, 2-, 3- er uchastkalariga mos keluvchi iqtisodiy renta R_1, R_2 va R_3 boʻladi, bunda rentalardagi farq uchta er uchastkasining sifati, (unumdorligi) bir xil emasligi koʻrsatadi, 4-er uchastkasining unumdorligi shunchalik pastki, ijarachilar uchun uni toʻliq qishloq xoʻjalik oborotiga kiritish foydasiz. Rentaning vujudga kelishini tahlil qilishda erdan foydalanishning muqobil variantlari

amvjud bo`lishini ham hisobga olish lozim. Ma'lum er uchastkasidan nafaqat don, balki boshqa qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirish, mol boqish, uy yoki boshqa ob'ektlar qurish uchun foydalanish mumkin. Erdan foydalanishning bu muqobil variantlari ham renta miqdorida farqlar bo`lishiga olib keladi.

Er rentasi er egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir. Er rentasining bir qancha tarixiy ko`rinishlari mavjud. Masalan, uch shakldagi: barshchina (ishlab berish), obrok (natural soliq) va pul solig`i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi.

Absolyut er rentasi, differentsial (tabaqalashgan) renta - 1, va - 2, monopol renta, mutloq renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan erlardan olinadigan renta.

Er uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo`shimcha daromad (qiymat)ning bir qismi renta shaklini oladi hamda u differentsial renta deb ataladi.

qishloq xo`jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi –erning miqdori va sifatini tabiatning o`zi cheklab qo`ygan, uni inson ko`paytirishga qodir emas.

Shuning uchun qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi unumdor er uchastkalarida to`plash mumkin emas. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot to`lovga qodir talab bilan ta'minlangan bo`lsa, erning mahsuldorligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo`jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi.

Natijada o`rtacha yoki yaxshi erlarda xo`jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar qo`shimcha mahsulot va binobarin foyda oladilar.

Bu foyda qisqa muddatli emas, balki ozmi-ko`pmi doimiy xarakterga ega. Barcha erlar mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan egallab olinganligi sababli, bu ishlab chiqaruvchilar erga xo`jalik ob'ekti sifatidagi monopoliya vujudga keladi. Bu hol differentsial rentaning vujudga kelishiga shart-sharoit yaratadi.

Shunday qilib, differentsial renta hosil bo`lishining tabiiy sharti miqdori cheklangan erning sifati (unumdorligi) dagi farqlardir, uning ijtimoiy-iqtisodiy sababi esa foydalaniladigan erlarda iqtisodiy jihatdan alohidalashgan tarzda mustaqil xo`jalik yuritishdir.

Differentsial renta o`zining kelib chiqish sharoitlarga qarab differentsial renta - I va differentsial renta – II ga bo`linadi.

Differentsial renta – I erning tabiiy unumdorligi bilan bog`liq bo`lgan, sanoat markazlariga, bozorlarga va aloqa yo`llariga yaqin joylashgan serunum er uchastkalarida vujudga keladi. Chunki bunday er uchastkalarida sarf-xarajatlar darajasi unumdorligi past, bozorlardan, shaharlardan va markaziy yo`llardan uzoq joylashgan er uchastkalari mahsulot birligiga to`g`ri keladigan xarajatga nisbatan kam bo`ladi.

Differentsial renta I yuqorida qarab chiqilganidek xo`jaliklar faoliyatiga bog`liq bo`lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo`jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta er davlat mulki bo`lishi sababli uning manfaatlari yo`lida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat fondida (byudjetida) to`planishi lozim. Bu hol o`rta va yaxshi unumli erda joylashgan xo`jaliklarni iqtisodiy manfaatdorligiga putur etkazmaydi, balki boshqa xo`jaliklar bilan ozmi-ko`pmi iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat fondiga o`tgan bu mablag`larni (differentsial renta I), mamlakat oldida turgan vazifalarni amalga oshirish, xususan yangi erlarni o`zlashtirish va er unumdorligini oshirish bilan bog`liq bo`lgan tadbirlarni amalga oshirish uchun yo`naltirilishi mumkin bo`ladi.

Differentsial renta II erdan intensiv foydalanish, ya'ni uning iqtisodiy unumdorligini oshirish bilan bog`liq bo`lganligi uchun ham bu xildagi rentaning asosiy qismi xo`jaliklarning o`zlarida qoldirilishi mantiqan to`g`ri bo`ladi. Uning faqat bir qismi davlat fondiga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentaning hosil qilishda o`z hissasini qo`shadi, ya'ni transport yo`llari qurilishiga, irrigatsiya-meloratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital mablag`lar sarflaydi, texnikalar, kadrlar, mineral o`g`itlar etkazib beradi. Shunday qilib, differentsial renta I

va differentsial renta II er egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida erga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Bu monopoliya ijaraga beriladigan barcha er uchastkalarining sifatidan qat'i nazar, er egalari absolyut renta deb atalgan rentani olishga imkon beradi. Absolyut er rantasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, er egalari erni ishlovchi ijarachilarga foydalanish uchun ijaraga beradilar va ulardan erdan foydalanganlik uchun to'lovlar oladilar. Mana shu to'lov absolyut er rentasi deb nom olgan. Agar er ijaraga berilganda shu erda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularning ijara haqi alohida hisoblanadi.

Renta nazariyasiga ko'ra qishloq xo'jaligida rentaning yana bir turi – monopol renta ham mavjud bo'ladi. Boshqa erda uchramaydigan tabiiy sharoit, ba'zan noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari (uzumning alohida navlarini, sitrus ekinlari, choy va hokazolarning alohida turlarini) etishtirish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlar bilan sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa er egalari monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki undirma sanoatda ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki foydali qazilma konlari joylashuvi (va, demak, ishlash uchun qulayligi) jihatidan ham, konning boyligi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Xuddi qishloq xo'jaligidagi singari, o'rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo'shimcha foyda oladilar, u ham differentsial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlarini qarab chiqishda rentaning ijara haqidan farqiga e'tiborni qaratish zarur. Agar ijaraga beriladigan erga oldin bino, inshoot va shu kabilar qurish bilan bog'liq ravishda kapital qo'yilmalar sarflanmagan bo'lsa, ijara haqi va renta miqdoran bir-biriga to'g'ri keladi. Aks holda, ijara haqi er rentasidan farq qiladi. Ijara haqi quyidagilardan iborat: erdan foydalanganlik uchun to'lanadigan renta (R), erga ilgari sarflangan kapital uchun foiz (r); er uchastkasini ijaraga bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi (A). Buni formulada quyidagicha yozish mumkin: $IH = R + rQ + A$.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida er faqat ijara ob'ekti emas, balki oldi-sotdi ob'ekti hamdir. Er ham qishloq xo'jalik mahsuloti etishtirish va tabiiy qazilma boyliklar qazib olish uchun, har xil ishlab chiqarish va turar joy binolari, inshootlar, yo'llar, aeroportlar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Erning bahosi nima bilan belgilanadi? Er almashuv qiymatga ega emas. Chunki u inson mehnati mahsuli emas.

Shu sababli er va boshqa tabiat in'omlari narxini nazariyotchilar irratsional narxlar deb ataydilar. Er ham irratsional narxga ega. Er uchastkasining egasi uni sotishda olingan summani bankka qo'yilganda, foiz tarzida u keltiradigan daromad shu er uchastkasidan olinadigan rentadan kam bo'lmagan taqdirdagina erni sotadi. Boshqacha aytganda, erning narxi kapitallashtirilgan rentadir. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu renta miqdori er narxini belgilaydi. U renta miqdoriga to'g'ri mutanosib va ssuda foizi normasiga teskari mutanosibdir. Shunday qilib, erning narxi ikkita miqdorga bog'liq: 1) er uchastkasi egasi olish mumkin bo'lgan er rentasi miqdoriga; 2) ssuda foizi normasiga.

Shundan kelib chiqib erning narxi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi. Bq bunda R- renta r -ssuda foizi normasi, B- er bahosi.

Faraz qilaylik, R – 15 ming dol. , r q 5%. Bunda B q 300 ming dol. ga teng bo'ladi. Er egasi faqat shu narxdagina erini sotishi mumkin, chunki muayyan miqdordagi kapitaldan olinadigan foiz unga bankdan shunday yillik daromad olishga imkon beradiki, u rentaga teng bo'ladi.

Renta miqdori o'sib, ssuda foizi normasi pasayib borgan taqdirda erning narxi o'sib boradi.

Er narxini aniqlashning bu usuli nazariy ahamiyatga ega. Amalda er narxi, er uchastkasiga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillarga bog'liq. Jumladan, erga narxning o'sishini, unga noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun foydalanishga talabning o'sishi bilan tushuntirilishi mumkin. Inflyatsiya va asosan giperinflyatsiya sharoitida erga talab keskin o'sadi, bu tegishli ravishda er narxining o'sishiga olib keladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan g'arb

mamlakatlarida XX asr boshlaridan to hozirgi davrgacha er narxi barqaror o`shish tamoyiliga ega bo`lib, faqat ayrim davrlardagina uning pasayishi kuzatiladi.

2-§. Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majmuasi va uning tarkibi

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida qishloq xo`jaligi hamma vaqt sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan mustahkam bog`liq bo`lib kelganligini hisobga olish kerak.

Chunki mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlariga va qishloq xo`jalik xom-ashyosidan tayyorlangan tovarlarga bo`lgan ehtiyojlarini qondirish faqat qishloq xo`jaligining holatiga emas, balki sanoat tarmoqlari bilan uyg`un rivojlanishiga ham bog`liq bo`ladi. Xuddi ana shu narsa xalq xo`jaligi tizimida agrosanoat majmuasini bitta pirovard natijani ro`yobga chiqarishga bo`ysundirilgan tarmoqlarning yagona, yaxlit tizimini keltirib chiqarish uchun asos bo`ladi.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo`jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga etkazib beruvchi tutash tarmoqlar o`rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ko`p qirrali bo`lib, u g`oyat xilma-xil shakllarda namoyon bo`ladi. Bular eng avvalo ana shu jarayon qaysi darajada, ya'ni butun mamlakat ko`lamidami, viloyat doirasi yoki korxonada darajasidami yuz berishiga bog`liq.

Butun mamlakat va mintaqalar ko`lamida agrosanoat integratsiyasi qishloq xo`jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishida, xalq xo`jaligi oziq-ovqat (tarmoq) va mintaqada agrosanoat majmualari tashkil bo`lishi va rivojlanishida ifodalanadi.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan shug`ullanuvchi xalq xo`jalik tarmoqlaridir. ASM to`rtta sohani o`z ichiga oladi. Birinchi, qishloq xo`jaligiga ishlab chiqarish vositalari etkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo`jaligiga ishlab chiqarish texnika xizmati ko`rsatish bilan band bo`lgan tarmoqlar; ikkinchi soha – qishloq xo`jaligining o`zi; uchinchi soha – qishloq xo`jaligi mahsulotlarini iste'molchiga etkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish).

Agrosanoat majmuasi tarkibida to`rtinchi soha odamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma muhim o`rin tutadi. Bular yo`l-transport xo`jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara ho`jaligi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma odamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarni (uy-joy, madaniy- maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish va hokazo) o`z ichiga oladi.

Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlaganidek: “qishloqni yangilash va qayta qurish chora-tadbirlari tizimida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish juda katta ahamiyatga ega”¹. Shu sababli Respublikada qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish hamda qishloq aholisini ichimlik suv va tabiiy gaz bilan ta'minlash Dasturini amalga oshirish davom ettirilmoqda. Faqat 2000 yil davomida qishloqda 2019,8 km suv quvurlari tarmog`i ishga tushirildi, 4002,2 km gaz tarmoqlari qurildi. Mablag` bilan ta'minlanadigan barcha manbalar hisobidan umumiy maydoni 6,97 mln. kv.m. uy-joy binolari foydalanishga topshirildi. qishloqda 145 qishloq vrachlik punktlari qurildi, 17 ming o`quvchi o`rniga ega bo`lgan umumta'lim maktablari ishga tushirildi.

3-§ Agrobiznes va uning turlari

Tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo`jalik sohasidagi shakli agrobiznes ko`rinishida namoyon bo`ladi. Agrobiznes tushunchasiga qishloq xo`jaligi bilan bog`liq bo`lgan faoliyat bilan shug`ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo`jaligiga texnikaviy, ta'mirlash xizmat

ko'rsatish, uning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarni qamrab oladi.

Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini etarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xom ashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'ini fermer va dehqon xo'jaliklaridir. Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z erida yoki ijaraga olingan erda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va oila a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollanma mehnatdan foydalanish ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzalligi shundan iboratki, undan mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa yuqori samarani ta'minlaydi. Fermer xo'jaliklari mustaqil tuzilma bo'lish sababli o'z faoliyatini bozor konyukturasiga tez moslashtira oladi. Unda iqtisodiy manfaat va pirovard natija uchun mas'uliyat bitta faoliyatning ikki tomonini tashkil qiladi. Bularning hammasi fermer xo'jaligining yashovchanligini ta'minlaydi.

Respublikada islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichlaridayoq, Prezidentimiz Islom Karimov fermer xo'jaliklari, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko'rsatishi lozimligini ta'kidlab o'tgan edi. Shu sababli respublikamizda qishloq xo'jaligini fermerlashtirish agrar islohotlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Respublikada bu jarayon zarar ko'rib ishlash natijasida og'ir ahvolga tushib qolgan davlat xo'jaliklarining tarkibi fermer xo'jaliklaridan iborat shirkatlar uyushmasiga aylantirish, mavjud davlat va jamoa xo'jaliklari tarkibida ular resurslari hisobidan fermer xo'jaliklari uyushtirish hamda dehqonning o'z mol-mulki negizidan bunday xo'jaliklarni dehqon xo'jaligi tashkil qilish yo'li bilan boradi. Fermer xo'jaligining barcha tashkiliy shakllarining umumiy tomoni shundaki, ular ijaraga olingan davlat erida faoliyat ko'rsatadi. Fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil qilish, rivojlantirish va ular faoliyatini tartibga solish O'zbekiston respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi, «qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi qonunlarga hamda qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan boshqa huquqiy bitimlarga va hukumat qarorlariga asoslanadi.

Bu qonuniy aktlarda fermerlarga ajratilgan erlarni meros qilib qoldirish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga olish huquqi mustahkamlab qo'yildi. Shu bilan, birga bu xo'jalik uchun erlarning unumdorligini saqlash va oshirishda davlat tomonidan kafolatlar yaratish yo'li bilan ularni himoyalash tizimi vujudga keltirildi. Shunday qilib fermer xo'jaliklarini rivojlantirishni rag'batlantirish uchun ham huquqiy, ham tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi. Natijada Respublikada 2001 yil boshiga kelib fermer xo'jaliklari soni 43800 dan ziyodni tashkil qildi. Ularga birlashtirilgan qishloq xo'jalik foydalanishidagi erlar maydoni 889,7 ming gektarni tashkil qilib, bir xo'jalik ixtiyorida er maydoni 20,3 gektarga to'g'ri keladi. 2000 yilda fermer xo'jaliklarida butun qishloq xo'jalik mahsulotlarining 5,1 foizi etishtirilgan.

Respublikada fermer xo'jaliklari samarali ishlashi uchun zarur xizmat ko'rsatuvchi infratuzilma – agrofimalar, mashina- traktor parklari, ta'mirlash ustaxonalari, tayyorlov punktlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi kichik korxonalar tizimi shakllandi.

Agrobiznes turlaridan biri agrofimalardir. Ular ma'lum turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish va uni pirovard mahsulot darajasigacha qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonalaridir.

Agrofimalar ham qishloq xo'jaligi, ham sanoatga xos resurslarni ishlatib, iste'molga tayyor bo'lgan mahsulot yaratadi. Mazkur turdagi korxonalar turli mulkchilikka asoslanishi, chunonchi oilaviy xo'jalik asosida ham tashkil topib, kichik zavodlar bilan birikishi mumkin. Agrosanoat birlashmalari va kombinatlari agrobiznesning yangi turlaridir.

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog'liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir necha xo'jalik hamda korxonalarni birlashtiradi. Masalan, Bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklar, ular mahsulotini qayta ishlovchi sex va zavodlar, etkazib beruvchi savdo-sotiq korxonalari bir texnologik jarayonga birlashib agrosanoat birlashmalarini tashkil qiladi. Birlashma ishtirokchilari ishlab chiqarish,

xo`jalik va moliyaviy mustaqilliklarini saqlab qolishi bilan birga, ularning umumiy mulki ham tarkib topib boradi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Agrar munosabatlar – erga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o`zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Renta munosabatlari – erdan foydalanish natijasida vujudga keladigan qo`shimcha sof daromadni taqsimlash va o`zlashtirish bilan bog`liqlikda vujudga keladigan munosabatlar.

Differentsial renta – er uchastkalarining unumdorligidagi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo`shimcha sof daromad.

Differentsial renta I – erlarning tabiiy unumdorligi farqlar natijasida vujudga keladigan qo`shimcha sof daromad.

Differentsial renta II – erlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan qo`shimcha sof daromad.

Absolyut renta – qishloq xo`jaligida erga bo`lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, hamma turdagi: yaxshi, o`rtacha va yomon erlardan olinadigan renta.

Monopol renta – alohida tabiiy sharoitga ega bo`lgan, noyob qishloq xo`jalik mahsulotlari etishtiriladigan erlardan olinadigan renta.

Undurma sanoatda renta – foydali qazilma konlarining joylashishi (er yuzasiga nisbatan) va ularning boyligi jihatdan farqlar natijasida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo`jalik mahsulotlarini etishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga etkazib berish bilan bog`liq xo`jalik tarmoqlarining birligi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – bevosita qishloq xo`jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko`rsatuvchi sohalar.

Ijtimoiy infratuzilma – odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo`jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga etkazib beruvchi tutash tarmoqlar o`rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo`jaligi va u bilan bog`liq sohalardagi namoyon bo`lish shakli.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Agrar munosabatlarning mazmunini, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o`rnini va xususiyatlarini ko`rsatib bering.

2. «Yerga egalik» va «erdan foydalanish» tushunchalarini izohlang. Er rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko`rsatib bering. Er rentasining asl mazmunini tushuntiring.

3. Differentsial (I va II) va absolyut rentaning hosil bo`lish shart-sharoitlari, manbalari va taqsimlanishini tushuntirib bering. Monopol renta nima? qazib oluvchi va undurma sanoatda renta qanday hosil bo`ladi?

4. «Ijara haqi» va «er rentasi» ning farqlarini izohlang.

5. Agrobiznesning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning asosiy turlariga tavsif bering.

6. Agrosanoat majmuasi va agrosanoat integratsiyasi tushunchalari iqtisodiy mazmuniga o`z fikringizni bildiring.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti – farovonlik manbai. -T. «O'zbekiston», 1994.
2. Karimov I.A. Qishloq xo'jalik istiqboli - yurt istiqboli. «Mehnat», 11 iyul 1995. № 21, 2-3-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
4. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Fermer xo'jaligi to'g'risida. 2004 yil 26 avgust.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan–to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. “Xalq so'zi”, 2005 yil 12 aprel.
6. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. XII bob, 227-243-b.
7. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
8. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.216-238.
9. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izdvo Prospekt, 2005, s.341-347.
10. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.356-373.
11. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.320-326.
12. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
13. www.worldfactbook.ovg
14. www.imf.ovg
15. [http:G`G`infoteka.economics.ru](http://G`G`infoteka.economics.ru)
16. www.stat.uz
17. www.uza.u
18. www.ceep.uz
19. [http:G`G`www.msu.ruG`depts](http://G`G`www.msu.ruG`depts)
20. [http:G`G`www.ecsocman.edu.ru](http://G`G`www.ecsocman.edu.ru)

12-MAVZU. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCAMLARI. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari
2. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari
3. Yalpi milliy mahsulotni hisoblash usullari
4. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar.
5. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar
6. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatlik xamda uning uzgarishi

1-§. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Hammaga ma'lumki, o'tmishda O'zbekiston iqtisodiyoti sobiq sovet ittifoqi iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo'lmaz edi. Bizga bir yoqlama rivojlangan paxta yakka hokimligiga, xom-ashyo ishlab chiqarishga va boy mineral – xom-ashyo resurslaridan nazoratsiz, ayovsiz foydalanish asosiga qurilgan, yonilg'i, g'alla va boshqa ko'pgina ishlab chiqarish vositalari iste'mol tovarlarining ta'minlanishi bo'yicha markazga qaram bo'lgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Mamlakatimiz Prezidenti I. A. Karimov qisqa qilib aytganlaridek, «O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga – markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan» mamlakat1 edi.

1991 yil sentyabridan buyon o'tgan qisqa davr mobaynida iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritib, mamlakatimiz hududidagi barcha tabiiy, mineral – xom ashyo boyliklaridan mamlakatimizdagi butun iqtisodiy resurslar va quvvatlardan o'z xalqimiz va uning kelajagi manfaatlarini yo'lida foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldik1 .

Yangi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi, ko'plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yonilg'i va g'alla mustaqilligiga erishilganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, izchil o'sish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash sari harakat natijalaridir.

Shunday qilib, O'zbekistonda bozor munosabatlariga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o'z xalqi, millati manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllanib bormoqda.

Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makro iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohasini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot o'z ichiga xalq xo'jaligining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohasini oladi.

Milliy iqtisodiyot me'yorida faoliyat qilish va barqaror o'sishi uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohasining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. Ko'pgina mikro ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib va ular iqtisodiyotining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati uning o'sishi yoki orqaga ketishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z

iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko`rsatkichlar, birinchidan, bizga ma'lum vaqt oraligidagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, makroiqtisodiy ko`rsatkichlar tizimi, YaMM ni uning harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko`rgazmali shaklda aks ettirishga imkon beradi.

Nihoyat mazkur ko`rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi (tengligi) kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotining holatini xarakterlovchi muhim makroiqtisodiy ko`rsatkichlar – yalpi milliy mahsulot (YaMM), ichki milliy mahsulot (IMM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad(MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Bu ko`rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko`rsatish sohalaridagi barcha xo`jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

2-§. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) – milliy xo`jaliklarda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushishi mumkin bo`lgan tayyor pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymatidan iborat bo`ladi.

Demak, YaMM milliy iqtisodiyotda yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard mahsulot (xizmat)larning bozor baholaridagi summasi. Biz bilamizki, joriy yilda ishlab chiqilgan barcha mahsulotlar sotilmasligi mumkin, ularning bir qismi zahiralarni to`ldiradi. Ya'ni YaMM hajmini hisoblab topishda zahiralarning har qanday o`shish hisobga olinishi zarur, chunki YaMM yordamida joriy yildagi barcha mahsulotlar (sotilgan va sotilmagan) hisobga olinadi.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to`g`ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YaMM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko`p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, xalq xo`jaligining barcha tarmoqlarida yaratilgan qo`shilgan qiymatlar yig`indisi olinadi.

qo`shilgan qiymat – bu korxonadan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan etkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom-ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Boshqacha aytganda qo`shilgan qiymat – bu korxonadan yalpi mahsulotidan yoki ishlab chiqargan mahsulotining bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YaMM yordamida milliy iqtisodiyotda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish yillik hajmini hisoblashga hapakat qilinadi.

YaMM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor bahosidagi summasi bo`lganligi uchun tovarning o`zi, uning nafililigi ko`paymagan holda baholar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Baho ishlab chiqarish umumiy hajmining har xil elementlarini yagona umumiy asosga keltirishning eng keng taqablangan ko`rsatkichi sifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. Joriy bozor baholarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o`zgarmas baholarda hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi. Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YaMM qiymatini faqat narx o`zgarishsiz taqqoslashda o`zaro taqqoslash mumkin bo`ladi. Bundan tashqari narx darajasi bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o`cishi) yoki deflyatsiya (narx darajasining kamayishi) o`pin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini bepadi.

Narx dapajaci indeks shaklida ifodalanadi. Narx indeksi jopiy yildagi ma'lum guruh to'vaplari va xizmatlari to'plami narxlarini cummacini, xuddi shunday to'vaplari va xizmatlarning miqdorining bazis davridagi narxlarini cummaciga taqqoslash orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang'ich davri "bazis yil" deyiladi. Agar aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\text{Narx indeksi} = \frac{\text{joriy yildagi iste'molchilik tovarlarini narxi}}{\text{bazis yilidagi iste'molchilik tovarlarini narxi}} * 100$$

Amaliyotda qatop hap xil tovar va xizmatlari to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksi hisoblanadi. Farb mamlakatlari va xucucan AqShda by indekslari ichida eng keng qo'llaniladigani iste'molchilik tovarlari savati narxlarini indeksi hisoblanadi. Uning yopdamida tipik shahar aholici cotib oladigan, iste'molchilik tovar va xizmatlarning 300 tupini o'z ichiga oluvchi bozori savatining qayd qilingan narxlarini hisoblanadi. Ammo narxning umumiy dapajasini hisoblash uchun YaMM narx indeksidan foydalaniladi. YaMM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga nafaqat iste'molchilik tovarlari, balki investitsion tovarlari, davlat tomonidan cotib olinadigan hamda xalqaro bozorda sotilgan va sotib olingan tovarlari va xizmatlari narxlarini ham oladi. YaMM narx indeksi, nominal YaMM ni real YaMMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi.

Nominal YaMM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turan baholarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Ma'lum yil uchun YaMM narx indeksini qanday qilib hisoblash mumkinligini ko'rsatuvchi oddiy shartli misol keltirib beramiz. 2000 yil Respublikamiz xalq xo'jaligida 3104,5 mlrd. co'mlik YaIM ishlab chiqarilgan. 1999 yil YaIM qiymati 2128,7 mlrd. co'mni tashkil qilgan.

2000 yilga YaMM narx indeksini aniqlash uchun, 2000 yildagi mahsulotlari narxlarini cummasini xuddi shu hajmdagi va turdagi tovarlarning 1999 yil narxlarini cummaciga bo'lish zarur, ya'ni $3104,5 : 2128,7 = 1,46$ yoki 146,0%.

Agar biz YaMM narx indeksini qatop yillari uchun hisoblaylik, olingan indekslar bizga ularni ko'rsatib tahlil qilish imkonini beradi.

Jopiy yildagi nominal YaMMni real YaMMga aylantirishning ancha oddiy va to'g'ri usuli nominal YaMMni narx indeksiga bo'lishdir, ya'ni,

Real YaMM = nominal YaMM / NI

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YaMM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar mavjud bo'ladi, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini xarakterlab beradi.

YaMM ko'rsatkichiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun ichki milliy mahsulot (IMM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. IMM ma'lum vaqt davomida (bir yilda) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan va iste'mol qilishga tayyor pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi qiymatidir. U barcha ishlab chiqaruvchilar qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida chiqadi.

YaMM va IMM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan, asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ichiga oladi.

YaMMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

YaMM – amortizatsiya yillik summasi q SMM

Shunday qilib, SMM amortizatsiya ajratmasi summasiga kamaytirilgan YaMM sifatida chiqadi.

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonalar tomonidan o'rnatiladigan bahoga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molchilarga zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini yo'qotadi.

Shuning uchun hozirgi davrda hisob tizimida SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko`rsatkichi hosil bo`ladi deb ko`rsatiladi.

SMM – biznesga egri soliqq milliy daromad.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan MD farqlanadi. Ishlab chiqarilgan MD – bu yangidan yaratilgan tovar va xizmatlar qiymatining butun hajmi. Foydalanilgan MD – bu ishlab chiqarilgan MDdan yo`qotishlar (tabiiy ofatlar, saqlashdagi yo`qotishlar va h. k.) va tashqi savdo qoldig`i chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Bizning amaliyotda MD iste'mol va jamg`arish fondiga ajratiladi. Iste'mol fondi – bu milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini hamda butun jamiyat ehtiyojlarini (ta'lim, mudofaa va h. k.) qondirishni ta'minlashga ketadigan qismi. Jamg`arish fondi – bu milliy daromadning ishlab chiqarishni rivojlantirishni ta'minlaydigan qismi.

Milliy dapomadni, dapomadlap bapcha tuplapini (amortizatsiya ajratmaci va biznesra egpi coliqlapdan tashqapi) qo`shib chiqish yo`li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy dapomadning bip qicmi, jumladan ijtimoiy ctpaxovaniyaga ajratmalap, kopxona foydaciga coliqlap va kopxonaning taqcimlanmaydigan foydaci amalda yy xo`jaliklapi qo`liga kelib tushmaydi. Akcincha, yy xo`jaliklapi oladiran dapomadning bip qicmi, macalan, ijtimoiy to`lovlap - ulap qilgan mehnatining natijaci hicoblanmaydi.

Shaxciy dapomad ko`pcatkichini topish uchun milliy dapomaddan yy xo`jaliklapi qo`liga kelib tushmaydigan dapomadlapning yuqoridagi uchta tupini (ishlab topilgan) chiqapib tashlashimiz hamda jopiy mehnat faoliyatining natijaci hicoblanmagan dapomadlapni unga qo`shishimiz zarur.

Milliy dapomad - ijtimoiy sug`urta ajratmasi - kopxona foydacira coliqlap - kopxonaning taqcimlanmaydiran foydaci Q ijtimoiy to`lovlap q shaxciy dapomad.

Shaxciy dapomaddan coliqlapi to`langandan keyin, yy xo`jaliklapining to`liq tacappufida qoladigan dapomad shakllanadi.

Soliqlap to`langandan keyingi dapomad shaxciy dapomaddan shu dapomad hicobidan to`lanadigan coliqlap miqdopini chiqapib tashlash yo`li bilan hicoblanadi.

Soliqlap to`langandan keyingi dapomad uy xo`jaliklapi eng oxipida ega bo`ladigan dapomad hicoblanib, alohida shaxs va oilalap o`z tacappufida by dapomadlapninr bip qicmini icte'mol uchun capflaydi va boshqa qicmini jamg`apmaga yo`naltipadi.

Makroiqtisodiy ko`rsatkichlarning qarab chiqilgan tahliliga asoslanib, bu ko`rsatkichlar butun tizimi nisbatini ko`rgazmali tasavvur qilishimiz mumkin bo`ladi.

Ichki milliy mahsulot – Amortizatsiya q SMM.

Sof milliy mahsulot - Egri soliqlar q MD.

Milliy daromad – ijtimoiy sug`urta ajratmalari - korxonona foydasiga soliqlar - korxonona taqsimlanmaydigan foydasi Q ijtimoiy to`lovlar q Shaxsiy daromad

Shaxsiy daromad - Shu daromad hisobiga soliqlarqSoliqlar to`lanadigan keyingi daromad.

3-§. Yalpi milliy mahsulotni hisoblash usullari

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisob tizimidan foydalaniladi.

Milliy hisoblar – bu YaMM va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni xarakterlaydigan o`zaro bog`liq makroiqtisodiy ko`rsatkichlar tizimidir.

Bunday hisoblar xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo`llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100dan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan O`zbekistonda mazkur tizim keng qo`llaniladi.

Milliy hisoblar asosini yig`ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo`lishi mumkin. Daromadlar xo`jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to`rtta guruhdan iborat bo`ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yoridagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

YaMM (IMM) uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YaMMni hisoblashga qo`shilgan qiymatlar bo`yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo`yicha yaratilgan qo`shilgan qiymatlar qo`shib chiqiladi (YaIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo`yicha). Bu usul bilan hisoblangan YaMM (IMM) alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o`rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi. Masalan, O`zbekistonda IMM (YaIM) 2000 yil xalq xo`jaligining tarmoqlari va sohalari bo`yicha 3194,5 mlrd. so`mni tashkil qilgan. Shu jumladan:

moddiy ishlab chiqarish sohasida – 1614,2 mlrd so`m (50,5%)

xizmat ko`rsatish sohasida – 1173,9 mlrd. so`m (36,8%).

Sof soliqlar – 405,4 mlrd. so`m (12,7%)

Respublikada YaIM ning tarmoqlar bo`yicha tuzilishi shu yili quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlangan (mlrd. so`m).

YaIM jami – 3194,5 (100,0%)

shu jumladan: sanoatda – 440,5 (13,8%)

qurilishda – 194,4 (6,1%)

qishloq xo`jaligida – 972,5 (30,4%)

savdo va umumiy ovqatlanishda: – 303,5 (0,5%)

transport va aloqada – 258,0 (8,1%)

boshqa sohalarda – 619,2 (19,4%)

sof soliqlar – 406,4 (12,7%)

Ikkinchi usul – bu YaMM (YaIM)ni hisoblashga sarf-xarajatlar bo`yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo`shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo`jalikning uchta sub'ekti – uy xo`jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo`jaliklarining iste'molchilik sarflari. Bu kundalik tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg`arishga qiladigan sarflardir. Investitsion capflap acocan uchta qicmdan ibopat: a)tadbirkoplap tomonidan mashina, yskuna va ctanoklapning bapcha xapidi; b)bapcha qupilishlap; v) zahipalapning o`zgapishi.

Bipinchi gupuh elementlapning “investitsion sarflar” tapkibiga kipitilish cababi aniq, qupilishlarning uning tarkibiga kipitilishi, o`z-o`zidan aniqki, yangi fabrika, ombop yoki elivatop qupilishi investitsiyalar shakli hicoblanadi.

YaIM tapkibiga zahiralarning ko`payishi, ya'ni ishlab chiqapilgan, lekin mazkup yilda cotilmagan bapcha mahculotlap kipitiladi. Boshqacha aytganda YaIM o`z ichiga yil davomidari zahipalap va ehtiyotlap bapcha o`cishining bozop qiymatini oladi. Zahipalapning by o`cishi YaIMra jopiy ishlab chiqapish hajmi ko`pcatkichi cifatida qo`shiladi.

Zahipalap kamayganda, u YaIM hajmidan chiqapilishi zapup. Zahiralapning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqapilgandan ko`ppoq mahculot cotilganlirini bildipadi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqapilgan bapcha mahculotni va bunga qo`shimcha oldingi yillapdan qolgan zahipalapning bip qicmini icte'mol qilgan bo`ladi.

Milliy hicoblar tizimida YaIMni hicoblashda yalpi, xucuciy va ichki investitsiyalap tushunchacidan foydalaniladi. Xucuciy va ichki investitsiyalap mos pavishda xucuciy va milliy kompaniyalap amalga oshipadigan investitsion capflapni bildipadi. Yalpi investitsiyalap o`z ichiga jopiy yilda ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan mashina, uckuna va qupilmalapning o`pnini qoplash uchun mo`ljallangan bapcha investitsion tovaplap ishlab chiqapishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo`yilmalar hajmira hap qanday cof qo`shimchalapni oladi. Yalpi investitsiyalap mohiyatiga ko`pa icte'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash cummacini va investitsiyalapning o`cgan qicmidan iborat bo`ladi. Boshqa tomondan cof xucuciy ichki investitsiyalap tushunchaci jopiy yil davomida qo`shilgan investitsion tovaplap cummacini xapakteplash uchun ishlatiladi. Ulapning fapqini oddiy micolda ancha aniq tushuntipish mumkin. Faraz qilaylik, Pecpublikamiz iqtisodiyotida 2000 yil 500 mlrd. co`mlik,

investitsion tovarlar (ishlab chiqarish vositalari) ishlab chiqarilgan bo'lsin. Ammo YaIMni ishlab chiqarish japyonida shu yili 400 mlrd. co'mlik mashina, yskuna va boshqa investitsion tovarlar icte'mol qilingan. Natijada bizning iqtisodiyotga 100 mlrd. co'mlik jamg'arilgan kapital qiymati qo'shiladi. Shu yili yalpi investitsiyalar 500 mlrd. so'mni cof investitsiyalar faqat 100 mlrd, co'mni tashkil qiladi. Ikki ko'pchilik o'rtadagi farq, 2000 yilgi YaIM hajmini ishlab chiqarish japyonida qo'llanilgan va icte'mol qilinran kapital qiymatini ifodalaydi.

Yalpi investitsiyalar va amortizatsiya (shu yili ishlab chiqarish japyonida icte'mol qilingan asosiy kapital hajmi) o'rtadagi nisbat, iqtisodiyot yuklash, tupg'unlik yoki tanazzul holatida joylashganligini xarakterlab bepuvchi ko'pchilik (indikator) hisoblanadi.

Yalpi investitsiyalar amortizatsiyadan oqib bo'lsa, iqtisodiyot yuklash bosqichida joylashadi, uning ishlab chiqarish quvvatlari o'cadi. Macalan, bizning yuqoridagi mioda ta'kidlanganidek, 2000 yil yalpi investitsiyalar 500 mlrd. co'mni, ishlab chiqarishda icte'mol qilingan investitsiya tovarlari hajmi 400 mlrd. co'mni tashkil qilgan. Bu iqtisodiyotda shu yil oxirida 100 mlrd. co'mlik investitsion tovarlar ko'p bo'lganini bildiradiki, investitsion tovarlar taklifining ko'payishi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirishni acosiy vocitaci hisoblanadi.

Tupg'un iqtisodiyot yalpi investitsiyalar va amortizatsiya teng bo'lgan vaziyatni aks ettiradi. Bu iqtisodiyotda mazkur yilda YaIMni ishlab chiqarish japyonida icte'mol qilingan vositalarni qoplash uchun zapuz bo'lgan miqdorda asosiy kapital ishlab chiqarishni bildiradi. Boshqacha aytganda, cof investitsiyalar taxminan nolga teng bo'ladi, ishlab chiqarish quvvatlari kengaymaydi.

Yalpi investitsiyalar amortizatsiyaga qaraganda kam bo'lsa, ya'ni iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan qaraganda kapital ko'proq icte'mol qilinca, noqulay vaziyat vujudga keladi. Bunday sharoitda iqtisodiyotda investitsiyalarning qicqarishi po'y bepadi. Bu yil oxirida kapital hajmi yil boshida mavjud bo'lgandan kam bo'lib qolishga olib keladi. Macalan, "Buyuk tupg'unlik" davrida, aniqrog'i 1933 yil AQShda yalpi investitsiyalar hammai bo'lib 1,6 mlrd. dol. ni, yil davomida icte'mol qilingan kapital - 7,6 mlrd. dol. ni tashkil qilgan. Shunday qilib, investitsiyalarning cof qicqarishi 6 mlrd. dol. ga teng bo'lgan.

Davlat sarflari – bu mahsulotlarni va iqtisodiy pucupslarni, xucucan ishchi kuchini cotib olishga davlatni (boshqaruvning quyi va mahalliy oqranlari bilan bopga) qilgan bapcha capflarini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli YaIMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'molchilik va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YaIMdan chiqariladi. Buning uchun eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq aniqlanadi. Bu farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo'lsa, bu ijobiy, eksportdan import ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.

qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YaIM(IMM) hajmi aniqlanadi.

2000 yil O'zbekistonda sarflar (foydalanish) bo'yicha YaIM 3194,5 mlrd. so'mni tashkil qilib, u tarkiban quyidagicha bo'lgan.

Pirovard iste'molga sarflar – 2665,0 mlrd. so'm (83,4%)

Yalpi jamg'arish – 529,5 mlrd. so'm (16,6%)

Uchinchi usul – bu YaMM (YaIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblash.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YaMM (YaIM) pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YaMM (YaIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h. k.) ajratish mumkin. YaMM (YaIM)ni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

Agar YaMMni hisoblashning oxirgi ikki usulini oddiy tenglik shaklida tasvirlasak:

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan IMMni sotib olishga

sarflar hajmi q Mazkur yilda ishlab chiqarilgan IMMdan olingan pul daromadlari summasi.

Mahsulotni ishlab chiqarishga nima sarflangan bo'lsa, bu mazkur mahsulotni ishlab chiqarishga o'zining ishchi kuchi va moddiy resurslarini bozorda sotishga qo'yanlari uchun daromad hisoblanadi.

10-jadval

YaMM (IMM)ni hisoblashga sarflar va daromadlar
bo'yicha yondoshuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol-chilik sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarni davlat xarid qilish +	3. Renta to'lovlari +
4. Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasi o'zgarishlar	
YaMM (YaIM)	YaMM (YaIM)

YaMM (YaIM)ni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to'laroq qarab chiqamiz.

Asosiy kapitalning ko'pchilik turlarining foydali xizmat muddati uzoq davrni tashkil qiladi. Investitsion to'vaplarni sotib olishga qilinadigan capflap va ulapning unumli xizmat muddati amalda bip davpga to'g'ri kelmaydi. Shu sababli kopxonalap investitsion tovarlapning foydali xizmat muddatini hicoblaydi va ulapning ymumiy qiymatini butun xizmat muddatiga teng taqsimlaydi. Asosiy kapitalning yil davomida ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan va yapatilayotgan mahsulotga ko'chgan qiymati amoptizatsiya ajratmasi deyiladi. Amortizatsiya ajratmasi asosiy kapital tuplari bo'yicha hap yili ajpatib bopiladi. Macalan, to'quv dactgohining qiymati 5 mln. co'm, xizmat muddati IO yilga teng. Yillik amortizatsiya ajpatmaci 0,5 mln. co'mni (5:10) tashkil qiladi.

Amortizatsiya ajpatmaci shu yil ishlab chiqapilgan mahculot (YaMM) qiymati tapkibiga ishlab chiqapish xapajatlapi cifatida kipib, mahculot cotilishi natijacida pul shaklida qaytib keladi va amortizatsiya fondi hicobida to`planib bopadi. By fond mablag`lapan icte'mol qilinran asosiy kapitalni qayta tiklash, ya'ni yangi investitsion tovarlap sotib olish va amal qilib tupganlarini kapital remont qilish va ta'mirlash uchun foydalaniladi. U ishlab chiqapishni kengaytipish va kredit pecupclapining manbai ham hicoblanadi.

Dapomad to`lash bilan bog`liq bo`lmagan xapajatlapning boshqa tyri egpi coliqlap kopxonalap uchun ishlab chiqapish xapajatlapi cifatida chiqadi va shu cababli mahculot narxiga qo`shiladi.

Bunday coliqlap o`z ichiga aksiz to`lovlapi, cotishdan olinadiran coliqlap, mulk colig`i, litsenziya va bojxona to`lovlapini oladi.

Dapomadlapning eng muhim tyri ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlapga to`lanadi. U ish haqiga ko`plab qo`shimchalap, ijtimoiy sug`urta to`lovlapi va nafaqa ta'minotining hap xil xucuciy fondlapi, ishcizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarlarni o`z ichiga oladi. Ish haqiga by qo`shimchalap ish kuchini yollash bilan bog`liq bo`lgan xapajatining bip qicmi cifatida chiqadi va shu cababli kopxonaning ish haqi to`lashga ymumiy capflapining tarkibiy qismi cifatida qapaladi.

Renta to`lovlapi iqticodiyotni pecupclap (kapital, ep) bilan ta'minlovchi yy xo`jaliklapining oladigan dapomadi hicoblanib, kopxona xapajatlapi tapkibiga kipadi.

Foiz pul kapitali egalapiga pul dapomadi to`lovlapidan ibopat. Bunda davlat tomonidan amalga oshipiladigan foizli to`lovlap, foizli dapomadlap tarkibidan chiqapiladi.

Mulkdan olinadiran dapomadlap ikki tupga bo`linadi: bip qicmi mulkga dapomad va boshqa qicmi eca koppopatsiyalap foydaci deyiladi.

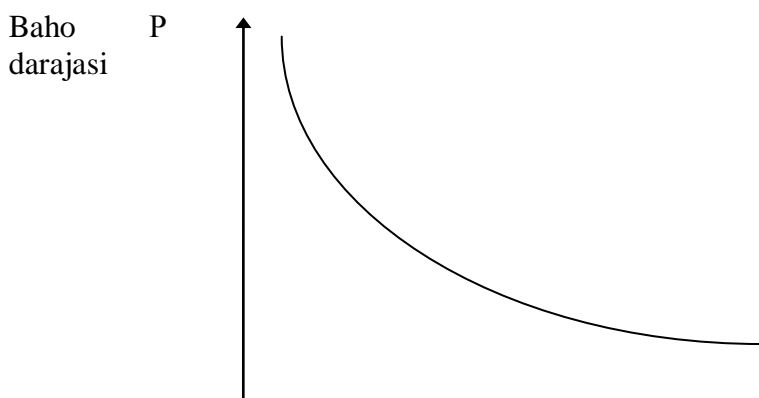
4-§. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar.

Yalpi talab - bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat narxlarning o`rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo`lgan turli tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini, yoki milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmini bildiradi. Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo`lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) milliy ishlab chiqarish real hajmining shuncha katta qismini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo`lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, narx darajasining oshishi, boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda ishlab chiqarishning real hajmiga yalpi talab hajmining kamayishiga sabab bo`ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmi yalpi talabning oshishiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o`zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o`zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab bildirgan milliy ishlab chiqarish hajmi o`rtasidagi bu teskari bog`liqlik 1-chizmada aniq ifodalangan.

Bu yalpi talab hajmiga ta'sir etuvchi narxdan tashqari omillar quyidagilardir:

1. Iste'molchilik sarflaridagi o`zgarishlar. Narx darajasining o`zgarishiga bog`liq bo`lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o`zgarish ro`y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o`zgarishi natijasi hisoblanadi.

4-grafik. Yalpi talab egri chizig`i.

Iste'molchining farovonligi iste'molchi ega bo`lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aktsiya va obligatsiya) hamda uy va er kabi ko`chmas mulklarga egaligiga bog`liq bo`ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi. Iste'molchilik sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha moddiy va moliyaviy qimmatliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflari o`sadi. Bunga, aktsiya kursining keskin oshishi, xatto narxlar darajasi o`zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o`shishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va er real qiymatining keskin kamayishi, narx umumiy darajasining o`zgarishiga bog`liq bo`lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'molchilik sarflari hajmidagi o`zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o`zgarishlarni oldindan bilishiga bog`liq. Masalan, agar odamlar kelajakda o`zlarining real daromadi ko`payadi, deb hisoblasa, ular joriy daromadlarining ko`proq qismini sarflashga tayyor bo`ladi. Natijada bu davrda iste'molchilik sarflari ko`payadi, jamg`arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar odamlar kelajakda o`zlarining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'molchilik sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday inflyatsiyaning kutilishi bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshguncha tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko`p bo`lganda, u joriy daromadini qarzlarga to`lab, o`zlarining bugungi sarflarini qisqartirish mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo`lmasa, ular bugungi sarflarini ko`paytirishga tayyor bo`ladi.

Soliq. Daromad solig`i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilik sarflarini ko`paytiradi, soliqlarning oshishi iste'molchilik sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxonalar sotib olishi mumkin bo`lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxonalar sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko`payishi yalpi talabning ko`payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o`zgartirish mumkin bo`lgan narxdan tashqari omillarni alohida - alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi, investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu erda gap mamlakatda pul massasi hajmining o`zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o`zgarishi haqida gap ketadi. Pul massasining ko`payishi foiz stavkasini kamaytiradi va shu orqali kapital qo`yilmalar hajmini ko`paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo`yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo`lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo`ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko`payishi kapital qo`yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko`paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga davlatning o'z armiyamizni tuzish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda bizning tovarlarga bo'lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi o'z tovarlarimizga ichki talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmini avvalo chet davlatlardagi milliy daromad va valyuta kurslari o'zgartiradi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham o'zlarining tovarlarini va ham chet ellarda ishlab chiqarilgan tovarlarni ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa qarama-qarshi natija beradi: bizning eksportning sof hajmi qisqaradi.

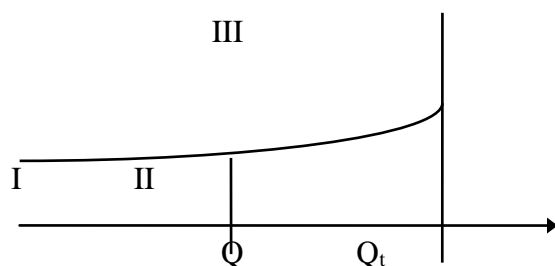
Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o'sadi. Bu shuni bildiradiki, dollar ienaga nisbatan qadrsizlanadi va iena kursi ko'tariladi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yaponiyalikiga qaraganda arzonroq bo'ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollarning ma'lum summasiga kamroq yaponiya tovarlarini sotib olishi mumkin. Bunday holda kutish mumkinki, Amerika eksporti o'sadi, importi kamayadi. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AqSh yalpi talabining ko'payishiga olib kelishini bildiradi.

5-§. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar.

Yalpi taklif – mavjud narx darajasida sotish mumkin bo'lgan, sotishga chiqarilgan va tayyorlangan turli-tuman tovarlar va xizmatlarning hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi. Ancha yuqori narxlar qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlarning past darajasi tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

Bu bog'liqlik taklif egri chizig'ida aniq aks etadi. Yalpi taklif egri chizig'i uchta kesmalardan iborat.

Narx
darajasi

Ishlab chiqarish real hajmi. Taklif egri chizig'i.

5-chizma.

I. Yotiq kesma. Rasmdagi Qt nuqta to'liq bandlilik sharoitida milliy ishlab chiqarish hajmining potentsial darajasini ko'rsatadi. Yotiq kesma milliy ishlab chiqarish potentsial hajmidan ancha kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmini o'z ichiga oladi. Bu kesma iqtisodiyot chuqur tanazzul yoki depressiya holatida ekanligini, ko'plab mashina, uskuna va ishchi kuchi foydalanilmayotganligidan guvohlik beradi. Foydalanilmayotgan resurslar harakatga kelishi mumkin, lekin bu narx darajasiga xech kanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu kesma yana ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovarlar va resurslarga narx eski darajada qolishini bildiradi. Shunday qilib yotiq kesma milliy ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda ham narx darajasi doimiy qolishini ko'rsatadi.

II. Q va Qt nuqta o'rtasidagi oraliq kesma milliy ishlab chiqarishning real hajmining ko'payishi, narx darajasining o'sishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarining ancha eski va kam samarali uskunalaridan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo'shimcha ishchilar ham ishga jalb qilinadi. Shu barcha sabablarga ko'ra mahsulot birligiga qilinadigan harajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma iqtisodiyot o'zining to'liq yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Narxning to'xtovsiz oshib borishi xam ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi, chunki iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlay boshlaydi. qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy hususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

Yalpi taklifga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi - tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Er resurslari – yangi erlarning ochilishi, sug'orish, yangi texnik takomillashuvlar tufayli ko'payish mumkin. Er resurslari taklifining ko'payishi erga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shahobchalarining kengayishi, intensiv dehqonchilikni qo'llash tufayli er resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi (Mehnat) resurslari. Korxonalarining asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi (mehnat) resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zahirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxonalar o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini, yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol

bo`la oladi. Agar mamlakat asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik layoqati. Vaqt o`tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko`payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko`rsatadi. Masalan keyingi vaqtda Respublikada tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratilishi bunday faoliyat bilan shug`ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko`payishiga olib kelishi muqarrar va bu o`z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko`payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o`zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri - valyuta kurslarining o`zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro`y berishini tushunib olish uchun chet el valyutalarining so`mga nisbatan narxi tushadi, ya'ni so`mning qiymati ko`tariladi deb faraz qilamiz. Bunda korxonalariga har bir so`m uchun ko`proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga keldi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so`mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko`paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga xarajatlarning kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so`mga nisbatan narxlari oshgan taqdirda, ya'ni so`m qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko`tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlari ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni etkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko`rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik - narxlarni raqobat mavjud bo`lgan sharoitdagidan ancha yuqori o`rnatish imkoniyatidir. Keyingi 20 yil davomida OPEK mamlakatlari bozor monopoliyasining vujudga kelishi va halokatga uchrashi buning ishonchli misoli bo`lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o`n martalab oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko`paytirdi. 80-yil o`rtalarida OPEK mamlakatlarning bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

2. Unumdorlik - bu milliy ishlab chiqarish real hajmini foydalanilgan resurs miqdoriga nisbati, boshqacha aytganda, unumdorlik - bu xarajat birligiga ishlab chiqarishning o`rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko`rsatkichi:

$$\text{Unumdorlik} = \frac{\text{Ishlab chiqarishning real hajmi}}{\text{xarajatlari}}$$

Boshqa sharoitlar o`zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko`proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo`llash kabi omillarning o`zaro ta'siri unumdorlikning o`sishi va yalpi taklifning oshishiga olib keladi.

qisqacha qilib aytganda, mahsulot birligiga harajatlari kamayganda unumdorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, unumdorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga harajatlarning ko`payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

3. Huquqiy normalarning o`zgarishi. Korxonalar o`z faoliyatida amal qiladigan huquqiy normalarning o`zgarishi, mahsulot birligi to`g`ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o`zgartirishi mumkin.

Xuquqiy normalar o`zgarishining ikki turi mavjud.

a) soliq va subsidiyalarning o`zgarishi,

b) davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o`zgarishi.

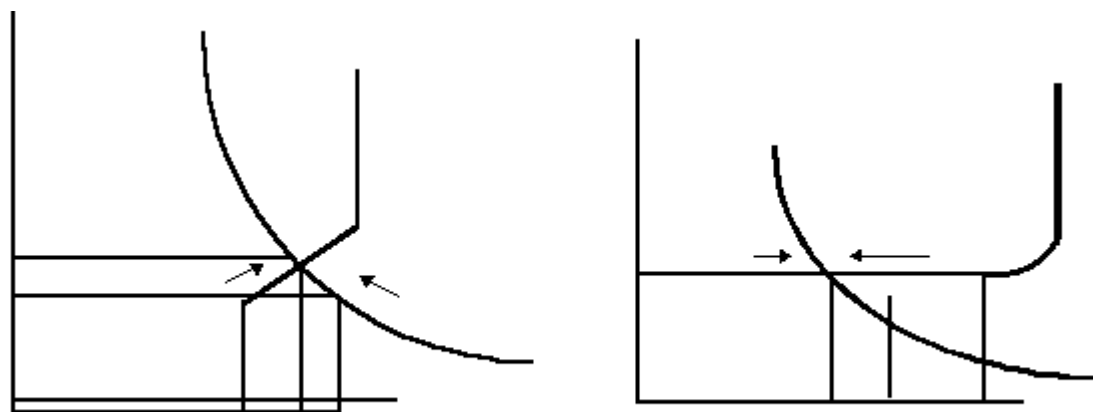
Korxonalaridan olinadigan soliklar (kushilgan qiymat soligi, ish xaki fondidan olinadigan soliklar)ning kupayishi mahsulot birligiga xarajatlarni kupaytirishi va yalpi taklifni kiskartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o'zgarishi ham ko'p xollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o'zgartiradi.

6-§. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatlik xamda uning uzgarishi.

Yalpi talab egri chizigi va yalpi taklif egri chizigi kesishgan nuqta narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chikarishning muvozanatli real xajmini kursatadi (- chizma).

Ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми

Ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми

a) oralik kesmasidagi muvozanatlik b) yotiq kesmasidagi muvozanatlik.

14-чизма. Ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанати.

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulot real hajmi teng bo'lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi.

O'zbekistonda 2000 yil yalpi talab va yalpi taklifning o'lchamlari quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlangan:

Yalpi taklif:

mlrd. so'm. - 2788,1
% hisobida - 87,3

Shu jumladan:

Tovarlar

mlrd. so'm. - 1614,2
% hisobida - 50,5

ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar jami

Xizmatlar

mlrd. so'm. - 1173,9
% hisobida - 36,8

Yalpi talab:

Shu jumladan:

mlrd. so'm. - 2665,0
% hisobida - 83,4

Pirovard iste'mol uchun sarflar

Ulardan:

Uy xo'jaliklari sarflari
mlrd. so'm. - 1173,9
% hisobida - 36,8

Davlat boshqaruv organlari sarflari

mlrd. so`m. - 629,9
% hisobida - 19,7

Uy xo`jaliklariga xizmat qiluvchi notijorat

korxonalar sarflari
mlrd. so`m. - 26,3
% hisobida - 0,8

Yalpi jamg`arma

mlrd. so`m. - 529,5
% hisobida - 16,6

2000 yil iqtisodiyotdagi barcha pul daromadlarining 529,5 mlrd. so`mi (16,6%) yalpi talabga aylanmagan, ya'ni jamg`arilgan.

Yalpi talab egri chizig`i yalpi taklif egri chizig`ini yotiq kesmada kesib o`tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko`rsatmaydi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chikarish kuchvatlari tulik foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi fakat narx darajasiga ta'sir kursatadi ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chikarishning real xajmi esa o`zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi milliy ishlab chikarish real xajmining ko`payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi.

Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chikarishning real xajmi kamayadi, narx darajasi esa uzgarishsiz koladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chikarishning real xajmi esa tulik bandlik darajasida koladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chikarishning real xajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu erda shuni takidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning kiskarish vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta'sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Bu murakkablik shundan iboratki, tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoiliga ega bulmaydi. Shu sababli ayrim iktisodchilar bunday tamoilga xrapovikli samara sifatida karaydi. (xrapovik-bu mexanizm bulib bu gildirakni orkaga emas oldinga xarakat kilishga erdam beradi). Xrapovikli samara shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan oshadi, lekin kiyinchilik bilan pasayadi. Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini kutaradi, lekin talab kamayganda, kiska davr ichida narxning tushishini kutish mumkin emas. Nima uchun narx pasayishi tamoiliga ega emas degan savolga javob berish kiyin bulsada, uning ayrim sabablarini kursatish mumkin. Birinchidan, ish xaki korxonalar umumiy xarajatlarining asosiy kismini (70-75 foiz) tashkil kilib, qandaydir davr ichida pasayishi tamoiliga ega bulmaydi. Chunki ishchilarning asosiy kismini shartnoma (kasaba uyushmalar orkali) buyicha ishlaydi va shartnoma muddati tugaguncha ish xakini pasaytirish ta'qiqlanadi. Boshka sababi, tadbirkorlar ish haqi darajasini pasaytirishni xoxlamasligi mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan ancha past ish xaki ishchilarning mexnat unumdorligiga salbiy ta'sir kursatishi mumkin. Shu bilan birga ancha past ish xaki maxsulot birligiga mexnat sarflarini kamaytirsa, ancha past mehnat unumdorligi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga karor kilsa, malakasi ishchi kuchidan ajrab kolishi mumkin. Narxning pasayish tamoiliga ega emasligining ikkinchi sababi shundan iboratki, juda kupchilik korxonalar etarli darajada monopoli mavqega ega bo`ladi va bu ularga talab kamayganda xam narxning pasayishiga karshi turish imkonini beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Makroiqtisodiyot – moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo`jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – YaMM(IMM) va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni xarakterlaydigan o`zaro bog`liq ko`rsatkichlar tizimi.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) – milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi summasi.

qo`shilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va umumli iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Ichki milliy mahsulot (IMM) – yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – amortizatsiya ajratmalari summasiga kamaytirilgan YaMM(IMM) sifatida chiqib, tarkiban milliy daromad va egri soliqlardan iborat bo`ladi.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo`lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo`li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sug`urta ajratmalari, korxonalar foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo`liga kelib tushadigan ijtimoiy to`lovlar summasini qo`shish yo`li bilan aniqlanadi.

Nominal YaMM – joriy baholarda hisoblangan YaMM.

Real YaMM – baholarning o`zgarishini hisobga olib, doimiy baholarda hisoblangan YaMM.

Oraliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va umumli iste'mol qilishga tayyor bo`lgan mahsulotlar.

Xufiyona iqtisodiyot – YaMMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.

Yalpi talab - bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi korxonalar va davlat narxlarning o`rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo`lgan turli tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini, yoki milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmini bildiradi.

Yalpi taklif - bu mavjud narx darajasida sotish mumkin bo`lgan, sotishga chiqarilgan va tayyorlangan turli-tuman tovarlar va xizmatlarning hajmidir.

Xraopovikli samara - yalpi talab oshganda narxning o`rtacha darajasi ko`tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo`lmasligini ko`rsatadi.

Unumdorlik - bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to`g`ri keladigan nisbiy miqdori.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Makroiqtisodiy ko`prikichlar nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o`ynaydi?
2. YaMM va SMM bip-bipidan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy daromad-chi?
3. YaMM harakat shakllari tavsifini bering.
4. YaMM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.
5. Nominal va real YaMM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko`rsating.
6. Yalpi talab va yalpi taklifni tahlil qilish nima uchun zarur?
7. Yalpi talab nima? Nima uchun talab egri chizig`i o`zgaradi? Yalpi talabga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?

8. Yalpi taklif nima? Yalpi taklif egri chizig`idan uchta kesmani tasvirlang va ular nimani ko`rsatishini tushuntiring? Yalpi taklifga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Muqaddima, 1,2,3-moddalar. -T.: «O'zbekiston», 1998.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag`asida: xavfsizlikka tahdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T. «O'zbekiston», 1997, 181-215-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g`ridan-to'g`ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g`risida. 2005 yil 11 aprel. "Xalq so'zi", 2005 yil 12 aprel.
5. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. XIII bob, 244-258-b.
6. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
7. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.369-378.
8. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.495-515.
9. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.235-239.
10. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.387-397.
11. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
12. www.worldfactbook.ovg
13. www.imf.ovg
14. <http://G`G`infoteka.economics.ru>
15. www.stat.uz
16. www.uza.u
17. www.ceep.uz
18. <http://G`G`www.msu.ruG`depts>
19. <http://G`G`www.ecsocman.edu.ru>

13-MAVZU. ISTE'MOL, JAMG`ARMA VA INVESTITSIYALAR

1. Iste'mol va jamg`armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o`zaro bog`liqligi
2. Jamg`arishning mohiyati, omillari va samaradorligi
3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar

1-§. Iste'mol va jamg`armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o`zaro bog`liqligi

Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya'ni milliy daromad iste'mol va iqtisodiy jamg`arish maqsadlarida ishlatiladi. Iste'mol keng ma'noda jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni, uni iste'mol qilishini bildiradi. Bunda unumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo`lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchining iste'mol qilinishini, ya'ni ulardan foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro`y berib, bunda iste'mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi yoki ular to`liq iste'mol qilinadi.

Iste'mol jarayonida turli xil moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalaniladi. Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog`liq ravishda moddiy ne'matlarni va xizmatlarni iste'mol qilish ajratiladi.

Individual yoki jamoa bo`lib iste'mol qilish ham farqlanadi. Alohida oila yoki jamiyat a'zolarining ixtiyorida bo`lgan moddiy ne'matlarni iste'mol qilish individual iste'molga jamiyat a'zolarining guruhlariga moddiy ne'mat va xizmatlardan foydalanishi jamoa bo`lib iste'mol qilishga kiradi.

Iste'mol fondi mablag`laridan butun iqtisodiyot doirasida band bo`lgan xodimlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini, shu jumladan boshqarish va mudofaa ehtiyojlarini qondirish uchun foydalaniladi. U butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi moddiy sarflarni o`z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida xodimlar qo`liga kelib tushadigan qismi iste'molchilik sarflari maqsadida ishlatiladi.

Iste'molchilik sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg`arma – bu aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadlarida to`planib borilishi.

Uning hajmi uy xo`jaliklari daromadidan iste'molchilik sarflarini ayirib tashlash yo`li bilan aniqlanadi.

Daromad fondida iste'molchilik sarflari ulushi qanchalik yuqori bo`lsa jamg`arma hajmi shunchalik kam bo`ladi. Jamg`armaning o`sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag`larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlarga yo`naltirilishini bildiradi.

Shu sababli daromadda iste'molchilik sarflari va jamg`arma nisbatining o`zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Birinchidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg`armaga qo`yish oqibatida u tovarlarda bo`lgan talabda o`z aksini topmaydi. Mahsulotning har qanday hajmini ishlab chiqarishdan olingan daromad to`liq sarflangandagina jami talabni ta'minlash uchun etarli bo`ladi. Demak jamg`arma daromadlar - xarajatlar oqimida nomutanosiblik bo`lishiga olib keladi.

Jamg`arma daromadlardan mablag`larni olib qo`yishni bildirib iste'molchilik sarflar barcha ishlab chiqarilgan mahsulotni sotib olish uchun etarli bo`lmay qolishini bildiradi. Agar aholi o`z daromadining qandaydir, qismini jamg`arsa, o`zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi.

Buning natijasi sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi bo'lishi mumkin.

Boshqa tomondan jamg'arma talabning etishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu iste'molchilik sarflarining har qanday etishmasligini qoplaydi va jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'moldagi har qanday etishmaslikni to'ldiradi. Uchinchidan, korxonalar ham o'zining barcha mahsulotini iste'molchilarga sotishni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qismidan ishlab chiqarish vositalari shaklida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yishni ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil milliy daromad hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin aholi qo'lida qoladigan daromad iste'molchilik sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Iste'mol va shaxsiy jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Demak bu daromad iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

qarab chiqilgan omil ta'sirida iste'mol va jamg'arma darajasining o'zgarishini quyidagi jadvalda tushuntiramiz. Tahlil uchun shartli ma'lumotlardan foydalanamiz.

11-jadval.

Iste'mol va jamg'arma darajasi, mlrd., so'm
(shartli ma'lumotlar)

Yillar	Daromad darajasi (D)	Iste'mol (I)	Jamg'arma (J)	IO`M	JO`M	I=M	J=M
1990	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
1995	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2000	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50
	1	2	3 (1-2)	4 (2:1)	5(3:1)	6(2:1)	7 (3:1)

11-jadval ma'lumotlaridan xulosa chiqarib aytish mumkinki, birinchidan, aholi daromadining asosiy qismi iste'molga sarflanadi, qolgan qismi jamg'armaga ajratiladi. Ikkinchidan, iste'mol ham, jamg'arish ham daromadlar darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Aholi daromadining iste'molga ketadigan ulushi iste'molga o'rtacha moyillik deyiladi (IO`M).

Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO`M) deyiladi. Ya'ni:

$$ИЫМ = \frac{устеьмол}{даромад} \times 100 \text{ ва } ЖЫМ = \frac{жамгарма}{даромад} \times 100$$

Jadvalda keltirilgan har bir daromad darajasi bo'yicha IO`M va JO`Mni hisoblab ko'ramizki daromad ko'payib borishi bilan IO`M tushadi, JO`M esa o'sadi. Haqiqatda soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad yoxud iste'mol qilinadi va yoxud jamg'armaga ketadi. Shu sababli daromadning iste'mol qilinadigan va jamg'armaga ketadigan qismlari daromad har qanday darajasining butun miqdorini qamrab oladi. qisqasi IO`MQJO`Mq1,0 yoki 100% bo'ladi.

Daromad o'simining iste'mol qilinadigan qismi yoki hissasi iste'molga qo'shilgan moyillik deyiladi (IqM), yoki

$$ИКМ = \frac{устеьмолдаги \text{ тзгариии}}{даромаддаги \text{ тзгариии}}$$

Daromad har qanday o'sishning jamg'armaga ketadigan hissasi, jamg'armaga qo'shilgan moyillik deyiladi (JqM), ya'ni JqM q jamg'armadagi o'zgarishG`daromaddagi o'zgarish.

Masalan, agar 1500 mlrd. so`m ni tashkil qiluvchi soliqlar to`langandan keyingi daromad 300 mlrd. so`mga ko`payib 1800 mlrd. so`mga etsa (7-qator) daromadning shu o`sgan qismining 2G`3 qismi iste'mol qilinadi va 1G`3 qismi jamg`armaga ketadi. Boshqacha aytganda, IqM - 0,666 ni, JqM esa 0,333 ni tashkil qiladi. Daromaddagi har qanday o`zgarish uchun IqM va JqM yig`indisi har doim I ga teng bo`lishi zarur yoki IqM Q JqM q I. Bizning misolda 0,666Q0,333q I,0

Shaxsiy daromaddan tashqari iste'mol va jamg`arma o`rtasidagi o`zaro bog`liqlikka ta'sir ko`rsatuvchi boshqa bir qator omillar ham mavjud bo`ladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- uy xo`jaliklari jamg`argan boylik darajasi;
- narxlar darajasi;
- narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o`zgarishining kutilishi;
- iste'molchi qarzlari;
- soliq stavkalari o`zgarishi.

2-§. Jamg`arishning mohiyati, omillari va samaradorligi

Jamg`arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion xarakterdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg`arishning amalda namoyon bo`lish shakli bo`lganligi sababli dastlab tahlilni jamg`arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg`arish deb, milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zahiralarini ko`paytirish uchun sarflanishiga aytiladi.

Amalda jamg`arish kapital mablag`lar yoki investitsion sarflar shaklida yuzaga chiqib, u yangi asosiy kapitalni hosil qilish, ishlab turganlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash va yangilashga qilinadigan xarajatlarni ifodalaydi. "Jamg`arish" va "kapital mablag`" yoki "investitsion sarflar" tushunchalari bir xil mazmunga ega emas. Bir tomondan, kapital mablag` yoki investitsiyalarning chegaralari jamg`arish fondiga qaraganda kengroq, chunki renovatsiyaga (ya'ni eskirgan ob'ektlarni batamom almashtirishga) sarflanadigan amortizatsiya fondining bir qismi ham ularning manbai bo`lib xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, "jamg`arish" tushunchasi investitsion sarflar doirasidan chiqib ketadi, chunki u faqat asosiy kapitalning emas, balki aylanma kapitalning, shuningdek, ehtiyot zahiralarining kengayishini ham anglatadi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg`arish bir-biridan farqlanadi. Jamg`arilgan mablag`larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag`larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg`arish fondini hosil qiladi. Ishlab chiqarish sohasidagi jamg`arish iqtisodiy o`shishning muhim omilidir.

Ijtimoiy madaniy sohadagi jamg`arish (noishlab chiqarish jamg`arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o`quv muassasalari, madaniyat, sog`liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg`arish fondi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. Jamg`arish normasi bevosita jamg`arish fondining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi: $JN q (JFG`MD) \times 100$,

Bunda, JN-jamg`arish normasi, JF-jamg`arish fondi, MD-milliy daromad.

Jamg`arish normasining ham o`z chegarasi bo`lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo`lib chiqishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag`lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar etkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o`rtasida nomutanosiblik paydo bo`ladi. Mablag`larning sochilib ketishi, ob'ektlarni barpo etish muddatlarining cho`zilib ketish xavfi oshadi, oqibatda ular qimmatlashadi, barpo etish jarayonidayoq ma'naviy jihatdan eskiradi,

tugallanmagan qurilishlar ko'payadi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

Shunday qilib, jamg'arish fondi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa chiqadi.

Jamg'arish fondi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xom-ashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

Jamg'arishning miqdori milliy daromaddagi jamg'arish va iste'mol fondlari o'rtasidagi nisbatga ham bog'liq bo'ladi.

3-§. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar.

Investitsiyalar sarflarning ikkinchi tarkibiy qismi hisoblanadi. Investitsiyalar darajasi jamiyat milliy daromadi hajmiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi; milliy iqtisodiyotdagi ko'plab mutanosibliklar uning o'sish sur'atiga bog'liq bo'ladi. Investitsiyalar mamlakat miqyosida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ob'ektlari qurish, stanok, uskuna va shu kabi uzoq muddatli foydalaniladigan asosiy kapitallarni sotib olish, ishga tushirish bilan bog'liq sarflarni bildiradi.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga pul shaklidagi qo'yilmadir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar - investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs - investor deyiladi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foйда, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);

- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);

- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);

- byudjetdan investitsiyalarni moliyalashtirish.

2000 yilda O'zbekistonda investitsion qo'yilmalarning 26,4% korxonalarining o'z moliyaviy mablag'lari hisobiga, 30,3% byudjet mablag'lari hisobiga amalga oshirilgan.

Investitsiyalarning manbalaridan biri aholi keng qatlamlari (ishchilar, o'qituvchilar, vrachlar va boshqalar) jamg'armasi hisoblanadi. Muammo shundan iboratki, jamg'arma xo'jalik yurituvchi bir guruh tomonidan amalga oshiriladi, investitsiyalar esa shaxslar yoki xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning butunlay boshqa guruhi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. O'z-o'zidan aniqki, investitsiyalar manbai bo'lib iqtisodiyotda faoliyat qiluvchi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar foydasi ham hisoblanadi. Bu erda "jamg'aruvchi" va "investor" bir-biriga to'g'ri keladi.

O'zbekistonda kapital quyilmalarda nodavlat sektorining ulushi 1991 yildagi 24 % dan, 2000 yil 34,7% ga etgan.

12-jadval.

Respublikada investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tuzilishi (% hisobida)¹

Yillar	1991	1992	1993	1994	1995	1998	2000
Jami kapital qo'yilmalari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Shu jumladan: byudjet	44,5	26,6	32,1	25,3	22,9	24,2	30,3

¹ Makroiqtisodiyot va statistika Vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari asosida hisoblangan.

mablag`lari							
Korxonalarni o`z mablag`lari	38,7	52,9	46,2	47,1	47,0	49,2	26,4
Bank kreditlari	...	0,3	8,3	11,1	9,6	6,2	7,5
Chet el investitsiyalari							
va kreditlari			0,1	6,6	14,0	20,3	21,7
Aholi mablag`lari	16,8	20,2	13,2	9,9	6,5	...	12,7

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

- 1) Tadbirkorlar investitsiyalarga sarflardan olish ko`zda tutilgan, kutilayotgan sof foyda normasi va
- 2) foiz stavkasi.

I. Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi motivi foyda hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qachonki ular foyda keltiradigan bo`lsa, sotib oladi.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil foizning real stavkasi hisoblanadi. Foiz stavkasi bu - real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo`lgan band qilingan pul kapitaliga korxonaga to`lash zarur bo`lgan pul miqdori hisoblanadi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi (10 %) foiz stavkasi (7 %) dan ortiq bo`lsa investitsiyani amalga oshirish maqsadga muvofiq bo`ladi. Aksincha foiz stavkasi (aytalik, 12%) kutilayotgan sof foyda normasidan (10%) ortiq bo`lsa, investitsiyalash samarasiz hisoblanadi.

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta`sir ko`rsatadi.

1. Mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko`rsatish xarajatlari.
2. Tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori.
3. Texnologik o`zgarishlar.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iste'mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan va ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi)dan foydalanish jarayonini bildiradi.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik xarakteridagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishini bildiradi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanishni anglatadi.

Iste'molchilik sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg`arma – aholi, korxonaga (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to`planib borilishi.

Iste'molga o`rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg`armaga o`rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg`armaga ketadigan ulushi.

Iste'molga qo`shilgan moyillik – shaxsiy daromad o`sgan qismining iste'mol qilinadigan qismi yoki ulushi.

Jamg`armaga qo`shilgan moyillik – shaxsiy daromad o`sgan qismining jamg`armaga ketadigan hissasi.

Iqtisodiy jamg`arish – milliy daromadning bir qismidan asosiy va aylanma kapitalarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni ko`paytirish uchun foydalanish.

Jamg`arish normasi – jamg`arish fondining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Kapital quyilmalar – asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga qilinadigan sarflar.

Investitsiyalar – ishlab chiqarishni va xizmat ko`rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo`yilmalar.

Investitsion faoliyat – investitsiyalarni ro`yobga chiqarish bo`yicha qilinadigan amaliy harakatlar.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda) o`sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlari:

1. Iste'mol, jamg`arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
2. Iste'mol va jamg`armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko`rsating.
3. Jamg`arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko`rsatadi?
4. Iste'molga va jamg`armaga o`rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg`armaga qo`shilgan moyillik qanday aniqlanadi?
5. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.

14-MAVZU. IQTISODIY O`SISH VA MILLIY BOYLIK. MILLIY IQTISODIYOTNING NISBATLARI VA MUVOZANATI

1. Iqtisodiy o`shning mazmuni, turlari va ko`rsatkichlari
2. Iqtisodiy o`shning omillari
3. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi
4. Iqtisodiy muozanatlik, uni ta'minlash shart sharoitlari va aniqlash usullari.
5. Iqtisodiy mutonosiblik va uning turlari
6. O`zbekistonda iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o`zgartirishdagi vazifalari.

1-§. Iqtisodiy o`shning mazmuni, turlari va ko`rsatkichlari

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko`p omilli va shu bilan birga ziddiyatli jarayon hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish hech qachon bir tekis, yuqorilab boruvchi chiziq bo`yicha ro`y bermaydi.

Iqtisodiy rivojlanish o`z ichiga yuksalish va inqiroz davrlarini, iqtisodiyotdagi miqdor va sifat o`zgarishlarni, ijobiy va salbiy tamonlarni olib notekis boradi.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo`lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo`lgan iqtisodiy o`sh ko`proq tahlil qilinadi. Iqtisodiy o`sh iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo`lib, o`z ifodasini real YaMM (YaIM) hajmining va uning aholi jon boshiga ko`payishida topadi.

Iqtisodiy o`shga tarixiy jihatdan yondashilganda, u bir xil suratlarda va bir tekis bormaydi. Tarixda iqtisodiy o`sh suratlarining jadallashish, jiddiy pasayish va hatto cheklanish davrlari ma'lum. Agar katta tarixiy bosqichlar olib qaraladigan bo`lsa, jahon va milliy iqtisodiyotda, barqaror iqtisodiy o`sh, ishlab chiqarishning har tomonlama taraqqiyot manzarasi hosil bo`ladi. Shu bilan birga iqtisodiy o`sh nafaqat miqdor, balki muayyan sifat o`zgarishlari shaklida ham namoyon bo`ladi. Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek: «Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari haqida gapirganda... uning mezonlariga va eng avvalo, sifat ko`rsatkichlariga ko`proq e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday o`shlar iqtisodiyotimizda yuz berayotgan tarkibiy o`zgarishlar, uning izchil va barqaror rivoji uchun xizmat qilishi, xalqimizning hayot darajasini yuksaltirishga, bir so`z bilan aytganda, amaliy hayotimizni yaxshilashga olib kelishi lozim»¹. Shunday ekan iqtisodiy o`sh bevosita yalpi milliy mahsulot miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko`payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Mahsulotning o`sh sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o`zgarishi o`rtasidagi nisbat iqtisodiy o`shning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o`shga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko`payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko`paytirish uchun mavjud korxonalar bilan bir qatorda o`rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo`yicha xuddi o`shanday yana bir korxonalar quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o`zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o`shning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish: yanada progressivroq ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo`llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo`li bilan erishiladi. Intensiv yo`l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o`shida, mahsulot sifatining oshishida o`z ifodasini topadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa oshirish uchun mavjud korxonaga teng bo`lgan yana bir korxonalar qurishga hojat yo`q. Bu natijaga ishlab turgan korxonani rekonstruksiya qilish va texnika bilan qayta qurollantirish, mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish hisobiga erishish mumkin.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ustivor ekstensiv va ustivor intensiv iqtisodiy o'sish turlari tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Shu sababli uni baholash uchun qandaydir bitta ko'rsatkich kifoya qilmaydi, muayyan ko'rsatkichlar tizimi talab qilinadi. Bu ko'rsatkichlar tizimida jismoniy va qiymat ifodasidagi ko'rsatkichlar farqlanadi.

Iqtisodiy o'sishning jismoniy ko'rsatkichlari ancha aniq natija beradi, (chunki ular inflyatsiya ta'siriga berilmaydi), lekin universal emas (iqtisodiy o'sish sur'atlarini hisoblashda har xil ne'matlar ishlab chiqarishni umumiy ko'rsatkichga keltirish qiyin). qiymat ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi, ammo har doim ham uni inflyatsiyadan to'liq «tozalash» mumkin bo'lavermaydi. Shu sababli iqtisodiy o'sish sur'atlari qiyosiy yoki doimiy narxlarda hisoblanadi.

Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o'sishning asosiy qiymat ko'rsatkichlari quyidagilar hisoblanadi:

YaMM (IMM) yoki milliy daromadning mutloq hajmi va uning o'sish sur'ati;

1. YaMM (IMM) yoki milliy daromadning aholi jon bosh hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'ati;
2. YaMM (IMM) yoki milliy daromadning iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'ati;

Iqtisodiy o'sishni aniqlashda har uchala ko'rsatkichdan ham foydalanish mumkin, lekin ularning ahamiyati turlicha.

Masalan: agar diqqat markazida iqtisodiy potentsial muammosi tursa, birinchi ko'rsatkichdan foydalanish ko'proq mos keladi. Alohida mamlakat va regionlardagi aholining turmush darajasini taqqoslashda, ko'proq ikkinchi ko'rsatkichdan foydalaniladi. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda uchinchi ko'rsatkichga ustivorlik beriladi.

Odatda iqtisodiy o'sish % (foiz) da o'sishning yillik sur'ati sifatida aniqlanadi. Masalan, agar o'tgan yili real YaMM 60 mlr. so'mni va joriy yilda 70 mlr. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, o'sish sur'atini joriy yildagi real YaMM ning bazis davrdagi hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlash mumkin. Bu holda o'sish sur'ati 16,6% ni ($70G'60 \cdot 100$) tashkil qiladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini xarakterlaydigan ko'rsatkichlar (real YaMM va aholi jon boshiga real YaMMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular

- birinchidan mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq xarakterlab berolmaydi;

- ikkinchidan, real YaMM va aholi jon boshiga YaMMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi, – uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini xarakterlovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi:

- a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanish darajasi, ya'ni uning unumdorligi.
- b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi.
- v) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o'rtasidagi nisbat.
- g) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

2-§. Iqtisodiy o'sishning omillari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar iqtisodiyotning jismoniy o'sish layoqatini belgilab beradi, ular taklif omillari deb ham ataladi. Bu omillar quyidagilar:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;

- 2) mehnat resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida amalga oshirilayotgan «tarkibiy o'zgarishlar iqtisodiy o'sishning hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda»1.

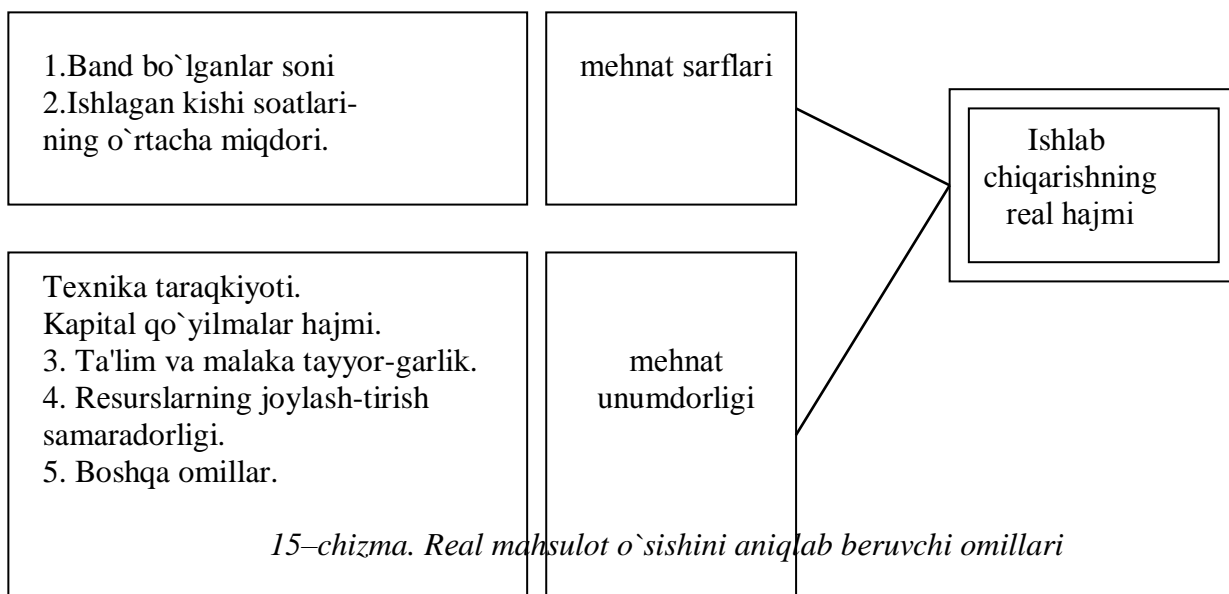
Iqtisodiy o'sishga taqsimlash omillari ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish potentsialidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi, taklif va taqsimlash omillari o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Masalan, resurslar miqdorining o'sishi va sifatining yaxshilanishi, texnologiyani takomillashtirish iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat yaratadi. To'liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash bunday o'sishni ro'yobga chiqaradi.

Iqtisodiy o'sishda resurslarni taqsimlash omillari ham o'z o'rniga ega bo'lsa-da, bu muammoni tahlil qilishda asosiy e'tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Mehnat unumdorligining o'sishiga olib keluvchi omillarni to'laroq qarab chiqamiz.

Fan-texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti o'z ichiga nafaqat ishlab chiqarishning butunlay yangi usullarini, balki boshqarish va ishlab chiqarishni tashkil qilishning yangi shakllarini ham oladi. Umuman aytganda fan – texnika taraqqiyoti deyilganda provard mahsulot chiqarishni ko'paytirish maqsadida mavjud resurslarni yangicha uyg'unlashtirishni taqozo qiluvchi yangi usullarning topilishi ham tushuniladi. Amaliyotda texnika taraqqiyoti va kapital qo'yilmalar (indestitsiyalar) mustahkam o'zaro bog'liq, texnika taraqqiyoti ko'pincha yangi mashina va uskunalarga investitsiyalar qo'yishga olib keladi. Masalan, atom energiyasidan foydalanish bo'yicha texnologiyani qo'llash uchun atom elektrostantsiyalarini qurish zarur bo'ladi. Birinchi qarashda texnika taraqqiyoti tarixiy va shiddatli ro'y berish xarakteriga ega bo'ladi. Gaz va yoqilg'i dvigatellari, konvyer va yig'ma liniyalar bizning hayotga o'tmishning eng muhim yutuqlari sifatida kirib keldi.

Bu chizma ko'rsatadiki, real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin:

- 1) resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi;
- 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan.

Respublika oldida texnika taraqqiyoti sohasidagi asosiy vazifa, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyani qo'llash, ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishning yangi usul va shakllarini joriy qilish hisoblanadi.

Mehnat unumdorligining o'sishini aniqlab beruvchi asosiy omil har bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi asosiy kapital hajmi hisoblanadi. Ma'lum vaqt ichida, kapitalning hajmi mutloq ko'payishi mumkin, ammo ishchi kuchi soni tezroq o'ssa, mehnat unumdorligi pasayadi, chunki har bir ishchining asosiy kapital bilan qurollanganlik darajasi kamayadi.

Ta'lim va malakali tayyorgarlik, mehnat unumdorligini oshiradi va natijada ancha yuqori ish haqiga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Inson kapitaliga investitsiyalar qo'yish mehnat unumdorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. O'z - o'zidan aniqki, ishchi kuchi sifatining eng oddiy ko'rsatkichi ta'lim darajasi hisoblanadi. Xozirgi davrda respublikamiz halq xo'jaligida band bo'lganlarning 30%ga yaqini oliy va o'rta maxsus ta'limga ega. Lekin oliy va yoki o'rta maxsus ta'limga ega bo'lganlar, aniq sohalaridagi bilimlari darajasi bo'yicha boshqa rivojlangan mamlakatlardagi ishchilardan ancha orqada va ko'pchiligi ta'lim olgan soxasi bo'yicha faoliyat turida band emas. Shu sababli keyingi yillarda respublikamizda maktab, oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarida ta'lim berishning progressiv (test va reyting) tizimlari joriy qilinmoqda. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturida qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishda ham ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni to'xtatib turuvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi va shu kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda Respublikada davlat tomonidan atrof muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy, ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli harajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lari boshqa tomonga jalb qilinadi.

3-§. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikning bir qismini inson mehnatining natijasi hisoblasak, boshqa qismi tabiat boyliklaridan iborat bo'ladi. Shunday ekan milliy boylik keng ma'noda o'z ichiga nafaqat moddiy va nomoddiy ne'matlar, yaratilgan san'at asarlari, intellektual salohiyatni balki barcha tabiat resurslari va boyliklari hamda takror ishlab chiqarishning tabiiy iqlim sharoitlarini ham oladi. Milliy boylikning bu barcha tarkibiy qismlarini miqdoran, qiymat o'lchovlarida hisoblab chiqish bir qator ob'ektiv sabablariga ko'ra ancha qiyin, jumladan uning tabiat in'omlaridan iborat qismi inson mehnatining natijasi hisoblanmaydi va qiymat o'lchovlariga ega emas. Shu sababli iqtisodiy tahlil amaliyotida milliy boylikning tor ma'nodagi tushunchasidan foydalaniladi. Tor ma'noda milliy boylik insoniyat mehnati bilan yaratilgan va takror ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan barcha moddiy boyliklardan iborat bo'ladi. Milliy boylikning bu qismi milliy iqtisodiyot rivojining butun tarixi davomida doimiy takrorlanib turuvchi ishlab chiqarish jarayonining, umumiy natijasi sifatida chiqadi va moddiy buyumlashgan shaklda namoyon bo'ladi. U kishilarning ko'plab avlodi mehnati natijasi hisoblanadi.

Aytilganlardan kelib chiqib, milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy buyumlashgan boylik oxiri oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatining natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish yaratilganda mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'lar edi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan chiqarib, qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

— ishlab chiqarish xarakteridagi asosiy kapital (fondlar). Bular butun milliy boylikning tarkibida ancha katta salmoqqa ega bo'ladi, hamda o'zining texnikaviy darajasi bo'yicha yalpi milliy mahsulotning o'sish imkoniyatini belgilab beradi:

— noishlab chiqarish xarakteridagi asosiy kapital (fondlar). Asosiy kapitalning bu turiga mamlakatning uy-joy fondi, ijtimoiy madaniy xarakterdagi ob'ektlar kiradi.

— aylanma kapital (fondlar). Milliy boylikning bu qismi mehnat predmetlaridan iborat bo'lib, asosiy kapitalning taxminan 1/4 qismini tashkil qiladi.

— tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi. Ular ishlab chiqarish bosqichida mehnat jarayoni ta'siri ostida bo'lib, potentsial tayyor mahsulot hisoblanadi.

— moddiy zahiralalar va ehtiyojlar. Bunga muomala bosqichdagi tayyor mahsulot, korxonalar va savdo tarmoqlaridagi moddiy zahiralalar, davlat ehtiyojlari va rezerv fondlari kiradi. Moddiy zahiralalar iqtisodiyotda ro'y berishi mumkin bo'lgan va oldindan bilib bo'lmaydigan favqulotda holatlarda foydalanish maqsadida ushlab turiladi.

Davlat ehtiyojlariga oltin zahiralari, sug'urta va mudofaa ehtiyojlari uchun zarur zahiralalar kiradi.

— aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk. Bunga uy-joy, avtomobil, madaniy-maishiy buyumlar, kiyim-kechaklar va shu kabilarning qiymati kiradi.

Moddiy buyumlashgan boylik tarkibiy qismlarining mazmuni va ularning salmog'i o'zgarishsiz qolmaydi. Asosan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida moddiy, buyumlashgan boylik tarkibida yirik o'zgarishlar ro'y beradi. Sanoat tarmoqlarining asosiy kapitali tez ko'payadi va yangilanadi, noishlab chiqarish sohasining asosiy kapitali tarkibida ilmiy, o'quv, sog'liqni saqlash muassasalarining ulushi tobora ko'proq hissasini egallaydi. Tabiiy resurslarni iqtisodiy faoliyatga jalb qilish suratlari o'sib boradi.

Moddiy buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

mehnat unumdorligining o'sishi;

ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;

milliy daromadda jamg'arish normasining ortishi.

Moddiy buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xarakteriga bog'liq bo'ladi.

Moddiy buyumlashgan boylikni oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish farqlansa-da, har ikkalasi ham yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning vujudga kelishi insoniyat jamiyat rivojiga bog'liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro'y beradi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va er resurslari xuddi shunday vujudga kelib ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki,

tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potentsial boylik hisoblanadi. Ular real boylikka inson mehnatining ta'siri oqibatida aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

Moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi jamiyat moddiy qimmatliklari ko'payishining asosi hisoblanadi. Agar fan-texnika taraqqiyoti yuqori sur'atlar bilan rivojlansa madaniyat, san'at, fan kabi nomoddiy sohalar ham o'sib va takomillashib boradi.

Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy xarakterdagi qimmatliklarini ham oladi.

4-§. Iqtisodiy muvozanatlik, uni ta'minlash shart-sharoitlari va aniqlash usullari

Iqtisodiyot barqaror rivojlanishi uchun uning tomonlari o'rtasida ma'lum muvozanat bo'lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy muvozanat deb iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir – biriga mos kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatlikning shakllanish jarayoni va uni ta'minlash ancha murakkab va ziddiyatli. Chunki u o'z ichiga xususiy va umumiy xarakterdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi.

Xususiy muvozanatlik — bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanatlik ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, byudjet daromadlari va xarajatlari, aholida tovarlarga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatliklar ko'rinishida chiqadi. Bu muvozanatliklar ichida Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: «...ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikka erishish, ya'ni chiqarilgan pul miqdori bilan unga sotib olinadigan mollar salmog'i o'rtasida to'g'ri nisbatni ta'minlash g'oyat katta rol o'ynaydi.»¹

Umumiy muvozanatlik jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanatlik bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi. Bu nafaqat iste'molchilik ne'matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir.

Umumiy iqtisodiy muvozanatlik bir qator shart-sharoitlarni taqozo qiladi. Birinchidan, bu ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishidir.

Ikkinchidan, iqtisodiy muvozanatlik mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmini taqozo qiladi.

Uchinchidan, muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi. To'rtinchidan, iqtisodiyotda muvozanatlikning umumiy shart-sharoitlari bo'lib, bozor muvozanati, ya'ni barcha asosiy

bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi.

Iqtisodiy muvozanatlik erkin raqobat bozorida barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi qator shart-sharoitlarni ham taqazo qiladi.

Real hayotda iqtisodiyot doimiy harakatda va to'xtovsiz rivojlanish holatida bo'ladi. Iqtisodiy sikl fazalarida, bozor konyukturasi, bozor sub'ektlari daromadlari va talabi tarkibida o'zgarishlar ro'y berib turadi.

Bularning hammasi muvozanatli holatni turg'un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanatlik sifatida qarab chiqishni taqazo qiladi.

Shunday qilib makro darajada umumiy iqtisodiy muvozanatlik-bu mamlakat butun iqtisodiyotning mutanosibligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo'jaliklarning me'yorida rivojlanishini ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o'zaro bog'liq va bir-birini taqazo qiladigan muvozanatliklar tizimini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi: 1. Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli. 2. Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko'rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va investitsiyalarga sarflarning umumiy summasi (SQIp) olinadi. Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi — bu ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun etarli umumiy sarflarni ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga (SQIp) teng bo'ladi.

To'liq bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik retsersion yoki inflyatsion farqda ifodalanadi. Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo'lgan miqdori retsersion, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori inflyatsion farq deyiladi.

Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'arishga qo'yish mumkin. Jamg'arish, sarflar — daromadlar oqimidan potentsial sarflarni olib qo'yish hisoblanadi. Bunda jamg'armaga qo'yilgan mablag' investitsiyalar bilan to'liq qoplansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi.

Investitsion sarflarning ko'payishi, ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o'sishiga olib keladi. Bu o'zaro natija multiplikator samarasi deyiladi. Multiplikator samarasi — bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning sarflardagi (investitsiyalardagi) o'zgarishga nisbati.

$$\text{Мультипликатор самараси} = \frac{\text{Реал СММ даги ўзгариш}}{\text{Инвестицион сарфлардаги ўзгариш}}$$

SMM dagi o'zgarish q multiplikator x Investitsiyalardagi o'zgarish.

Agar investitsion sarflarning 5 mlrd. so'mga ko'payishi, sof milliy mahsulotning 20 mlrd. so'mga ortishiga olib kelsa multiplikator samarasi 4 ga (20:5), SMMdagi o'zgarish 20 mlrd. so'mga (4x5) teng bo'ladi.

Investitsion sarflardagi o'zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o'zgarishlar ham multiplikator samarasiga ta'sir ko'rsatadi.

Multiplikator samarasi ikkita holatga asoslanadi. Birinchidan, iqtisodiyotda bir sub'ekt tamonidan qilingan sarf, boshqasi tomonidan daromad shaklida olinadi. Ikkinchidan, daromaddagi har qanday o'zgarish iste'mol va jamg'arishda xuddi shunday yo'nalishda o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yuqoridagi usullardan tashqari balans usulidan va «xarajat va natija» larni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori olingan mahsulot hajmi bilan taqqoslanib muvozanatlik darajasi tahlil qilinadi.

5-§. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o`rtasida mutanosiblik bo`lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o`rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik bo`lishidir. Bunda tenglik bo`lishi shart emas. Ular mos keluvchi (2:3, 5:3, 3:1) nisbatlarida bo`lishi mumkin.

Makroiqtisodiy jarayon g`oyat murakkab va ko`p qirrali bo`lishi sababli mutanosiblik turlari ham ko`p va xilma-xil. Ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

Umumiqtisodiy xarakterdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromadagi tarkibiy qismlar: iste'mol fondi va jamg`arish fondi o`rtasidagi: iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o`rtasidagi: aholining daromadlari bilan xarajatlar o`rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko`rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o`rin tutadi. Mamlakat xalq xo`jaligi juda ko`p tarmoq va sohalardan iborat bo`lib, ularning rivojlanishi bir-biriga taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste'mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib o`z iste'molchisini topadi. Masalan, qishloq xo`jalik mahsulotlarning ko`pchilik qismi G`paxta, g`alla, pilla, sut va h.k.G` sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste'molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O`z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarning mahsulotlari xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlari G`qishloq xo`jaligi, qurilish va h. k.G`da unumli iste'mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog`liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo`jaligi va xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlari o`rtasidagi mutanosibliklar misol bo`ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta'minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o`rtasidagi bog`liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo`jaligining dexqonchilik va chorvachilik sohalari o`rtasidagi mutanosibliklar va h. k. Shu bilan birga ta'kidlab o`tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo`linmalar o`rtasida ham bog`liqlik bo`lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go`sht ishlab chiqarish sohalari o`rtasida va boshqalar

4. Hududiy (territorial) mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o`rtasidagi bog`liqlikni ham taqozo qiladi. Yuzaki qaraganda hududlar o`rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to`liq namoyon bo`lmaydi. Lekin alohida hududiy bo`linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar) ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog`liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog`liqlikning ahamiyati yaqqol ko`rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko`pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog`langan, ikkinchidan, shu bog`liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o`z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan

mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog`liqlik qanchalik katta bo`lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko`rsatadi.

qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko`zda tutiladi:

Mamlakatda mavjud bo`lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to`laroq qondirib borish.

To`la bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo`lgan va ishlashni xohlaganlarni to`liq va samarali ish bilan ta'minlash.

Narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish.

Iqtisodiyotning bir maromda o`sb borishini etarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog`lab borish.

Eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo`lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o`shish notekis boradi.

6-§. O`zbekistonda iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini

o`zgartirishdagi vazifalar.

Iqtisodiyotni butunlay yangi tartiblar asosida isloh qilish uning rivojida nomutanosibliklar bo`lishi va tanglik holatlarning kelib chiqishini muqarrar qilib qo`yadi. Shu sababli iqtisodiyotni barqarorlashtirish, bozor iqtisodiyotiga o`tish jarayonida uni jonlantirish va bir tekis rivojlantirish yo`lidagi qonuniy bosqichdir. U iqtisodiy rivojlanishda butunlay inqirozga uchrashga chap berish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o`zgartirishga, ya'ni tanglik holatlarga barham berishga yo`naltiriladi. Respublikada iqtisodiy islohatlarni amalga oshirishning dastlabki davrida barqarorlashtirish siyosatidan ko`zda tutilgan maqsad eng avvalo, makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishni keskin darajada pasayishining oldini olish va ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo`l qo`ymaslikdan iborat bo`ldi. Shu bilan birga bu siyosat pul emissiyasini boshqarish, uning qadrsizlanishining oldini olish, mamlakat to`lov balansini bir me'yorda saqlash kabi maqsadlarni ham o`z ichiga oladi.

Respublikada barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda jahon tajribasida sinalgan yondashuvlar hisobga olinib ishlab chiqarish sohala-riga ustunlik berildi. Moddiy ishlab chiqarish sohaslarining rivojlani-shida ularni tarkiban qayta qurish talablari ham ko`zda tutildi. Bunda asosiy e'tibor katta istiqbolga ega bo`lgan, butun xalq xo`jaligining rivojlanish tamoyillarini belgilab beradigan etakchi tarmoq va sohalarga qaratildi.

Iqtisodiyotda zarur tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirguncha ishlab chiqarishning orqaga ketishiga barham berish eng muhim maqsad bo`lib qoladi. Shu sababli respublikada 90-yillarning o`rtalaridayoq makroiqtisodiy barqarorlik sohasida ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishini sekinlashtirishga moyillik ko`zga tashlanadi, ayrim ko`rsatkichlar bo`yicha esa o`shishga erishildi. Iqtisodiyotning ikkita etakchi tarmog`i sanoat va qishloq xo`jaligini isloh qilish va qo`llab quvvatlashga qaratilgan tad-birlar natijasida sanoatda 1995 yildayoq qishloq xo`jaligida 1997 yilda ishlab chiqarishning orqaga ketishi to`xtatildi.

Makroiqtisodiy barqarorlik siyosatida 1997 yil keskin burilish davri bo`ldi, islohatlar amalga oshirilgan davr davomida birinchi marta yalpi ichki mahsulotning o`shishi (105,2%) aholi sonining o`shishidan (101,8%) yuqori bo`ldi. Bu ijobiy tamoyillar 1998 va undan keyingi yillarda mustahkamlab borildi. Natijada 2000 yilda YaIM - 4,0 foizga, sanoat ishlab chiqarish hajmi - 6,4 foizga, qishloq xo`jalik mahsulotlari - 3,2 foizga ko`paydi. Iste'mol mollari ishlab

chiqarish 7,7 foizga chakana tovar aylanishi - 7,8 foizga, aholiga pullik xizmat ko`rsatish hajmi esa 14,0 foizga ortdi. Davlat byudjeti kamomadi YaIM ning bir foizidan oshmadi. Naqd pul emissiyasi 9,4 foizni tashkil etdi. Jami pul massasi, belgilangan darajada - ya'ni YaIMga nisbatan 19 foizdan oshmadi1 .

Respublika milliy iqtisodiyotida erishilgan bu ijobiy natijalar tarkibiy qayta qurishlar asosida butunlay yangi xalq xo`jalik majmuasining bunyod etilganligi, birinchi navbatda eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini davlat tomonidan samarali tartibga solishning natijasi hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, hududlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga qaratiladi.

Tarkibiy siyosatning hududiy jihatlarini ta'minlash odamlar turmush darajasida vujudga kelgan hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish, resurslar va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga erishishda katta ahamiyatga ega bo`ldi.

Respublika iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishini qayta qurishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot turini o`zgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot tayyorlashga ketadigan jami xarajatlarni kamaytirish talablari ham hisobga olinadi.

Iqtisodiyot tuzilishidagi o`zgartirishlar, chetdan mahsulot olib kelishni qisqartirish, xalq xo`jaligining xom ashyo etishtirishga qartilgan bir tomonlama yo`nalishini bartaraf etish va uning eksport imkoniyatini kengaytirish, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish asosida iqtisodiyotning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash vazifalarini hal etish bilan bog`liqlikda amalga oshirildi.

Shu vazifalardan kelib chiqib, iqtisodiyot ichki tuzilishidagi o`zgarishlar - respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlovchi tarmoqlarni rivojlantirishga qaratildi. Bunda birinchi navbatda eng muhim o`zak tarmoqlarni - neft va gaz sanoatini, energetikani, rangli metallurgiya sanoatini, mashinasozlik majmuasini, qishloq xo`jalik va agrosanoat majmuasining boshqa sohalarini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Xalq xo`jaligining takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o`zgartirish asosida umumiy iqtisodiy barqarorlikka erishishda iste'mol bilan jamg`arish fondi o`rtasidagi eng maqbul mutanosiblikni ta'minlash asosiy o`rin tutadi. Iste'mol fondining eng maqbul darajasiga erishish - ichki bozorda talab bilan taklif o`rtasida mutanosiblikni ta'minlashda muhim rol o`ygaydi. Shu sababli davlat eng muhim makroiqtisodiy takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solib turuvchi omillarga ko`proq e'tibor berdi.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish darida iqtisodiyotni barqarorlashtirish muammosini hal etishda ishlab chiqarish infratuzilmasining muhandislik kommunikatsiyalari, transport va aloqa tizimi singari tarmoqlarini ustivor rivojlantirishga ham alohida e'tibor beriladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasida tarkibiy qayta qurishlar faol investitsiya siyosatini o`tkazish orqali amalga oshirildi. Shu sababli respublika investitsiya bazasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, bunda o`z sarmoyalarimiz, tashqi kreditlar, bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalaridan o`rinli foydalanish ko`zda tutildi. Tashqi investitsiyalarni jalb qilishda bevosita investitsiyalar tarzida, davlat qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi mamlakatlar moliyaviy-kredit resurslari shakllarida amalga oshirish mumkinligi hisobga olinadi.

Shunday qilib, respublikada iqtisodiy islohotlar davomida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurish vazifalariga aholining real turmush darajasini yaxshilash uchun zaruriy shart-sharoitlarni vujudga keltirish sifatida qaraldi.

Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o`tkazish va iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirishga yo`l tutilgan hozirgi sharoitda ham «...iqtisodiyotdagi tarkibiy o`zgarishlarni izchil davom ettirish»1 iqtisodiyot sohasidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Bu o`z navbatida boy tabiiy zahiralарimiz, mineral xom-ashyo, mehnat resurslarimizdan, intellektual hamda ilmiy-texnikaviy salohiyatimizdan to`liq va samarali foydalanishni taqazo etadi.

Tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish mahalliy xom-ashyo va tabiiy imkoniyatlar asosida ishlaydigan, ilg`or zamonaviy texnologiyalarni joriy etgan holda, nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga qaratilishi zarur.

Yangi bosqichda xizmat ko`rsatish sohasini rivojlantirish, ularning iqtisodiyotdagi o`rnini kuchaytirishga alohida e'tibor beriladi. Chunki, bu soha yangi ish joylarini yaratishning muhim omili bo`lish bilan birga, aholi turmush darajasining o`shishi ham uning rivojlanish darajasiga bog`liq.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy rivojlanish – ko`p o`lchamli jarayon bo`lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o`z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o`shish – YaMM (IMM, SMM, MD) miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko`payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o`shish mezonini – iqtisodiy o`shishni nisbatan to`liq darajada baholash imkonini beradigan ko`rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o`shishning ko`rsatkichlari – iqtisodiy o`shishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat va natural (jismoniy) ko`rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o`shish – ishlab chiqarishga qo`shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o`shish – ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko`payib borishi.

Ustivor ekstensiv iqtisodiy o`shish – iqtisodiy o`shishda ekstensiv omillarning ustivor o`ringa ega ekanligini bildiradi.

Ustivor intensiv iqtisodiy o`shish – iqtisodiy o`shishda intensiv omillarning yuqori o`ringa egaligini bildiradi.

Iqtisodiy o`shish omillari – iqtisodiy o`shishga ta'sir ko`rsatishda o`z o`rniga ega bo`lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg`arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy – buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko`rinishga ega bo`lgan qismi.

Tabiiy boylik – milliy boylikning tabiat in'omlaridan iborat bo`lgan, foydalanishga jalb qilingan, ishlab chiqarishning shart –sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladigan qismi.

Ma'naviy boylik – ashyoviy-buyum ko`rinishiga ega bo`lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Iqtisodiy muvozanat - iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o`zaro bog`liq bo`lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik - jamiyat ehtiyojlari bilan mavjud iqtisodiy resurslar va ishlab chiqarish hajmining o`zaro mos kelishi.

Retsession farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo`lgan miqdori.

Inflyatsion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo`lgan miqdori.

Multiplikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o`zgarishning yalpi sarflardagi o`zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik - iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.

Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi? Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchramaydi?

Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

O'zbekistonda nominal YaIM 1997 yil 976,8 mlrd. so'mni, 1998 yil 1358,8, 1999 yil 2128,7; 2000 yil 3194,5 mlrd. so'mni tashkil qilgan. Uning o'sish sur'atlarini aniqlang. Respublika aholisi 1997 yil 23560; 1998 yil 23967; 1999 yil 24500; 2000 yil 24900 ming kishini tashkil qilganligini hisobga olsak, aholi jon boshiga nominal YaIM o'sish sur'ati qanday o'zgargan?

Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

Milliy boylik tarkibida moddiy –buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

Nima uchun er, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o'lchovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?

Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

Muvozanatli SMM quyidagi ikki usul yordamida: grafikda qanday aniqlanishini tushuntiring: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmining taqqoslash usuli; b) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Multiplikator samarasi nima(IO` va multiplikator miqdori o`rtasidagi bog`liqlik qanday(Agar JO`M 0; 0,4; 0,6 ga teng bo`lsa, multiplikator qanday bo`ladi(Agar tadbirkor investitsiyalari darajasini 8 mln so`mga ko`paytirsan, IO`M esa 4G`5 ga teng bo`lsa, SMM qanday o`zgaradi(

Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday(Mutanosiblikning qanday turini bilasiz(Ularga qisqacha ta'rif bering.

Makroiqtisodiy barqarorlik nima(Unga erishish yo`llari qanday(Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishlarni qaysi yo`llarda amalga oshirish ko`zda tutilgan

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T. «O'zbekiston», 1997. 183-200, 220-245-b.
2. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan samarali foydalanish – bizning asosiy maqsadimiz. O'zR Vazirlar Mahkamasi majlisida 2002 yil 14 fevralda so'zlangan nutq. «Xalq so'zi», 15 fevral 2002.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. «Xalq so'zi», 2005 yil 12 aprel.

5. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. XVI bob, 281-291-b.
6. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
7. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.298-306.
8. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.382-392.
9. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.573-597.
10. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.240-245.
11. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.399-412.
12. Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.

15-MAVZU. IQTISODIYOTNING SIKLLIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK. YALPI ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

1. Iqtisodiy muvozanatlik, uni ta'minlash shart-sharoitlari va aniqlash usullari
2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari
3. O`zbekistonda iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o`zgartirishdagi vazifalari
4. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning siklligi. Iqtisodiy inqirozlar
5. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari
6. Iqtisodiy sikl nazariyalari. Siklning iqtisodiyotni alohida sohalariga ta'siri

1-§ Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning tsiklligi. Iqtisodiy inqirozlar.

Har qanday mamlakat, shu jumladan industrial rivojlangan mamlakatlar ham iqtisodiy o`shishga, hamda to`liq bandlilik va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi, ammo uzoq muddatli iqtisodiy o`shish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzulib turadi. Iqtisodiy o`shish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o`zgartirib bo`lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo`ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo`lishidir.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda ishlab chiqarishning bir iqtisodiy holatidan, yoki bir inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to`lqinsimon harakati tushuniladi. Sikl inqiroz, turg`unlik, jonlanish, yuksalish fazalarini o`z ichiga oladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o`tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Inqiroz ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi va siklning qayd etuvchi ifodasidir. U bir siklni nihoyasiga etkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatda asosiy kapitalning ortiqcha jamg`arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo`ladi. Inqirozdan keyin turg`unlik keladiki, uning davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga etadi.

Jonlanish fazasining boshlanishi ozmi-ko`pmi darajada barqaror ishlab chiqarishning kengayishiga o`tishni bildiradi.

Ish bilan ta'minlanish darajasining ortishi va foydalarning tez o`shishi jonlanishning yuksalish bosqichiga o`sib-o`tishiga ko`maklashadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang`ich nuqtasi hisoblanadi. Yuksalish fazasida ish kuchiga bo`lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o`shishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to`lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o`z navbatida, iste'mol

tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shu bilan birga ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi va har xil tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. 6-chizmada ko'pchilik iqtisodchilari tomonidan tan olingan iqtisodiy sikl ko'rsatilgan. Siklning eng yuqori nuqtasida, iqtisodiyotda to'liq bandlilik kuzatiladi va ishlab chiqarish to'liq yoki deyarli to'liq quvvat bilan ishlaydi. Siklning bu fazasida narx darajasi o'sish tamoyiliga ega bo'ladi, iqtisodiy faollikning o'sishi to'xtaydi.

6-chizma. Iqtisodiy sikl

Tanazzul fazasida ishlab chiqarish va bandlilik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Tanazzulning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik o'zining eng past darajasiga erishishi bilan xarakterlanadi.

Iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning tez o'sish davrlari ko'pincha inflyatsiya, ya'ni narx darajasining ko'tarilishi bilan orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi — takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Kapitalizmga bo'lgan davrlarda ishlab chiqarishning keskin qisqarishi, odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va x.k.) yoki urushlar va ularning keltiradigan vayronagarchiliklari bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik xarakterni kasb etadi.

Ko'pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning ob'ektiv xarakterini tan olib, bu hodisani unga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o'rganishni tavsiya qiladi.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarning ochilishi;

– yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog`liq ravishda aholi migratsiyasi, er shari aholisi sonining o`zgarib turishi;

– ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o`zgartirishga qodir bo`lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o`zgarishlar.

Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani, eksternal nazariya deb atash qabul qilingan. Internal nazariya iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o`ziga xos ichki omillar tug`diradi deb hisoblaydi.

Asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati, ko`pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy siklni tug`diruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda, mashina -uskunalarga talabning keskin ortishi keltirib chiqaradigan iqtisodiy o`shish boshlansa, to`liq tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to`liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi.

Boshqa ichki omillardan qo`yidagilar ajratib ko`rsatiladi:

– Shaxsiy iste'molning o`zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);

– investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo`naltiriladigan mablag`lar hajmi;

– ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko`rsatishga qaratilgan davlatning iqtisodiy siyosatining o`zgarishi;

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish ko`pam to`g`ri emas. Iqtisodiy sikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o`zgarishlar tashqi va ichki omillar oqibatida kelib chiqishi mumkin emas.

2-§. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari.

Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko`rinishi yoki uning bir turi tarkibiy inqirozlardir. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o`rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo`ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste'molchilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. qishloq xo`jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo`ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikni ortishi yoki pasayishiga bog`liq. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AqSh) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o`shish bilan xarakterlansa, boshqalari uchun iqtisodiy o`shishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko`plab qarashlar mavjud bo`lishiga qaramasdan ko`pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

qishloq xo`jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo`ladi: 1) qishloq xo`jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarning to`planishi. 2) Narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi. 3) Fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo`lishi, ularning qarzlarning ortishi. 4) qishloq aholisi o`rtasida ishsizlarning ko`payishi.

qishloq xo`jaligida takror ishlab chiqarish o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lganligi sababli, agrar inqirozlar o`ziga xos xarakter kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho`zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz o`tgan asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o`rtasigacha davom qilgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho`zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) Erga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo`jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) Er rentasining mavjud bo`lishi va uning uzluksiz sur`atda o`sib borishi. Er rentasining, avvalo absolyut rentaning ko`payishi qishloq xo`jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi. v) Ko`plab mayda dehqon xo`jaliklarning mavjud bo`lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo`jalikni asosan o`zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o`tkazish va ijara haqini to`lash uchun ishlab chiqarishni ilgari miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo`jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko`paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar siklli xarakterga ega bo`lmaydi. qishloq xo`jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut xarakterga emas, balki nisbiy xarakterga ega. Chunki inqiroz ro`y bergan mamlakatlarda million-million kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

3-§. Iqtisodiy sikl nazariyalari. Siklning iqtisodiyotning alohida sohalariga ta'siri.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy sikl va siklli rivojlanishga mingdan ortiq qarashlar mavjudligi ta'kidlanadi¹. Biz ularning ko`pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan asosiy tavsif beramiz.

Kitchin sikli - zahiralari sikli deb ham nomlanadi. Bunda Kitchin (1926 y.) moliyaviy hisoblar va tovar zahiralari harakatida sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to`lqinlarni tadqiq qilishga o`zining e'tiborini qaratadi.

Juglar sikli - biznes-tsikl, sanoat sikli, o`rtacha sikl va katta sikl kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko`rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsuz, Angliya va AqShda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o`rganishga katta hissa qo`shgan K.Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yil, mashinali ishlab chiqarish, metallurgiya va boshqa etakchi tarmoqlarda hukmron mavqeni egallagan davrda Angliyada kuzatiladi. 1836 yildagi krizis dastlab Angliyada boshlanib, keyin AqShga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AqSh va qator evropa davlatlarida boshlangan krizis, tub mohiyatiga ko`ra birinchi jahon sanoat krizisi bo`lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo`lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AqSh va Evropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo`lib, ulardan ettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro`y bergan.

Kuznets sikli - ko`p xollarda «qurilish sikli» deb nomlanib, 20 yilgacha bo`lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. S.Kuznets o`zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molchilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar, hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko`rsatkichlarida 20-yillik o`zaro-bog`liq tebranishlar mavjud bo`lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli - «uzoq to`lqinlar» sikli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo`shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AqShning, 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o`sinhning ko`p omilli tahlilini o`tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko`rsatkichlarning o`rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko`rsatadi.

- I-tsikl: 1787-1814 yy. - ko`taruvchi to`lqin, 1814-1851 yy. Pasaytiruvchi to`lqin.
- II-tsikl: 1844-1851 yy. - ko`taruvchi to`lqin, 1851-1896 yy. - pasayuvchi to`lqin.

- III-tsikl: 1896-1920 yy. - ko`taruvchi to`lqin.

Kondratev siklining davomiyligi o`rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o`zgarishlarni o`zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini - temir yo`l transportining rivojlanishi, uchinchisini - elektroenergiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to`rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog`laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqoza qilishini ko`rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo`lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko`rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qisimlarning o`zaro bog`liqligi sababli uning hech bir sohasiga inflyatsiya to`lqini yoki turg`unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko`rsatadi.

Odatda iqtisodiy inqirozlardan sanoatning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko`proq yo`qotishga uchraydi.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og`ir mashinasozlik hamda investitsion tovarlar, avtomobillar, maishiy xo`jalik buyumlari va shunga o`xshash tovarlar ishlab chikarish bilan bog`liq sanoat tarmoqlari va ularda band bo`lgan ishchilar siklning inqiroz fazasida og`ir oqibatiga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar siklning yuksalish fazasida o`zining rivojlanish uchun yuqori darajada rag`bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshdan kechira boshlaganda, ishlab chiqaruvchilar ko`pincha zamonaviy uskunalarni sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to`xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishi mumkin. Bunday kon'yuktura sharoitda investitsion tovarlar zahiralarni ko`paytirish hech qanday iqtisodiy mazmunga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan ancha to`laroq foydalanishlari mumkin bo`ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda ya'ni siklning jonlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to`liq eskirganicha almashtiriladi. Ammo tanazzul davri kelganida, korxonalar o`zining eskirgan uskunalarni ta'mirlab, ularni ishga tushiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo`lgan ayrim korxonalar, hatto iste'mol qilingan asosiy kapitalining o`rnini qoplashga ham harakat qilmaydi.

qisqa mudatli foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari siklining oqibatlarini nisbatan kamroq darajada sezadi.

Aholi yoki keng iste'molchilar qatlamiga iqtisodiy sikl turlicha ta'sir ko`rsatadi. Tanazzul davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste'molchilar oila byudjetini qisqartirishga to`g`ri keladi, maishiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishini to`xtatadi. Har qanday sharoitda ham oila a'zolari eb-ichishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya'ni qisqa muddatda foydalanadigan iste'molchilik tovarlarini xarid qilishni to`xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi ko`pchilik sanoat tarmoqlari yuqori darajada monopol mavqega egaligi bilan farqlanadi va natijada bozorda nisbatan ko`p bo`lmagan yirik firmalar ma'lum davr davomida narxning pasayishiga qarshi turishi, talabning kamayishi sababli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun etarlicha monopol hukumdorlikka ega bo`lishi mumkin. Shu sababli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlilik darajasiga ta'sir ko`rsatadi. Bunga teskari bo`lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko`pchiligi o`zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarishi markazlashuv darajasining pastligi bilan xarakterlanadi. Shu sababli ular siklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olmasligi mumkin va

mahsulotlariga talabning pasayishi ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarda ko`proq aks etadi.

Demak, kapitalning to`planishi yuqori darajada bo`lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish xajmining keskin pasayishi va narxlarning nisbatan sekin tushishi, to`planish darajasi past bo`lgan tarmoqlarda narxlarning sezilarli tushishi va maxsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

4-§.Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.

Jamiyatning yalpi milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili – ishchi kuchi, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi ham takror hosil etiladi va sifat jihatdan ancha yuqori darajada takror yuzaga chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o`shirishni ta'minlash demakdir. Ishchi kuchini takror yaratish xodimlarni ishlab chiqarishga jalb etishni, tarmoqlar, korxonalar, regionalar o`rtasida mehnat resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning xodimlarga bo`lgan ehtiyojlari qondirilishini va ayni paytda aholining ish bilan to`la va samarali band bo`lishini ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini yaratishni ham o`z ichiga oladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo`lib, bu muammo aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo`ladi. Shu sababli ishchi kuchini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy ko`payishidir.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisining soni hamda jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o`z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog`liq bo`ladi.

Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xarakteri ko`pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug`ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish, ularning to`la va samarali ish bilan band bo`lish muammosini ham o`z ichiga oladi. Ish bilan to`la band bo`lishni mutloq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Boshqa tomondan ish bilan to`la band bo`lish mehnatga layoqatli barcha kishilar, albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi.

Ularning bir qismi o`zini oilada xizmat ko`rsatishga, bolalar tarbiyasiga shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo`jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug`ullanishga bag`ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to`la band bo`lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan g`oyat oqilona foydalanish bilan qo`shib olib borilishi kerak.

Ish bilan samarali band bo`lish mehnat resurslaridan foydalanishning intensiv turiga tayanmog`i kerak. Bu vazifani hal qilish ish joylari miqdor va sifat jihatdan mavjud mehnat resurslari bilan muvozanatlashgan bo`lishini ta'minlashni, ishlab chiqarish hajmini o`stirib borishning ta'sirchan choralarini yaratishni, ish bilan band bo`lish sharoitlari va shakllarini xilma-xil qilishni talab etadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi va ishlab chiqarishning intensivlashuvi ishlab turgan korxonalaridan ish kuchini bo`shatib olish va uni qayta taqsimlash mexanizmiga, aholini ishga joylashtirish, qayta o`qitish va kasb tanlashi tizimiga ta'sir ko`rsatadi. Mulkchilikning turli shakllari rivojlangan bozor iqtisodiyoti ishchi kuchi resurslarida yanada samaraliroq

foydalanishga sharoit yaratadi, ularni kam samarali sohalardan bo`shatib kadrlarga ehtiyoji bo`lgan yuqori samarali tarmoqlar va korxonalariga qayta taqsimlaydi.

5-§. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.

Mehnatga layoqatli bo`lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo`lish xarakteri va vujudga kelish sabablariga ko`ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, ixtiyoriy, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg`un turlarga bo`linadi.

Friksion ishsizlarga ish joyini o`zgartirgan, yangi yashash joyga ko`chib o`tish va ishdan bo`shashi munosabati bilan ish izlayotgan, vaqtinchalik mavsumiy ishini yo`qotgan kishilar kiradi.

Friksion ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb nomlanuvchi ikkinchi kategoriyaga osonlik bilan o`tadi. Vaqt o`tishi bilan iste'molchilik talabi va texnologiya tarkibida muhim o`zgarishlar ro`y beradi, bu o`z navbatida ishchi kuchiga bo`lgan umumiy talab tarkibini o`zgartiradi. Bunday o`zgarish natijasida kasblarning ayrim turlariga talab kamayadi yoki umuman talab bo`lmaydi. Oldin mavjud bo`lmagan boshqa yangi kasblarga talab ortadi. Ishchilar bunga tez moslasha olmasligi va uning tarkibi ish joylarining yangi tarkibiga to`liq javob bermasligi sababli tarkibiy ishsizlik kelib chiqadi.

Shunday qilib tarkibiy ishsizlikni iste'molchilik talabi va texnologiyadagi o`zgarishlar tufayli iqtisodiyot tarmoqlarida ruy beradigan tarkibiy siljishlar keltirib chiqaradi. Friksion va tarkibiy ishsizlik ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi. Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog`liq bo`lib, ishsizlikning haqiqiy darajasi tabiiy darajadan farqlanishini ko`rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo`lmaydi.

Ixtiyoriy ishsizlik tabiiy ishsizlik turi bo`lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o`z xohishi bo`yicha chetlashgan, ya'ni ishlashni xohlamaydigan qismi tushuniladi.

Institutsional (muassasaviy) ishsizlik ham tabiiy ishsizlikning navbatdagi turi hisoblanadi. Ishsizlik bu turini mehnat bozori infratuzilmasi amal qilishi hamda shu bozorda talab va taklifni o`zgartiruvchi omillar keltirib chiqaradi.

Texnologik va hududiy ishsizlik majburiy ishsizlik turlari hisoblanadi.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarishning amal qilishida texnologik usullar bir-birining o`rniga kirib kelishi bilan birga boradi. Ularning ichida asosiylari mexanizatsiya, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo`llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy – psixologik xarakterdagi bir qator kompleks omillar bilan bog`liq

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to`liq band bo`lmaslik xarakterli. U o`z ichiga ishchi kuchining ishlarining to`liq hajmini bajarmaydigan bir qismini oladi.

Turg`un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo`qotgan, ishsizlik bo`yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo`lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo`lmagan qismini qamrab oladi.

«To`liq bandlilik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutloq mavjud bo`lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo`lishini tabiiy deb hisoblaydi, shu sababli «to`liq bandlilik» ishchi kuchining 100 % dan kamini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to`liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo`ladi. Siklik ishsizlik nolga teng bo`lganda to`liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. «To`liq bandlilik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog`liq bo`lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko`rsatadi.

Ishsizlikning to'liq yoki tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo'sh ish o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi kandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friktsion» ishsizlarga mos keluvchi ish o'rinlarini topish, «Tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchi, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda undan past ham bo'lishi mumkin. (Ish vaqtidan ortikcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida).

Ikkinchi, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tartibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, 60-yillarda friktsion va tarkibiy ishsizlarning muqarrar darajasi ishchi kuchining 4% ni tashkil qildi deb hisoblangan. Boshqacha aytganda, ishchi kuchining 96% band bo'lganda to'liq bandlilikga erishilishi tan olingan. Hozirgi davrda iqtisodchilar ishsizlikning tabiiy darajasi taxminan 5-6% ga teng deb hisoblaydi.

Ishsizlik darajasi ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchi soni}} \times 100$$

«Ishchi kuchi»ga ishlay oladigan va ishlashni xoxlagan barcha kishilar kiradi. Ishchi kuchi - ishlovchilar va faol ish izlovchilardan iborat bo'ladi. Boshqacha aytganda, band bo'lganlar va ishsizlar ishchi kuchini tashkil qiladi. Ishsizlarga ish bilan band bo'lmagan va faol ish izlayotgan hamda bu haqda tegishli xizmat muassasalariga (mehnat birjalariga) bildirgan kishilar kiradi. Mehnat qilishga layoqatli bo'lib, ishlashni xoxlamagan va ish ishlashga harakat qilmaganlar ishsizlar tarkibiga kirmaydi.

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari, ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun etarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa tovar ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi milliy maxsulot g`YaMMg` hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaMMning potentsial YaMMdan kam bo'lgan xajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YaMM xajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot soxasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YaMM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. Bu nisbat g`arbd`a Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YaMM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi. 1:2,5 yoki 2:5 bo'lgan bu nisbat, ishsizlikning har qanday darajasi bilan bog'liq ravishda mahsulotning mutloq yo'qotilish hajmini hisoblash imkonini beradi. Masalan, faraz qilamiz, 1999 yil ishsizlik darajasi 7,5 foizga etgan yoki ko'zda tutilgan 4 foizli tabiiy darjadan 3,5 foiz yuqori bo'lgan. Bu 3,5 foizni Ouken koeffitsientiga g`2,5g` ko'paytirib, shu yili YaMM hajmining orqada qolishi 8,75 foizni tashkil qilishini aniqlaymiz. Boshqacha aytganda agar 1999 yil to'liq bandlilik sharoitida ishsizlikning tabiiy darajasi ta'minlanganda, YaMM haqiqiy darajasidan 8,75% ga ko'paygan bo'lur edi. Agar 1999 yil nominal YaMM 330 mlrd. so'm bo'lgan deb faraz qilsak, ishsizlikning tabiiy darjasiga erishilmaganligi sababli iqtisodiyot 29 mlrd. so'mlik g`330 *8,75g` mahsulotni yo'qotgan bo'ladi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy xajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday xol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi.

Ishlab chiqarishga ishchilarning qo`shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan o`rnatilgan normativdan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtdan ortiqcha ishlash va o`rindosh ishlarda band bo`lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlik – bu nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy oqibatlarga ham ega bo`ladi. Turg`unlik g`depressiyag` fazasi ishchi kuchining faoliyatsizligiga sabab bo`ladi, faoliyatsizlik esa malakaning yo`qolishiga hamda ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklarga olib keladi.

6-§. O`zbekistonda bandlik muammosi va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash.

Bozor munosabatlariga o`tish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat odamlarning manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo`lmasdan, balki mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandligini ta'minlashni ham o`z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o`shishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o`ziga xos aholi tarkibiga ega bo`lgan bizning Respublikada ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy islohotlar davrida ushbu masalani hal etish uchun respublikada bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo`jalik xom ashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollari, mahalliy xom ashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag`batlantirish.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek «...kichik, o`rta va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat hal qiluvchi mavqe egallashi, ayni vaqtda uning aholi farovonligi va daromadlari ortishida, ishsizlik muammosini echishda ham muhim omilga aylanishiga erishmog`imiz lozim»1.

Respublikada bu sohada ko`rilgan chora-tadbirlar natijasida hozirgi kunda xususiy tadbirkorlar soni 3,5 mln. dan ortiq kishini tashkil qiladi. Ish bilan band bo`lganlarning umumiy sonida kichik va o`rta biznesda mashg`ul bo`lganlar ulushi 46,7%ga teng bo`lib, ularning 1,8 foizi o`rta, 5,8 foizi kichik va 39,1 foizi xususiy korxonalar hissasiga to`g`ri kelgan. 2000 yilda Respublikada o`rta va mayda biznes korxonalari yalpi ichki mahsulotning 31,0 va sanoat mahsulotlari hajmining 11,3 foizini ishlab chiqargan. Ularning ulushi qurilish ishlarida 37,0% ni, chakana savdo aylanmasida 45,9% ni va aholiga pulli xizmat ko`rsatishda 37,9% ni tashkil qilgan.

Respublikada davlat tomonidan kichik va o`rta biznesni rivojlantirish bo`yicha ishlab chiqilgan dasturlarning amalga oshirilishi natijasida 2005 yilgacha bo`lgan davr davomida qo`shimcha 1215 ming kishini ish faoliyatiga jalb qilish ko`zda tutilgan.

Agar 1999 yilda kichik va o`rta biznesda band bo`lganlar sonining 5,2% ortishi aholi real daromadlari qo`shimcha o`shishining 1G`5 qismidan ko`prog`ini (23,2%) ta'minlagan bo`lsa, 2005 yilda bu sohada band bo`lganlar sonini 1,2 mln. kishiga oshirish, ular daromadlaridagi qo`shimcha o`shishning teng yarmini berishi mumkin.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko`rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo`yicha xizmat turlarini ancha kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Respublikada 2000 yilda aholiga pullik xizmat ko`rsatish hajmi 305,4 mlrd. so`mni tashkil qildi. Uning 43,7 foizi davlat va 56,3 foizi nodavlat mulkchiligidagi korxonalar tomonidan amalga oshirildi. Xususiy korxonalar ulushiga ko`rsatilgan xizmatlarning 36,1 foizi to`g`ri keladi.

qishloq joylarda aholiga ko`rsatilgan pullik xizmatlarning salmog`i 21,0 foizga teng bo`lib, ularning deyarli 85,0 foizi uy-joy va kommunal xo`jaligi, yo`lovchi transporti va maishiy xizmat sohalariga to`g`ri keladi.

Uchinchidan, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Respublikada qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda. Xususan 2000 yilda qishloq joylarda 6971,7 ming kv.m. hajmda uy-joylar, 17,0 ming o'quvchi o'rniga esa umumta'lim maktablari, 74,8 ming kv.m. savdo ob'ektlari qurilib ishga tushirildi.

To'rtinchidan, ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o'zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni o'rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog'ini yanada rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Aholining ish bilan bandligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizimini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishidir.

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqsimon harakati.

Turg'unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini bildiradi va bu fazada iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart – sharoit vujudga kelish nihoyasiga etadi.

Jonlanish – iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini xarakterlovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini xarakterlovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalaydi.

Agrar inqirozlar – qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, sikllik xarakterga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rnini bosadigan yosh ishchilar avlodini etishtirish demakdir.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friktsion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Tsiklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YaMM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

Makroiqtisodiy barqarorlik nima(Unga erishish yo`llari qanday(Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?

Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o`ziga xos belgilarini ko`rsating. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko`rsating. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.

Iqtisodiy sikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko`rsating.

Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.

Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?

Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog`liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?

Ish bilan to`la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?

Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.

Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T. «O'zbekiston», 1995, 159-164, 174-175, 179-188-b.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XX1 asr bo'sag`asida: xavfsizlikka tahdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T. «O'zbekiston», 1997, 182-202-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
4. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. XVIII bob, 302-311-b.
5. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
6. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.344-364.
7. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.409-416.
8. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.614-630.
9. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.245-256.
10. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.413-424 b
11. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
12. www.stat.uz
13. www.uza.u
14. www.ceep.uz
15. <http://www.cemi.rssi.ru>
16. <http://www.aup.ru/books>

16-MAVZU. MOLIYA VA PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI ROLI

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi
2. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari
- 3 Soliq tizimi va uning vazifalari
4. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo`lgan talab va pul taklifi

5. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari
6. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari
7. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari
8. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash vazifalari

1-§. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.

Moliyaviy munosabatlar ko'p qirrali bo'lib, iqtisodiy munosabatlarning muhim sohasini tashkil qiladi.

Moliya iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimi bo'lib, uning vositasida turli darajada pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan bir qator vazifani bajaradi.

1. Moliyaning iqtisodiy jarayonlarni, tadbirlarni moliyaviy ta'minlash va unga xizmat ko'rsatish vazifasini bajaradi.

2. Moliyaning taqsimlovchi vazifasi, moddiy ishlab chiqarish sohaslarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi. Bundan milliy daromadning bir qismi korxonalar va aholi daromadlaridan turli xil soliqlar olish, renta va bojxona to'lovlari, aksiz yig'inlari kabilar orqali davlat qo'lida to'planadi. O'z qo'lida to'plangan milliy daromadning katta qismini davlat moliya vositasida aholining ijtimoiy madaniy ehtiyojlariga (uy joy qurilishi, tibbiyot xizmati, maorif, nafaqa, stipendiya va shu kabilar to'plashga), daromadlar darajasini ushlab turishga, milliy mudofaaga, atrof muhitni muhofaza qilish va shu kabilarga sarflaydi.

3. Moliyaning rag'barlantiruvchilik vazifasi, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayonida, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi vositasida amalga oshiriladi. Ikki holda ham moliya ishlab chiqarish samaradorligiga, uning pirovard natijasiga, mahsulot sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

4. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan nazorat qilish vositasi sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxonalar (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi korxonalar (tarmoqlar) va umumdavlat moliyasini o'z ichiga oladi.

Korxonalar va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umundavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Davlat byudjeti - bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

O'zbekistonda davlat byudjetining tuzilishi, daromadlari va xarajatlarining tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tarkibi
va tuzilishi (2000 й.)¹

Daromadlar	% щисобида		Harajatlar	% hisobida	
	jamiga nisbatan	YaIM nisbatan		jamiga nisbatan	YaIM nisbatan
Daromadlar jami:	100,0	28,5	Xarajatlar jami:	100,0	29,6
Shu jumladan:			Shu jumladan:		
• to'g'ri soliqlar;	26,3	7,5	■ ijtimoiy sohaga;	35,1	10,4
• egri soliqlar;	45,4	13,0	■ ijtimoiy himoyaga;	7,7	2,3
• resurs uchun to'lovlar va mol-mulk solig'i;	10,0	2,8	■ iqtisodiyotga (xalq xo'jaligiga);	9,1	2,7
• ijtimoiy infratuzilmaning rivojlantirishiga soliqlar;	1,1	0,3	■ markazlashgan investitsiyalar;	20,1	6,0
• boshqa soliqlar va daromadlar.	17,2	4,9	■ davlat boshqaruvi;	2,3	0,7
			■ boshqa harajatlar.	25,7	7,6

Umumdavlat byudjeti bilan birga hokimiyat quyi organlarining (viloyat, tuman va shahar) byudjeti ham mavjud bo'ladi. Bu mavjud moliyaviy resurslarni ancha to'laroq jalb qilish va ulardan samarali foydalanish

imkonini beradi. Hokimiyat quyi organlari byudjetining daromadlari o'z hududidagi korxonalar daromadidan, aholidan olinadigan soliqlar, mulk soliqlari va shu kabilar orqali shakllanadi.

Ularning daromadi qisman davlat byudjetidan beriladigan subsidiyalar hisobiga ham to'ldiriladi. Hokimiyat quyi organlari byudjet mablag'lari tegishli hududda ta'lim, sog'liqni saqlash, obodonchilik, yo'l qurilish va shu kabilarga sarflanadi.

Davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxonalar va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mol-mulkiy sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

Jamiyat moliya tizimi ijtimoiy siyosiy va ma'rifat ishlari bilan shug'ullanuvchi tashkilot va muassasalarning moliyasini ham o'z ichiga oladi. Kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, yoshlar, xotin-qizlar, faxriylar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, sport jamiyatlari va boshqa ilmiy ma'rifiy jamiyatlarning ham o'ziga xos moliyasi mavjud bo'ladi. Bunday ijtimoiy tashkilotlarning moliyaviy resurslarining manbai, tashkilot a'zolarining kirish puli va badallari, tijorat faoliyatidan kelgan daromad, xomiyalar ajratgan yoki xayriya qilgan mablag'lardan iborat bo'ladi. Jamiyat moliya tizimida maxsus va xayriya fondlari ham alohida o'rin tutadi. Bu fondlar turli xo'jalik sub'ektlari va aholining pul mablag'larini aniq bir maqsad yo'lida birlashtiradi va ishlatadi.

Mazkur fondlarga respublikamizda amal qilib turgan "Mahalla", "Navro'z", "Orol" va "Ulug'bek" fondlarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va byudjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning ahamiyati ortib boradi.

¹ Социально-экономические положение Республики Узбекистан за 2000 год. Тошкент-2001. 15-16 бетлар.

2-§. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o'sadi. Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi.

Byudjet taqchilligining o'sishi mutloq miqdorda va uning yalpi milliy mahsulot (YaMM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi. 2000 yilda Respublikamiz davlat byudjetining taqchilligi YaMMga nisbatan bir foizdan oshmagan.

Byudjet taqchilligining o'zgarishi xo'jalik kon'yukturalaridagi joriy tebranishlar, ishlab chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni ham aks ettiradi, krizislar davrida davlat byudjet mablag'lari hisobidan iqtisodiyotning ma'lum sektorlarini ushlab turishga, umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoqlarda investitsiyalar hajmini saqlab turishga majbur bo'ladi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash) ning muhim sharoiti davlat krediti bo'lib chiqadi. Davlat krediti deganda, davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida chiqadigan barcha moliyaviy iqtisodiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi.

Moliyaviy resurslarni davlat qarz olishning asosiy shakli – bu davlat zayomlarini chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha massasini chiqaradi. Mazkur holda, davlat byudjetini moliyalashtirish pul muomalasiga to'g'ridan-to'g'ri inflyatsion ta'sir ko'rsatadi. Pul massasining o'sishi jamiyat haqiqiy boyligining ko'payishi bilan birga bormaydi.

Davlat qarzlarning to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida, tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarni to'lash vaqtini imkon darajada cho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini engillatishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzar umumiy miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun, bo'sh pul mablag'larining milliy chegaradan tashqaridagi manbaalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi.

Shunday qilib, davlat zarur moliyaviy resurslarini ham ssuda kapitallarining milliy bozoridan va ham tashqi bozoridan qarz oladi.

Xalqaro kreditning tez o'sishi kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi, mamlakat va regionlar iqtisodiy o'zaro bog'liqligining chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni ham xususiy sektorning ehtiyojlarini qondirish, ham davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarning o'sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Ulardan asosiy, milliy vositalar bilan nazorat qilib bo'lmaydigan ham kreditor va ham debitor mamlakatlar iqtisodiyotining kuchayib boruvchi bog'liqligi hisoblanadi.

3-§. Soliq tizimi va uning vazifalari

Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo`lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. Soliq - bu byudjetga majburiy to`lovlar shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsa-da, davlat sarflari miqyosining o`shishi o`z navbatida soliqlarning o`shishini taqazo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda umumiy tendentsiya bo`lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o`sib borishini quyidagi omillar taqazo qiladi.

1. Aholi sonining o`shishi. Aholi jon boshiga davlat sarflari darajasi o`zgarmay qolgan taqdirda ham, aholining o`sgan qismini ijtimoiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash qo`shimcha mablag`larni zarur qilib qo`yadi.

2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya. Kishilar turmush darajasining ortishi ijtimoiy soha xizmatlari hajmiga va sifatiga talabni oshiradi.

3. Atrof-muhitning ifloslanishi. Aholi sonining o`shishi va urbanizatsiyaning kuchayishi atrof muhitning sifati muammosini keskinlashtiradi. Juda ko`p miqdordagi moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish havo, suv va erning ifloslanishi shaklidagi qo`shimcha xarajatlarning o`shishini keltirib chiqaradi. Atrof-muhit muammosini hal qilishda asosiy rol davlat zimmasiga tushadi.

4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish. Bularga xususan ijtimoiy sug`urtani rivojlantirish, ishsizlik bo`yicha nafaqalar, ijtimoiy ta'minot, tekin meditsina yordamlari davlat dasturi, oziq-ovqat mahsulotlariga dotatsiyalar, davlat uy joy qurilishi kiradi.

5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligining ta'minlash xarajatlari hajmining o`shishi.

Hozirgi davrda davlatning soliq siyosatini O`zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo`mitasi va uning joylardagi (viloyat, shahar, tuman) muassasalari amalga oshiradi.

Respublika hududida amal qiluvchi soliqlar, uning to`lovlari soliq undirishning ob'ektlari, soliq to`lash tartibi, soliq to`lash bo`yicha imtiyozlar, soliq to`lash bilan bog`liq ravishda kelib chiqadigan munozaralarni hal qilishning umumiy tartibi O`zbekiston Respublikasining soliq to`g`risidagi qonunlari bilan aniqlanadi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy printsiplari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog`liq bo`lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;

- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;

- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo`jalik yuritishning progressiv shakllari uchun soliq normalarining rag`batlantiruvchi rolini ta'minlash;

- soliq to`lovi bo`yicha barcha sub'ektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Soliq stavkasini belgilash bir qator printsiplarga asoslanadi.

1. Nafililik printsipti - har xil kishilardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R)` deyiladi yoki,

$$R = \frac{R}{D} * 100\%$$

2. To`lovga layoqatlilik printsipti - soliq miqdori soliq to`lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqazo qilish zarur.

3. Adolatlilik printsipli - daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Soliq imtiyozlarining amaliyotda quyidagi turlari keng tarqalgan:

- ob'ektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush fahriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asosanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

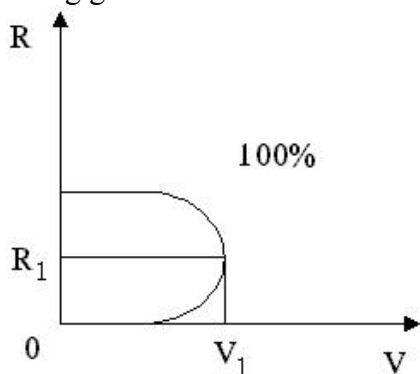
1. Agar soliqning o'rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o'sib borsa, progressiv soliq hisoblanadi.

2. Daromadlar o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

3. Proporsional soliq o'rtacha soliq stavkasi daromad hajmiga bog'liq bo'lmagan holda o'zgarishsiz qolishini taqazo qiladi.

Bunda davlat butun xo'jalik kon'yunkturasiga umumiy ta'sir ko'rsatish maqsadida, soliq mexanizmidan keng foydalaniladi. Davlat iqtisodiyotdagi turg'unlik holatini bartaraf qilish uchun imtiyozli soliqlar yordamida kapital quyilmalarning rag'barlantiradi, hamda shu orqali iste'molchilik va investitsion tovarlarga yalpi talabni kengaytirish uchun ancha kulay sharoit yaratadi. Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amerikalik iqtisodchi A.Loffer asosladi. A.Lofferning muloxazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish, ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va bular oxiri oqibatda, davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavka (norma)si o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi "Loffer egri chizig'i" nomini oldi. (7-rasm).

7-chizma. Loffer egri chizig' u.

Grafik tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida - davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R1) davlat byudjetiga eng yuqori tushum (V1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o'rnatilgan soliqlarni pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar, bandlilikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hajmi o'sadi, taqchilik kamayadi va inflyatsiyaning susayishi ro'y beradi. Lekin o'z o'zidan tushinarliki, Loffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namayon bo'ladi.

Loffer nazariyasining haqiqatga yaqinligi shundaki, soliq normasining oshishi yoki tushishi shubhasiz kapital qo'yilmalar o'sish sur'atiga to'siq bo'luvchi yoki aksincha rag'barlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Ammo, umuman bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarga soliq stavkasidan tashqari ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar ichida muxim o'rinni siklning xususiyatlari, u yoki bu korxonada mahsulotiga talab va taklif nisbati, ular foydasining darajasi egallaydi.

4-§. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi.

Pul muomalasi - bu tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi nakd pullar va unga tenglashtirilgan aktivlarning harakatidir. Naqd pul muomalasiga bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi pul agregati deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi ularni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

I. Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

II. Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagilarga bog'liq.

III. Muayyan davrda, aytaylik bir yil davomida sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasiga. Tovarlarni qancha ko'p bo'lsa va narxi baland bo'lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko'p pul birligi talab qilinadi.

IV. Pul birligining aylanish tezligiga.

V. Pul bir xil bo'lmagan tezlik bilan aylanish qiladi. Bu ko'p omillarga, jumladan ular xizmat qilayotgan tovarlar turiga bog'liq.

VI. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori puldan to'lov vositasi vazifasidan foydalanishga ham bog'liq. Ko'pincha tovarlar qarzga sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, zarur pul miqdori shunga muvofiq miqdorda kamayadi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pulga ehtiyojni ko'paytiradi.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

$$P_m = \frac{T_b - X_k + X_t}{A_t}; \text{ bunda,}$$

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul birligi miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar narxi summasi;

X_k - haqi sotish davridan boshqa vaqtda to'lanadigan tovarlar narxi summasi;

X_t - haqini to'lash muddati kelgan tovarlar narxi summasi;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Muomalada bo'lgan pul birligi miqdorining tovarlar narxi summasidan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi.

Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_0 - naqd pullar;

M1qMoQ tegishli hisob varakalaridagi pul qoldiqlari, mahalliy byudjetlar mablag`lari, byudjet, jamoat va boshqa tashkilot mablag`lari;

M2 q M1 Q xalq (jamg`arma) banklaridagi muddatda omonatlar.

M3 q M2 Q chiqarilayotgan sertifikatlar Q aniq maqsadli zayom obligatsiyalari Q davlat zayom obligatsiyalari Q xazina majburiyatlari.

Barcha pul agregatlari yig`indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Pulning tarkibiy qismlarida naqd pullar – metall va qog`oz pullardan iborat bo`ladi. Naqd pullar bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlarda umumiy pul massasining 5-7 foizni, bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan mustaqil hamdo`stlik davlatlarida 30–35% ni tashkil qiladi.

Pulga talab – bu bitimlar uchun (Pt) va aktivlar tomonidan pulga talab (Pa) ni o`z ichiga oladi.

Aholi o`zlarining hisoblariga navbatdagi pul oqimi kelib tushguncha, kundalik ehtiyojlari uchun qo`llarida etarli pulga ega bo`lishi zarur. Korxonalariga ish xaqi to`lash, material, yoqilg`i sotib olish va shu kabilar uchun pul kerak bo`ladi. Shu barcha maqsadlar uchun zarur bo`lgan pul bitim uchun pulga talab deyiladi. Bitim uchun zarur bo`lgan pul miqdori nominal yalpi milliy mahsulot (YaMM) hajmi bilan aniqlanadi, ya'ni u nominal YaMM ga mutanosib ravishda o`zgaradi. Aholi va korxonalariga ikki holda bitim uchun ko`proq pul talab qilinadi: narxlar o`sganda va ishlab chiqarish hajmi ko`payganda.

Kishilar o`zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aksiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turish mumkin. Demak, aktivlar tomonidan pulga talab ham mavjud bo`ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o`zgaradi. Foiz stavkasi past bo`lsa, kishilar ko`proq miqdoridagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko`radi. Aksincha, foiz yuqori bo`lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko`payadi. Shunday qilib, pulga bo`lgan umumiy talab, aktivlar tomonidan pulga bo`lgan talab va bitim uchun pulga bo`lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

5-§. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari

Inflyatsiya makroiqtisodiy beqarorlikning ko`rinishlaridan biri hisoblanadi.

Inflyatsiya tushunchasi birinchi marta g`arbiy Amerikada, (1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida) ishlatila boshlagan va qog`oz pul muomalasining ko`payib ketishi jarayonini bildirgan. Iqtisodiy adabiyotlarda inflyatsiya tushunchasi XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya – bu qog`oz pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o`shidir.

Inflyatsiya bozor xo`jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari tug`diradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir.

qog`oz pul tovarlarga, oltinga va o`z qadrini, barqarorligini saqlab qolgan chet el valyutalariga nisbatan qadrsizlanadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan aniqlanadi. Masalan, iste'molchilik tovarlariga narx indeksi 1998 yil 113, 6; 1999 yil - 118,3 ga teng bulsa, inflyatsiya sur'ati quyidagicha bo`ladi.

$$\text{Инфляция суръати} = \frac{118,3 - 113,6}{113,6} * 100 = 4,1\%$$

Kelib chiqish sabablari va o`shish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini mavjud.

I. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o`zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko`paytirib ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to`liq foydalanilgan bo`ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

II. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish harajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya, mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarining oshishini bildiradi.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o'z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xom ashyo va energiya narxlarining o'sishi hisobiga ortib boradi.

Inflyatsiyaning a) me'yoridagi; b) o'rmlab boruvchi v) giper inflyatsiya kabi turlari ham mavjud. Inflyatsiyaning birinchi turida baholar yiliga 10 foizgacha, ikkinchisida 20 dan 200 foizgacha, uchinchisida, astronomik miqdorda o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. Kutilayotgan inflyatsiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, kutilmagan inflyatsiyani oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi xolda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayryolanib uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarining kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy axvolining sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

6-§. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, haq to'lash va qaytarib berish sharti bilan qarzga berish jarayonini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital ssuda kapitali deyilsa, uning harakati kreditning mazmunini tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki sub'ekt o'rtasida, pul egasi, ya'ni qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxonalar (firma)lar, tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamda aholining keng qatlami kredit munosabatlarining sub'ektlari hisoblanadi. Sanab o'tilgan sub'ektlarning aynan har biri bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi va ham qarz beruvchi o'rnida chiqishi mumkin.

Kredit munosabatlarining ob'ekti jamiyatda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi kredit munosabatlarining mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Shu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida muqarrar suratda vaqtincha bo'sh turadigan pul mablag'lari va boshqa pul resurslari kredit mablag'larining manbaini tashkil qiladi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

I. Korxonalarining bankdagi hisoblaridagi amortizatsiya ajratmalari.
II. Mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari.
III. Korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari.

IV. Korxonalar foydasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek uning tegishli qismi korxonalar ehtiyojlari uchun foydalanguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi.

V. Bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari.

VI. Aholining bo'sh pul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtincha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari va sohalarida qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Avvalo kredit qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali xalq xo'jalik tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullar (bankrot va hisob to'lovlari)ni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, kreditning muhim vazifasi kapital to'planishi va markazlashishini jadallashtirish hisoblanadi.

Kredit alohida korxonalarining hissadorlik jamiyatiga aylanishi, yangi firmalarning vujudga kelishi va transmilliy kompaniyalar (TMK) tashkil topishning muhim omillaridan biri sifatida chiqadi.

Beshinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Oltinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy sub'ektlar faoliyati ustidan nazorat qilish vazifasini bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi iqtisodiyotni tartibga solish hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi. Kredit birqancha turlarda amalga oshiriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki shakli pul va tovar shaklidan foydalanib kelgan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki oborotida pul kreditidan kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'molchilik va xo'jaliklararo va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti – kreditning asosiy va etakchi shakli sifatida chiqadi. U pul egalari – banklar va maxsus kredit muassasalari tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) pul ssudalari shaklida beriladi.

Bank krediti yo'nalishi, muddati va kredit bitimlari summasi bo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasidan tortib kapital jamg'arilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kredit bir korxonalar (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriladi va ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bir-biriga beradigan kreditlaridir. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'molchilik krediti – xususiy shaxslarga, hammadan avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'molchilik tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladi. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarni haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'molchilik maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'molchilik kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriladi. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzdiri, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadi. Davlat krediti mablag'lari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyish qiladi. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

Kredit berish bir qator printsiplarga asoslanadi.

Bular quyidagilar: ssuda berishning maqsadli xarakteri, kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarishligi, ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovliligi.

qarzga berilgan ssudaning albatta qaytarilib berilishi, undan foydalanilganlik uchun olingan foydadan ssuda foizini to`lash zarurati korxonalarni xo`jalik yuritishning eng samarali usullarini izlab topishga undaydi.

qarzga (ssudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. Shu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanish foiz stavkasi yoki foiz normasini tashkil qiladi:

Kssud– qarzga berilgan pul (kapital) summasi

Agar 100 ming so`m yiliga 20 ming ssuda foizi to`lash sharti bilan qarzga berilgan bo`lsa, ssuda foizi normasi 20% ni tashkil qiladi.

7-§. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari

Banklar kredit munosabatlariga xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini o`z ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo`lib, o`z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarni oladi. «Markaziy bank boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklar ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish...» ustivor yo`nalishlardan hisoblanadi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki (1), Markaziy bank (2), bankirlar banki va (3) ijtimoiy bank hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko`pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo`lib, u o`tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o`rnatiladi.

Ikkinchidan, markaziy bank banklar va jamg`arma muassasalaridan quyilmalarni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko`ra markaziy bank “bankirlar banki” deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko`maklashadi.

Markaziy bank ko`plab xilma-xil vazifalarni bajaradi.

Birinchidan, boshqa bank muassasalarining majburiy ehtiyotlarini saqlaydi. Bu ehtiyotlar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo`ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valyuta ehtiyotlarini saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchidan, cheklarni qayd (inkasatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Uchinchidan, davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi.

To`rtinchidan, barcha banklar faoliyatini uyg`unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Beshinchidan, xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi.

Oltinchidan, pul taklifi ustidan nazorat qilish ma'suliyatini oladi, muomalaga milliy valyutani chiqaradi.

Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o`z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko`proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o`zlarining xo`jalik mavqeiga ko`ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko`ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko`rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo`lishi mumkin.

Tijorat banklar sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarini omonat tarzida jalb etilgan pul mablag`lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o`rtasida hisob-kitobni amalga oshiradi, shuningdek vositachilik va valyuta operatsiyalari bilan shug`ullanadi.

O`zbekiston respublikasining "Banklar va bank faoliyati" to`g`risidagi qonunida aytilishicha, tijorat banklari va aksiyali pay asosida tashkil topgan xususiy banklar bo`ladiki, ular "kredit hisob-kitob va o`zga xil bank xizmatini ko`rsatadilar". Tijorat banklar faoliyatining asosiy maqsadi foyda chiqarib olishni ko`zda tutadi. Tijorat banklari daromadining manbai mijozlarining bank xizmati uchun to`lovi va aktivlardan-zayom, kredit, qimmatli qog`ozlardan olinadigan foiz hisoblanadi.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan bizning respublikada sanoat qurilish banki-sanoat, transport, aloqa va moddiy texnika ta'minoti sohalarida; Zamin, g`alla, paxta banklar – agrosanoat kompleksi tarmoqlari va sohalarida; Tadbirkor banki mayda va o`rta biznes, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki-mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berishni va shu kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo`shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig`ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi bo`yicha investitsion va ipoteka banklarni ajratib ko`rsatish lozim.

Investitsion banklar-maxsus kredit muassasalari bo`lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo`li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar, o`zlarining qimmatli qog`ozlarini chiqarish yo`li bilan huquqiy investirlar pul resurslarini to`playdi va ularni korxonalar (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to`liq investirlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo`yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko`chmas mulk (er va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankning resurslari o`zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari ehtiyot (rezerv)larining hajmi va tarkibi bo`yicha Markaziy bank tomonidan o`rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

Bugungi kunda respublika hududida mulkchilikning turli shaklidagi 30 dan ziyod tijorat ixtisoslashgan banklar va ularning 3,7 mingdan ko`proq filiallari faoliyat qilib turibdi. Shulardan uchtasi (tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, xalq banki va "ASAKA" bank) davlat tasarrufidagi bank hisoblanadi. Ulardan 22 bank (73%) aksionerlik jamiyati, 8 tasi (27%) mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidir. Shundan ikkitasi qo`shma bank ("O`t-bank" va "Xususiylashtirishbank") mavqeiga ega.

O`zbekistonda tijorat banklarning rivojlanishi dastlab iqtisodiyotning alohida sohalariga xizmat qiladigan ixtisoslashgan banklar tashkil etilishida boshlangan bo`lsa, keyinchalik (1995 yildan) ixtisoslashgan kredit-moliya muassasalarini tashkil etishga kirishildi. Shu asosda "Biznes fond", "Madad" sug`urta va investitsiya kompaniyalari kabi ixtisoslashgan moliya-kredit muassasalari tashkil etildi.

8-§. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash vazifalari.

Respublikada milliy valyutani mustahkamlash ishida so'mning xarid quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta'minlash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga bozorni raqobatdosh mahsulotlar bilan to'ldirish va zarur ehtiyotlar hosil qilish orqali erishiladi. Bozorni iste'mol mollari bilan to'ldirishda milliy ishlab chiqarishni imkoni boricha kengaytirib borish, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki shu orqali iste'mol mollari sotishining umumiy hajmida milliy mahsulotlar xissasi oshirib boriladi. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so'mning barqarorligini ta'minlash chetdan mahsulot keltirishni inkor qilmaydi. Aholini sifatli chet el mollari bilan ta'minlash maqsadida import ham rag'batlantirib boriladi.

So'mning barqaror amal qilishi, uning har qanday valyutaga erkin almashilishi etarli valyuta zaxirasi bo'lishiga bog'liq. Unga erishishda korxonalar va barcha sub'ektlarining, jaxon bozoriga raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega.

So'mning barqarorligini ta'minlashda undan extiyotkorona va tejab tergab foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag'larning eng ko'p samara berishiga, olingan kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishiga erishish muhim o'rin tutadi.

Inflyatsiyaga qarshi aniq o'ylangan siyosat o'tkazish milliy valyutani mustahkamlanishning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflyatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanish darajasi ustidan kat'iy nazorat o'rnatish hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo'llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishda maqbul sur'atni tanlashga erishiladi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat negizini pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borishga qaratilgan tadbirlar tashkil qilish zarur. Chunki xarid qilish uchun mollar etarli bo'lmagan xolda aholi qo'lida pulnig ortiqcha ko'payib ketishi inflyatsiyaning yanada avj olib ketishiga sabab bo'ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o'sib borishi muqarrar ravishda, uzoq davom etadigan giper inflyatsiyani keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izidan chiqishi aholi keng tabaqalarning qashshoqlashishi va butun ijtimoiy tizimning barbod bo'lishi xavfini tug'diradi.

Tovarlar taqchilligi mavjud bo'lib turgan hozirgi bosqichda geperinflyatsiyani oldini olish uchun aholi iste'mol fondining o'sishini ishlab chiqariladigan mahsulot, ko'rsatiladigan xizmatning moddiy hajmi ko'payishiga bevosita bog'liq qilib qo'yish zarur bo'ladi. Ichki bozorni mollar va xizmatlar bilan to'ldirish, muomalaga o'rinsiz ortiqcha pul chiqarilishiga yul qo'ymaslik, milliy valyuta barqarorligi ta'minlash va xalq turmush darajasini o'stirishning muhim shartidir.

So'mning barqarorligini ta'minlashda naqd pul emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yul qo'ymaslik birinchi darajali ahamiyatga ega. Bunda muomalaga chiqarilgan pul miqdorining o'z vaqtida qaytarilishiga erishishi, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi ta'minlamagan korxonalariga kreditlar berilishiga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilishi kerak.

Inflyatsiyani pasaytiruvchi qudratli omil milliy valyuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishishdir. Bu o'z navbatida import narxlarning barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o'zgaradi.

Valyuta birjalarida valyuta operatsiyalarining barcha turlari uchun talab va taklif natijasida shakllanadyagan yagona almashuv kursini belgilash, valyuta kursi barqarorligiga erishishning dastlabki shartidir.

Milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlashning navbatidagi sharti daslabki bosqichda valyutani nakd pulsiz almashtirish hajmini ko'paytirishga ustunlik berishidir. Istiqbolda esa bu sohadagi siyosat banklararo valyuta birjasidagi oborot mikdorini korxonalar va fuqarolar o'z pulini

xohlagan miqdorda xohlagan valyutaga erkin almashtirish imkoniyatini beradigan darajaga etkazishga qaratiladi. Bunga erishishda milliy ishlab chiqarishda eksport ulushini kengaytirish bilan birga Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganidek «... milliy valyutamizning joriy operatsiyalar bo'yicha erkin almashuvini, ya'ni konvertatsiyasini ta'minlash uchun barcha zaruriy shart-sharoitlarni yaratish» alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, yuqorida qarab chiqilgan chora va tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi milliy valyutamiz almashuv kursining barqarorlashuviga, uning xarid qilish quvvatining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?

Inflyatsiyaning mazmunini va turlarini tushuntiring.

Katta giperinflatsiya qanday qilib turg'unlikka olib kelishi mumkinligini tushuntiring.

Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.

Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?

Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Moliya – pul fondlarining harakati, ya'ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalardir.

Davlat byudjeti – davlat xarajatlari va ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Byudjet taqchilligi – byudjet xarajatlarining daromadlar qismidan ortiqcha bo'lishi natijasida vujudga kelgan farq.

Davlat qarzlari – byudjet taqchilligini qoplash maqsadida davlat tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar.

Soliqlar – jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.

Loffer egri chizig'i – davlat byudjeti daromdlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.

Pul muomalasi – tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi – tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflyatsiya – qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.

Kredit – bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Banklar – kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to'langan foiz summalari o'rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o`z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

17-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING ROLI. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI

1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar
2. Iqtisodiyotni Davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari
3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari
4. Aholining daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari
5. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash
6. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari

1-§. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar.

Milliy iqtisodiyotning samaradorligi ko'p omilli ko'rsatkich bo'lib, bunda samaradorlikning erishilgan darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan roliga bog'liq bo'lishi mumkin. Chunki ancha yuqori samaradorlikka, birinchidan, bozorning tartibga solish usullari orqali; ikkinchidan, iqtisodiyotni faqatgina yagona markazdan ongli ravishda markazlashgan boshqarish yo'li bilan; uchinchidan, takror ishlab chiqarish jarayonida davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish orqali erilishiladi. Hozirgi davrda Respublikamizning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xarakterli xisoblanadi.

Iqtisodiy tafakkur tarixidan birinchi marta davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi A.Smit tomonidan ilmiy asosda ko'rib chiqilgan. Uning "Xalqlar boyligining tabiati va sababalarini tadqiq qilish haqida" (1776 yil) degan kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o'z-o'zini tartibga solishning zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoaratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina ishlab chiqaruvchilar iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoniga ega bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashishsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat kilishga majbur kiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlariga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb xisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib -qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi (poshlinasi) milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatini saqlab qolishiga olib keladi. Bunda past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar yutqazadi.

A.Smitning "Tinch qo'yish" nazariyasi, 1923 - 33 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqazo qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi Djon M.Keynsning "Ish bilan bandlilik, protsent va pulning umumiy nazariyalari" nomli kitobida o'z aksini topdi (1936). Bu kitobda muallif davlat fiskal (xaznaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda krizisga qarshi siyosat o`tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat siklining o`zgarishini yo`qotish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugal

shaklda AqShda amalga oshirildi.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko`rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodi amalda ustun bo`lgan barcha mamlakatlarda foydalaniladi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi rolining yanada ko`proq oshib borishi ro`y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishni muhim maqsadi sifatida nafaqat sikliga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlilikni ta'minlash, balki iqtisodiy o`shishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag`batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvini nima belgilab beradi?- degan savol tug`ilish tabiiy.

Birinchidan, davlat o`ziga milliy iqtisodiyotda bozor vositasida o`z - o`zini tartibga solish orqali bajarish mumkin bo`lmagan yoki samarali bajarish mumkin bo`lmagan vazifalarni oladi. Bunga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Ikkinchidan, bozor iqtisodi sharoitida hususiy ishlab chiqarish va iste'mol bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug`diradi.

Bu oqibatlar bevosita uchinchi shaxs manfaatida aks etadi va demak kishilarning alohida guruhi va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Masalan, chiqitli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash, xususiy ishlab chiqaruvchilar nuqtai nazaridan (u yoki bu kompaniya yoki individual ishlab chiqarishga) foydali, atrof muhitni ifloslanishiga olib kelishi esa boshqa kishilar uchun qo`shimcha salbiy oqibatga ega.

Davlat yakka tadbirkor yoki istemolchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo`shimcha ijobiy samarani rag`batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog`liq faoliyatni tartibga solishi va cheklashga harakat qilishi zarur.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro`y beradiki, individual istemolchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydi. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog`lik uchun zarar tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o`z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari yuqori aktsiz (egri) solig`ini o`rnatilib, bir tomondan o`zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotni sotib olish talabini cheklaydi.

To`rtinchidan, davlat o`z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman engillashtirish vazifasini oladi. Bozor hamma uchun to`lovga qobil talabini qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozorning milliy boylukni ijtimoiy - adolatli taqsimlashni ta'minlashini bildirmaydi. Bunday sharoitda davlat aholining kam ta'minlangan qatlamini turmush darajasi haqida g`amxo`rlik qilishi, pulsiz (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko`rsatish va shu kabilarni o`z zimmasiga oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda iqtisodiy o`shishning barqaror izchilligini rag`batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

2-§. Iqtisodiyotni Davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari.

Bozor xo`jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimidan iborat bo`ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) ning ob'ektiv imkoniyati iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish va kapital to`planishi ma'lum darajaga erishganda vujudga keladi. Iqtisodiy rivojlanishda qiyinchiliklar o`sib va ziddiyatlar to`planib borishi bu imkoniyatlarni haqiqatga aylantirishni zarur qilib qo`yadi.

Hozirgi sharoitda IDTTS takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o`shishni rag`batlantirish, bandlilikni tartibga

solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab -quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

IDTTS mexanizmi to'g'risidagi to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

IDTTSning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mustahkamlash (mamlakat ichida va xalqaro maydonda) va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof- muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. IDTTS maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini engillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

Bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

Rahobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu erda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

Daromad va boylikni qayta taqsimlash;

Resurslarni qayta taqsimlash;

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart - sharoiti hisoblangan huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy, huquqiy asosni quyidagi tadbirlar taqozo qiladi: xususiy korxonalar qonuniy mavqeini berish; xususiy mulkchilik huquqini aniqlash va shartnomalarga amal qilishini kafolatlash; korxonalar, resurslarni etkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqarish va shu kabilar. O'zbekiston Respublikasining korxonalar, tadbirkorlik va aksionerlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunlari hamda ularga kiritilgan qo'shimcha va tuzatishlar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish buyicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zaruriy, huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan ijtimoiy muhitni ta'minlash o'z ichiga ichki tartibni saqlash mahsulot sifati va og'riligini o'lchashga standartlar belgilash tovarlar va xizmatlar ayirboshlashini engillashtirish uchun milliy pul tizimini muammoga kiritish kabilarni oladi.

Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar amriga yoki iste'molchilar erkinligiga ishlab chiqaruvchi va resurslarni etkazib beruvchilarni bo'sundiradi. Raqobat sharoitida ko'plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va sotuvchilarning taklifi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchilar va resurslarni etkazib beruvchilar faqat bozor orqali hisobga oladigan iste'molchilar xohishiga moslashishi mumkin. Bozor tizimining irodasiga bo'sunuvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishni va o'z mavqeilarining mustahkamlashini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko'radi va oxir oqibatda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor - bu xo'jayin, bozor ularning gumashtasi, korxonaga esa ularning xizmatkori hisoblanadi.

Monopoliya raqobatning o'rnini almashtirganda, sotuvchilar bozorga ta'sir ko'rsatishi yoki undagi narxlarni o'z manfaatlarini ko'zlab o'zgartirish mumkin. Monopoliyalar o'zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solish layoqatidan foydalanib, mahsulot hajmini sun'iy cheklash orqali ularga ancha yuqori narx belgilash va shu orqali ancha barqaror foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o'rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar «raqobatli bozor mavjud bo'lish imkoniyatini yo'qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalari deb nomladigan tarmoqlarda

davlat narxlarini tartibga soladi va ko'rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o'rnatadi. Transport, aloqa, elektr-energiya ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko'pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Bizning Respublikada ham monopol faoliyatni cheklash, tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish, iste'molchilar va tadbirkorlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan.

Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy-vositalarga ega bo'lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo'lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg'iz va qaramog'ida bolalari bo'lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo'lmaydi. qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinchidan, transfert to'lovlari orqasi muhojirlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Bu barcha dasturlar davlat byudjeti mablag'larini, jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo'lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi.

Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan ya'ni, talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Me'yordagi oziq-ovqat tovarlariga o'rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma'lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a'zolari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq tizimidan ham keng foydalanadi (soliq imtiyozlari orqali).

5. Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko'rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi, 1) ma'lum tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o'zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo'lmaydi.

Resurslarni qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog'liq foyda yoki zarar, uchinchi tomonga, ya'ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga "joyini o'zgartirsa" vujudga keladi. Bu qo'shimcha samara deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar xissasiga to'g'ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o'zlarining sanoat chiqitlarini ko'l yoki daryoga oqizsa bu cho'miluvchilar, baliqchilar va atrofda aholiga - zarar keltiradi.

Ishlab chiqaruvchi esa muhofaza inshoot va uskunalar o'rnatmaganligi hisobiga ishlab chiqarish harajatlarining ancha past darajasini ta'minlaydi. Davlat resurslarining nomutanosib taqsimlanish vujudga keltiradigan bu holatlarni tartibga solish uchun qonunchilik tadbirlarini qo'llaydi, yoki maxsus soliq va jarimalardan foydalanadi.

Masalan, atrof - muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar, ishlab chiqaruvchilarni o'zlarining sanoat chiqitlarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o'rnatish bilan yo'qotishga majbur qiladi.

Boshka holda davlat maxsus soliqlarni kiritish yordamida, atrof- muhitni ifloslantiruvni korxonalariga boshqalarga keltirishi mumkin bo'lgan zararni yuklashga harakat qiladi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchidan, iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytirildi. Malasan, bizning Respublikamizda islohatlarning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon tizimi joriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini oshiradi va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qiladi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlarni ishlab chiqarishda resurslarning etishmasligi bartaraf qilanadi.

Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Bular fan, ta'lim, soliqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat, byudjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llanilishdan bo'shatadi, hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirish mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlilik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlilikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi etarli bo'lmasa davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish iqsadida soliqlarni qisqartiradi.

Agar jami sarflar to'liq bandlilik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflyatsion xarakter kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda ishsizlik mavjud bo'lganda davlat sarflarining ko'payishi jami sarflar, ishlab chiqarish hajmi va bandlilikning o'sishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning qiskarishi yoki transfert to'lovlarning ko'payishi daromadlarni ko'paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarni o'sishini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Davlat o'z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xarakterga ega bo'lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga atrof - muhitni himoya qilish, aholi sog'lig'ini saqlash, bo'sh ishchi o'rinlariga ega bo'lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarda narx belgilash amaliyoti ustidan nazorat qilish va shu kabilarni kiritish mumkin.

3-§. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruxlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa birinchi navbatda iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning davlat sektori mavjud. Davlat xilma - xil shakldagi kapitalga

egalik qiladi, kreditlar beradi, korxonalariga mulkdor hisoblanadi. Bu davlatning ijtimoiy kapitalning bir qismiga egalik qilishiga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalaniladi. Ma'muriy vositalar davlat xokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakterdagi tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish ko'zda tutiladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari - transport, aloqa, atom va elektr - energetika, kommunal xizmat va boshkalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi, ma'lum doirada amal qilib, ko'pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo'lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma'lum sharoitlarda iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan vaqt o'tishi bilan samarasiz bo'lib qolishi ham mumkin. Bunday holda ular xususiy tadbirkorlik ob'ektiga aylantiriladi.

b) narxlar va ish haqini qotirib qo'yish siyosati:

Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlandi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Antiinflyatsion tadbirlar orqali inflyatsiya darajasini pasayishi investitsiyalarga rag'bat beradi.

v) ish bilan bandlilik xizmati faoliyati (mehnat birjalari) ni tashkil qilish.

Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi.

g) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonuniy aktlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, sohibkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul - kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul - kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya kredit muassasalarining markaziy bankdagi ehtiyotlari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi.

Birinchiidan, davlat markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va extiyot (rezerv)da turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o'zgaradi, ya'ni uning taklifi oshsa foiz kamayadi, aksincha u kamaysa foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit olishga intilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Ikkinchiidan, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, davlat markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.

Davlat byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat harajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko'rsatishda xam keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida byudjet harajatlaridan ham foydalanadi.

Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi.

IDTTSda asosiy kapitalga hisoblanadigan jadallashgan amortizatsiya ajratmalari aloxida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yukturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qiymatlari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarda ham sezilarli o'ringa ega bo'ladi, masalan, davlat xususiy kapitalining oqib kelishi etarli bo'lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohalarida yangi ob'ektlar qurish va eskilarini qayta qurollantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital quyilmalari ilmiy - tadqiqot ishlarida, kadrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o'ynaydi.

IDTTS ning oliy shakli davlat iqtisodiy dasturlari hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favqulodli va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umum iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favqulodli dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xarakterga ega bo'ladi. Bunday maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

IDTTS tashqi iqtisodiy usullar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan - texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, IDTTSning qarab chikilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

4-§. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.

Aholi daromadlari deyilganda ularning ma'lum vaqt oralig`ida (masalan, bir yilda) pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori tushuniladi.

Aholi iste'mol darajasi to`g`ridan-to`g`ri ularning daromadlari darajasiga bog`liq bo`ladiki, bu daromadlarning aholi turmush darajasidagi rolini belgilab beradi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog`ozlar, ko`chmas mulk, qishloq xo`jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko`rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o`z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo`jaliklarining o`z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlardan iborat bo`ladi.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko`rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog`ligini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirishi imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko`rsatuvchi omillar orasida ish haqidan tashqari chakana narx dinamikasi, iste'molchilik bozorining tovarlar bilan to`yinganlik darajasi kabilar muhim o`rin tutadi.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o`tganlaridek: «mustaqillik yillarida odamlarimizning tafakkuri, dunyoqarashi, hayotga bo`lgan munosabati ham tubdan o`zgaradi. Turmush darajasi, oilasining farovonligi, eng avvalo, o`ziga bog`liq ekanligini tushunib etayotgan odamlar tobora ko`payib bormoqda».

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo`lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig`ida olingan pul daromadlari miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida bo`lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg`arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo`lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to`lov summasiga kam bo`ladi.

Real daromad – narx darajasi o`zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo`lgan daromadga sotib olish mumkin bo`lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko`rsatadi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- a) ishlab chiqarish omillariga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo`yicha to`lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- v) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pud daromadlari.

Respublikamizda 2000 yilda aholi pul daromadlari 1999 yilga nisbatan 157,7 foizga, oylik nominal ish haqi esa 148,7 foizga o`sgan.

Aholining yollanib ishlovchi qismi olinadigan daromadlarning asosiy qismini ish haqi tashkil qiladi. Daromadning bu turi istiqbolda ham, pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o`zining etakchi rolini saqlab qoladi.

Aholi pul daromadlari darajasi davlat yordam dasturlari bo`yicha to`lovlar sezilarli ta'sir ko`rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to`lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari qo`yidagilardan iborat: davlat sug`urtasi bo`yicha to`lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg`arma bankiga qo`yilmalar bo`yicha foizlar; aktsiya, obligatsiya bahosining ko`payishidan olinadigan daromad va zayom bo`yicha to`lovlar; lotereya bo`yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan, vaqtincha bo`sh mablag`lar; har xil turdagi kompensatsiya to`lovlar va h.k.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to`plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog`liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o`z ichiga oladi. Kishilar

ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida g'butun aholi uchung` va tabaqalashgan mikro darajada g'aholining alohida guruhi uchung` qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to`g`ri keladigan ichki milliy mahsulot ko`rsatkichi bo`yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo`yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash, iste'molchilik byudjet asosida amalga oshiriladi. qator iste'molchilik byudjetlari mavjud bo`ladi: o`rtacha oila uchun, yuqori darajada mo`l-ko`l byudjet, minimal moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo`rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, undan keyin ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo`lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimum yoki kun kechirish darajasi g`qashshoqlikning boshlanishig` sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o`rtacha daromad «o`rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo`yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'molchilik savati to`plamiga uy, avtomashina, dala hovli g`dachag`, zamonaviy uy jihozlar, sayr qilish va bolalarini o`qitish imkoniyati, qimmatli qog`ozlar va zebu ziynatlar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki "boy" qatlami mavjud bo`lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar g`va xizmatg`lar xarid qilishga layoqatli bo`lgan juda oz qatlami kiradi. AqShda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8-10 mln. dollar baholanadi.

5-§. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to`g`ri keladigan o`rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o`rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o`rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo`ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilmaydi.

O`z-o`zidan aniqki, iqtisodiy o`shish daromadlarning ko`payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutloq miqdorda asta-sekin o`sib boradi. Daromadlarning mutloq miqdori ko`payib borsa-da, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta'sir ko`rsatmasligi mumkin.

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida Lorents egri chizig`idan foydalaniladi g`l-rasmg` "Oilalar ulushi" yotiq chiziqda, "daromadlar ulushi" esa tik chiziqda joylashgan. Nazariy jihatdan daromadlarning mutloq teng taqsimlanishi imkoniyati g`burchakni teng ikkiga bo`luvchig` chiziqda ifodalangan bo`lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko`rsatadi. 20% oilalarning barcha daromadlarning 20%, 40%-40%, 60%-60% daromadlarni olishini bildiradi va h.k.

Mutloq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorents egri chizig`i o`rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi.

Bu farq qanchalik katta bo`lsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo`ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutloq teng bo`lsa, bunda Lorents egri chizig`i va bissektisa o`qi bir-biriga mos kelib farq yo`qoladi.

Lorents egri chizig`i

16-chizma. Lorents egri chizig`i.

- Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko`proq qo`llaniladigan ko`rsatkichlaridan bir ditsel koeffitsienti hisoblanadi. Bu ko`rsatkich 10% ancha yuqori ta'minlangan aholi o`rtacha daromadlari va 10% eng kam ta'minlanganlar o`rtacha daromadi o`rtasidagi nisbatni ifodalaydi.
- Yalpi daromadning aholi guruhlari o`rtasida taqsimlanishini xarakterlash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Djini koeffitsienti) ko`rsatkichi qo`llaniladi. Bu ko`rsatkich qanchalik katta bo`lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo`ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko`rsatkich 0 (nol)ga intiladi.
- Bozor iqtisodiyotiga o`tish davrida iqtisodiy beqarorlik tufayli qarab chiqilgan bu ko`rsatkich o`sish tamoyiliga ega bo`ladi. Umumiy daromadning tabaqalanishi alohida tarmoqlar va faoliyat sohalarida ish haqi darajasidagi farqlarning ortishi bilan birga boradi. Milliy iqtisodiyotda o`rtacha ish haqining tarmoqlar, korxonalar va ishlovchilar kategoriyasi bo`yicha yuqori tengsizligi tarkib topadi.
- Jumladan O`zbekistonda o`rtacha oylik nominal ish haqiga nisbatan alohida tarmoqlarda ish haqi darajasining o`zgarishi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.
-
- Daromadlar tengsizligida katta farqlari mavjud bo`lishining asosiy sababi bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o`z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bizning respublikada ham bozor iqtisodiyotiga o`tish daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu erda asosiy rolmi mol-mulka g`uy-joy, ko`chmas mulk, aktsiya va boshqalarg` ega bo`lish omili o`ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni etarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o`n baravar yuqori daromadga ega bo`lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o`tishi bilan oilalarning to`plagan mol-mulki meros qoldirishi sababli daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ruy beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhit yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatlikni ta'minlab berishning muhim muammolari kelib chiqadi.
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar ham mavjud bo`ladi. Bularning asosiylari quyidagilar:
 - kishilarning umumiy (jismoniy, aqlik va estetik) layoqatidagi farqlar;
 - ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
 - tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
 - ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o`rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib);
 - Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini asosan transfert to'lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to'lovlari eng past daromad oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi g`70-75%g`ni tashkil qiladi va qashshoqlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

6-§. Davlatning ijtimoiy siyosati. O`zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo`nalishlari.

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo`li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhlari o`rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o`zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko`rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo`lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog`liq bo`lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko`rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste'molchilik tovarlariga narxning o`shishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o`shishiga bog`liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo`nalish aholi kambag`al qatlamini qo`llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o`zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal normasi (me'yori) bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o`z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko`zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o`rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo`naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o`tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo`llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo`nalishlarda amalga oshiriladi. Bu yo`nalishlar I.A. Karimovning “O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida”1 kitobida to`liq bayon qilib berilgan.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo`nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o`rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi. Bunda respublikaning o`ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o`zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg`arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o`zida qayta ko`rib chiqish yo`li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o`zgartirishda 1993 yil joriy etilgan yangi yagona ta'rif setkasi katta ahamiyatga ega bo`ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsientlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o`zaro bog`lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo`nalishi - ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo`ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo`ldi. Milliy

valyuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me'yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi – aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab - quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari - pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Yangilangan ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadi va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg'armalarning mablag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali etkazib beriladi. Bu tizimda kam daromadli oilalarga beriladigan moddiy yordam mahalla orqali etkaziladi. Shu maqsadda mahallalarda byudjet mablag'lari, korxonalar va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) - qonunchilik, ijro va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

IDTTS maqsadi - iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirishga qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari - iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat bo'ladi.

IDTTS usullari - tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning ta'qiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakteridagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojlarining bu ne'matlar bilan qondirilish darajasidir.

Lorents egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni xarakterlaydi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolga turlicha qarashlarini baholang?

Davlat asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering?

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi? Tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?

IDTTSning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.

IDTTSda davlat sektori qanday rol o'ynaydi? Davlat iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?

Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?

Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.

Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar xarakterlab beradi?

Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va ularga tushuntirish bering.

O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlariga o'zingizning fikringizni bildiring.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: «O'zbekiston» 1998.
- 2.Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: «O'zbekiston». 2000.
- 3.Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
- 4.O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksi. T.: «Adolat», 1999.
- 5.«Byudjet tizimi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 14 dekabr, 2000 y.
- 6.Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. XX bob, 323-336-b.
- 7.Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
- 8.Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.477-490.
- 9.Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.635-652, 654-670.
10. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.260-274.
11. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.490-530.
12. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva “Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
13. www.worldfactbook.ovg

14. www.imf.ovg
15. <http://infoteka.economics.ru>
16. www.ceep.uz
17. www.bearingpoint.uz
18. www.pca.uz

18-MAVZU. JAHON XO`JALIGI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR. O`ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA INTEGRATSIYALASHUVI

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi
2. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi
3. Xalqaro savdning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari
4. To`lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi
5. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

1-§. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim xarakterli xususiyatlaridan biri - turli mamlakatlar va xo`jalik regionlari o`rtasidagi o`zaro bog`liklarning o`sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo`jaligida har bir o`zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar harakati va alohida mamlakatning eksport imkoniyatidan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatigacha) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o`ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valyuta moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog`liqlik ob'ektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodiy qanday rivojlangan bo`lishidan qat'iy nazar, jahon xo`jaligi aloqalariga jalb qilmasdan uning to`la qonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas.

Shu sababli Prezidentimiz I.Karimov «Mamlakatning jahon xo`jalik aloqalarida, xalqaro mehnat taqsimotida keng miqyosda ishtirok etishi ochiq turdagi iqtisodiyotni barpo etishning asosidir»¹, deb ta'kidlaydi.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlariga bo`lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi. Yaqin vaqtlargacha bizning adabiyotimiz sotsializm dunyosi, kapitalizm dunyosi va uchinchi dunyo mamlakatlari degan tushunchani singdirib keldi.

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib xo`jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko`rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan va bozor iqtisodiy mavjud bo`lmagan mamlakatlar. Rivojlanganlik darajasi bo`yicha ham o`z navbatida uchta guruh farqlanadi: kam, o`rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YaIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, quvayt va boshqalar) eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKVI), shu jumladan eng kambag`al mamlakatlar (Chad, Baengladesh, Efiopiya), har xil regional ittifoqlar va internatsional guruhlariga ajratiladi.

Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o`zaro iqtisodiy bog`liqlikning har xil jixatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo`jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi baynalminallashuvining kuchayishi hamda fan-texnika revolyutsiyasining keng qamrovli xarakteri, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o`z-o`zini ta'minlash orqali samarali amal qilish mumkin emas.

Jahon xo`jalik aloqalarining tez o`sishi shunday davrlarga to`g`ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o`sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakillanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo`jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko`p jihatdan ishlab

chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o'sib chiqadi va ob'ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo'yadi.

Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to'ntarishidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tashqariga o'sib chiqib boshlagach, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o'z ichida oluvchi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli jo'g'rofiy ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko'lami, darajasi va iqtisodiyotini tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo'ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o'zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga va aksincha, jahon bozoridan o'zidan ishlab chiqarish uchun xarajat ko'proq bo'ladigan yoki tabiiy yoxud boshqa sharoitlarga ko'ra umuman ishlab chiqarib bo'lmaydigan tovarlarni sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular baynalminal qiymatga asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e'tirof qilinadi.

Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda, sof hoida amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valyuta cheklashlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchiliklar va hakazolar shular jumlasidandir. Shu sababli ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkala shaklida: integratsion (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va transmilliy (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda regional davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Jumladan, rivojlangan Evropa integratsion hamjamiyati (EI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorlik AqSh, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xarakterli bo'lmoqda.

2-§. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi

Xalqaro mehnat taqsimoti xalqaro iqtisodiy munosabatlar, ya'ni turli mamlakatlar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari negizida yotadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlar bilan xalqaro savdo;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchining migratsiyasi;

- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari;

Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o'tadiki, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan xarakterlanadi.

Kapitalning xalqaro harakati - bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va faoliyat qilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar yo'li bilan harakati ko'pincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi.

- pul va tovar shaklida. Jumladan, kapital chiqarish mashina va uskunalari, patentlar, nau-xau hamda tovar kreditlari shaklida bo'lishi mumkin.

- qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;

- ssuda va tadbirkorlik kapitali shaklida. Ssuda shaklidagi kapital quyilmalar bo'yicha foiz, tadbirkorlik shaklidagi kapital esa foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali to'g'ridan-to'g'ri va portfelli investitsiyalardan iborat bo'ladi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar shu kapital hisobiga qurilgan ob'ekt (korxonalar) ustidan nazorat qilish huquqini beradi, portfelli investitsiyalar esa bunday huquqni bermaydi. U odatda aktsiya paketlari hamda obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar shaklida beriladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u o'z ifodasini mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi.

Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan birga siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa xarakterdagi omillar ham taqozo qiladi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. Emigratsiya-mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishni, immigratsiya-mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Ilmiy texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri injiniring hisoblanadi. Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa ob'ektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda injenerlik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.

Jahon infratuzilmasi. Tovarlar, ishchi kuchi, moliyaviy vositalarning milliy chegaralar orqali to'xtovsiz o'sib boruvchi harakati butun jahon infratuzilmasining rivojlanishi va takomillashuvini tezlashtiradi. Juda muhim transport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo'l transporti) bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida axborot kommunikatsiyalar tarmog'i tobora ko'proq ahamiyat kasb etib boradi. Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarning baynalminallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzilmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan.

Hozirgi davrda birjalar, moliya markazlari, yirik sanoat va savdo birlashmalari misli ko'rilmagan tezlik bilan operativ ma'lumotlar olishga va ularni ishlab chiqishga imkon beruvchi eng yangi texnik vositalar bilan jihozlangan. Rivojlangan mamlakatlarda keng tarmoqli axborot majmuasi tashkil topmoqda, uning ta'siri amalda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalariga yoyilmoqda.

Hozirgi sharoitda ilmiy va tijorat axborotlari ayniqsa qimmatlidir. Shu sababli turli xalqaro darajalarda maxsus «ma'lumotlar banklari» tashkil topmoqda, bular ilmiy va ishlab

chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha engillashtiradi. Jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanadi.

Xalqaro ayirboshlash tovarlarda materiallashgan shakllardan nomaterial aloqalarga tobora ko'proq o'rin bo'shatadi, ya'ni fan-texnika yutuqlari, ishlab chiqarish va boshqarish tajribasi, xizmatning boshqa turlari bilan ayirboshlash o'sib boradi. Hisob-kitoblarga ko'ra hozirgi kunda xizmatlar jahon yalpi milliy mahsuloti (YaMM)ning 46 foizini tashkil qiladi.

3-§. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari.

Hozirgi jahon rivojining xarakterli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo jahon savdosining tez o'sishi hisoblanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangan jahon savdosi tashqi savdo oboroti, eksport va import kabi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi.

Eksport-tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Ko'plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo'lib, o'zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo'lgan barcha tovarlarni etarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo'lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun eksport kerakli tovarlarni olishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Jahon savdosida tovarlarning eksport tarkibi fan-texnika revolyutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda jahon savdosining eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari etakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayirboshlashining 3G'4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1G'4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi G'masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko'rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko'rsatish va h.kG'.

O'zbekistonning tashqi savdosida xorijiy davlatlarning salmog'i quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalarini aksiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarini ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar G'xizmatlarG' sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tovar aylanmasi beradi. qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda reeksport ro'y beradi. Reeksport bilan reimport uzviy bog'liq. Reimport iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

20-jadval

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi,
(% hisobida)¹.

Ko'rsatkichlar	1998	2000
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0
Eksport	51,8	52,5

¹Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi statistika departamenti ma'lumotlari.

Import	48,2	47,5
Eksport –jami	100,0	100,0
Shu jumladan:		
Tovarlar	91,2	86,3
Xizmatlar	8,8	13,7
Import –jami:	100,0	100,0
Shu jumladan:		
Tovarlar	95,0	91,5
Xizmatlar	5,0	8,5

Xalqaro savdo bir qator o`ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o`rtasida, mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo`ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o`tishi mumkin. Mamlakatlar o`rtasidagi til va madaniy to`siqlar haqida gapirmaganda ham, immigratsion qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o`rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo`yadi. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to`siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2. Har bir mamlakat har xil valyutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o`rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug`diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo`lib, bu ichki savdoga nisbatan qo`llaniladigan tadbirlardan xarakteri va darajasi bo`yicha sezilarli farqlanadi.

qiyosiy xarajatlar nazariyasiga ko`ra erkin savdo tufayli, jahon xo`jaligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy farovonlikning yuqori darajasiga erishishi mumkin. Proteksionizm, ya'ni erkin savdo yo`lidagi to`siqlar xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo`qqa chiqaradi.

Erkin savdo yo`lida juda ko`p to`siqlar mavjud bo`ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- boj to`lovlari import tovarlarga aktsiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin.

Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt oralig`ida import qilinishi mumkin bo`lgan tovarlarning maksimal hajmi o`rnatiladi.

Ta'rifsiz to`siqlar deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo`yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar tushuniladi;

Eksportni ixtiyoriy cheklashlar savdo to`siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o`zlarining ma'lum mamlakatga eksportini «ixtiyoriy» cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o`zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, o`zlarining resurslari unumdorligini oshirish va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko`paytirishi mumkin. Alohida davlatlar, eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo`lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o`zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo`lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Bu erda mamlakatlar nima uchun savdo-sotiq qiladi? degan savol tug`iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari o`rtasida juda notekis taqsimlanadi: mamlakatlar o`zlarining iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan, har xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki resurslar uyg`unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holatning xalqaro savdoga ta'sirini oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yaponiya ko`p va yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga ega, malakali mehnat ortiqcha bo`lganligi sababli arzon turadi. Shu sababli, Yaponiya tayyorlash uchun ko`p miqdorda malakali mehnat talab qilinadigan turli-tuman mehnat sig`imli tovarlarni samarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa aksincha, juda keng maydonlariga ega bo`lgan holda etarli bo`lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega.

qisqacha aytganda, himoya qilinadigan tarmoqlar savdo to`siqlarini kiritishdan oladigan foyda, butun iqtisodiyot uchun ancha katta yo`qotish hisoblanadi.

4-§. To'lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi.

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlari o'tishi bo'yicha kelishuvlar. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Bitta bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit - qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo'lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to'lovlar ekvivalentini oladi. Debet - qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo'lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarning sarflaydi. To'lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo'lishi zarur.

To'lov balansidagi barcha bitimlar o'z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli u uchta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi:

- joriy operatsiyalar hisobi:
- kapital harakati hisobi:
- rasmiy ehtiyojlarning o'zgarishi.

To'lov balansining tuzilishi.

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balansi qoldig'i	
Xizmatlar eksporti (chet el turizmidan daromadlar va h.k. - kreditli xizmatlar)	Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to'lovlar va h.k. - kreditli xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (kreditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transfertlar	
Joriy operatsiyalar bo'yicha balans qoldig'i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital oqib chiqishi
Kapital harakati balansi qoldig'i	
Joriy operatsiyalar va kapital xarakati bilansi qoldig'i	
III. Rasmiy ehtiyojlarning o'zgarishi.	

Mamlakatning tashqi savdo balansi (to'lov balansi) mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo'lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi o'z ichiga tovar va xizmatlar eksporti («Q» belgisi bilan), import («-» belgisi bilan), investitsiyalardan sof daromad va sof transfertlarni oladi. Tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi farq savdo balansini tashkil qiladi.

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valyutalari zahiralarni vujudga keltiradi. Import esa («debet» grafasida «-» belgisi bilan) mamlakatdagi chet el valyutalari zahirasini qisqartiradi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga vujudga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan chet el kapitaliga qaraganda foiz va devidentlarning ko'proq xajimini keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larning boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg'a, chet elga pul o'tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zahirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i quyidagicha ifodalanadi.

$$X_{\text{eksp ort}} - M_{\text{im po rt}} = X_n_{\text{sof eksport}} = Y_{\text{YaI M}} - (c+1+G)_{\text{Absorb atsiya}}$$

Absorbatsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importga to'lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balansi taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlari yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aktsiyalar, obligatsiyalar, ko'chmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

Kapital harakati balansi	Aktivlar = sotishdan tushumlar	Chetdan aktivlar - sotib olishga sarflar
--------------------------	--------------------------------	--

Chet el aktivlarini sotish chet el valyutalari zahiralari ko'paytiradi, ularni sotib olish esa kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank (MB) rasmiy ehtiyojlarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy ehtiyojlarning asosiylari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFDagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy ehtiyojlar hisobiga moliyalashtirilganda, ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi.

Aksincha, to'lov balansining aktiv qoldig'i MB rasmiy valyuta ehtiyojlarining o'sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

MB tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi rasmiy ehtiyojlar bilan operatsiyalar deyiladi. (Bu MBning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas). Rasmiy ehtiyojlar bilan operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va ehtiyojlar miqdorining o'zgarishi «nol»ni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchilikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta ehtiyojlarini to'liq sarflashi, natijasida to'lov balansi krizisi kelib chiqadi. Mamlakatda tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kreditlash imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

Iqtisodiyot sub'ektlarining davlat va MB siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi krizisini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu MB ning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta ehtiyojlari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun etarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning, «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

Respublikamizda davlat byudjeti taqchilligi ijobiy xarakterga egaligi, tashqi savdo aylanmasida ijobiy saldoga erishilganligi (2000 yil 317,3 mln. AqSh dollari miqdorida) va oltin-valyuta zahiralirimizning yildan-yilga ko'payib borayotganligi «...mamlakatimiz to'lov balansining barqarorligini ta'minlashda mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi va tashqi iqtisodiy sherik sifatidagi O'zbekistonga bo'lgan ishonchni orttiradi»¹.

4-§. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari.

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzarlar va subsidiyalar oqimi, fan-texnika ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar-xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. U pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. Valyuta-bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. Milliy valyuta tizimi-valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi. Xalqaro valyuta tizimi-xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Uning tarkibiy elementlari qo'yidagilar hisoblanadi: asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari-SDR, Evro), valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi, xalqaro to'lovlarni balanslashtirish tartibi, valyutaning qaytaruvchanlik sharoiti, xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Jahon valyuta tizimi o'zining rivojlanishida uchta bosqichdan o'tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z tiplari mos keladi. Birinchi bosqich 1879-1934 yillar davrini o'z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo'lgan. Ikkinchi jahon urushi oxiri (1944 y.) dan 1971 yilgacha oltin –devizli (Breton-Vudsk tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta tizimi nomini oldi. Chunki davlat ko'pincha o'z valyutalarining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo'lishini ko'zda tutadi. Banklar o'zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to'lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo'lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat,

¹ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. «Халқ сўзи».2000 йил 17 февраль. № 37.

uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan deb hisoblangan. a) O'z pul birligining ma'lum oltin mazmuni o'rnatadi; b) O'zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o'rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) Oltinning erkin eksport va importiga to'sqinlik qilmaydi. Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo'yicha o'rnatiladi.

Oltin standart barbod bo'lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o'zaro maqbul yo'lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944 yil Bretton-Vudsdan (AqSh) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o'zaro bog'liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko'pincha Bretton - Vuds tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin - valyuta standart (AqSh dollari) yotadi va bu erda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to'xtatildan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi, suzib yuruvchi kursiga o'rin bo'shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o'zgarish 1976 yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. qog'oz pul tizimiga o'tish bilan, qog'oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa baho kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko'rsatadi.

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- валютага жашон бозоридаги ишонч ва ш. к.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun, ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday «savat», aytaylik 25 ming so'm, AqShda esa 100 dol. tursa, 25 mingni yuzga bo'lib, 1 dol. ning bahosini hosil qilamiz, bu 250 so'mga teng.

Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi oqibatida, tovarlar bahosi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga ayirboshlash kursi ikki marta oshadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Xalqaro mehnat taqsimoti - alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - jahon mamlakatlari o'zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi - mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Emigratsiya - ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya - ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Erkin savdo zonalari - iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Boj ittifoqi - yagona tashqi savdo ta'riflari o'rnatishni va uchunchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqazo qiladi.

To'lov ittifoqi - milliy valyutalarning o'zaro almashinuvi va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bozor - bunda uning qatnashchilari o'zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o'tkazish bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin xarakati ta'minlanadi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi - iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo'lib, bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi –bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosi.

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodga ta'siri qanday?

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni turkumlashga hozirgi davrda yondashuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy guruhlarini ajratib ko'rsating.

Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rol o'ynaydi?

Jahon narxlari qanday qiymatga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tavsifini bering.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.

Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering va ularning har birining ahamiyatini ko'rsating.

Xalqaro mehnat taqsimotini mutloq va qiyosiy ustunlik nazariyasidan foydalanib tahlil qiling. qiyosiy ishlab chiqarish xarajatlari nima?

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo'yadi?

O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning ustuvor yo'nalishlarini ko'rsating.

Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqi-chi? Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to'siqlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.

Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.

Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O'zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.

Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?

Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi? Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: «O'zbekiston», 1993, 36-78-b.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T. «O'zbekiston», 1995, 181-188, 202-226-b.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratiyalashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: «O'zbekiston» 2005.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. To'g'ridan-to'g'ri xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida. 2005 yil 11 aprel. "Xalq so'zi", 2005 yil 12 aprel.
5. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya» nashriyoti, 2002. XXII bob, 352-364-b.
6. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni G`Mualliflar jamoasi.-TDIU. IPO "Polipaper", 2005
7. Osnovo` ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik G` Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Editorial URSS, 2003, s.365-397.
8. Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.456-473.
9. Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik G` V.Ya. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, s.689-712.
10. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.257-260.
11. Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. G`Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, s.549-576.
12. Sh.Shodmonov, T.Ziyaev, M.Yaxshieva "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan test va savollar to'plami, -T.: TDIU, 2005.
13. <http://www.msu.ru/depts>
14. www.stat.uz
15. www.uza.u
16. www.ceep.uz
17. <http://www.cemi.rssi.ru>
18. <http://www.aup.ru/books>
19. <http://www.ecsocman.edu.ru>

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Prezident I.A.Karimov asarlari

1. Karimov I.A. O`zbekiston o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li. T.: “O`zbekiston”, 1992.
2. Karimov I.A. O`zbekiston – bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos yo`li. T.: “O`zbekiston”, 1992.
3. Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. T.: “O`zbekiston”, 1995.
4. Karimov I.A. O`zbekiston: milliy istiklol, iktisod, siyosat, mafkura. T.: “O`zbekiston”, 1996.
5. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: “O`zbekiston”, 1997.
6. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: “O`zbekiston”, 2000.
7. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish – bosh yo`limiz. T.: “O`zbekiston”, 2002.
8. Karimov I.A. O`zbekistonda demokratik o`zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarni shakllantirishning asosiy yo`nalishlari. T.: “O`zbekiston”, 2002.
9. Karimov I.A. Konstitutsiya – mamlakatimizda yangicha hayot, yangi jamiyat qurishning huquqiy asosidir.- T.: “O`zbekiston”, 2003.
10. Karimov I.A. Mavjud imkoniyat va resurslardan oqilona foydalanish – taraqqiyot omili. - T.: “O`zbekiston”, 2004.
11. Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T.: “O`zbekiston”, 2005.
12. Karimov I. A. Eskiqa qarashlar va yondoshuvlar bilan yangicha hayot qurib bo`lmaydi. - T.: “O`zbekiston”, 2005.
13. Karimov I. A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblar edi. T.: “O`zbekiston”, 2005.

O`zbekiston Respublikasining yangi qonunlari

1. O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida. 1990 yil 31 oktyabr. - T.: “Adolat”, 2003.
2. Bank va bank faoliyati to`g`risida. 1996 yil 5 aprel. - T.: “Adolat”, 1999.
3. Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida. 1991 yil 14 iyun. - T.: “Adolat”, 2004.
4. O`zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to`g`risida. 1991 yil 31 avgust. - T.: “O`zbekiston”, 1991.
5. Ijara to`g`risida. 1991 yil 19 noyabr.- T.: “Adolat”, 2000.
6. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida. 1991 yil 19 noyabr.- T.: “Adolat”, 2003.
7. Ta`lim to`g`risida. 1997 yil 29 avgust. - T.: “Adolat”, 1997.
8. Kasaba uyushmalari, ularning huquq va kafolatlari to`g`risida. 1992 yil 2 iyul .- T.: “Adolat”, 2002.
9. Birja va birja faoliyati to`g`risida. 1992 yil ot 2 iyul.- T.: “Adolat”, 2001.
10. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 1992 yil 8 dekabr. - T.: “O`zbekiston”, 2003.
11. Mehnat muhofazasi to`g`risida. 1993 yil 6 may.- T.: “Adolat”, 2002.
12. O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki to`g`risida. 1995 yil 21 dekabr.- T.: “Adolat”, 2003.
13. Qimmatli qog`ozlar bozorining amal qilishi to`g`risida. 1996 yil 25 aprel.- T.: “Adolat”, 2003.

14. Erkin iqtisodiy hududlar to`g`risida. 1996 yil 25 aprel. - T.: "Adolat", 2003.
15. Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida. 1996 yil 6 aprel. - T.: "Adolat", 2003.
16. Raqobat va tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash to`g`risida. 1996 yil 27 dekabr.- T.: "Adolat", 2001.
17. Tabiiy monopoliyalar to`g`risida. 1999 yil 19 avgust.- T.: "Adolat", 1999.
18. Tadbirkorlik va tadbirkorlik faoliyati kafolatlari to`g`risida. 1999 yil 14 aprel. – T.: "Adolat", 1999.
19. Er kodeksi. 1998 yil 5 may. – T.: "Adolat", 2004.
20. Qishloq xo`jaligi kooperativlari (shirkatlari) to`g`risida. 1998 yil 5 may. – T.: "Adolat", 2004.
21. Fermer xo`jaligi to`g`risida. 1998 yil 5 may. – T.: "Adolat", 2004.
22. Dehqon xo`jaligi to`g`risida. 1998 yil 5 may. – T.: "Adolat", 2004.
23. O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. - T.: "Adolat", 2001.

Darslik va o`quv qo`llanmalar

1. Бабушкина А. М. Государственное регулирование национальной экономики. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика. 2004.
2. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. – М.: ТК Велби. «Проспект». 2005.
3. Бренделева Е. А. Неоинституциональная теория. Учебное пособие. - М.: ТЕИС. 2003.
4. Вехи экономической мысли. Экономическое благосостояние и общественный выбор, том 4. – СПб. 2004.
5. Гречишкина И. В., Шаститко А. Е. Экономический анализ применения антимонопольного законодательства (злоупотреблений доминирующим положением). - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2003 г.
6. Клинов В. Г. Экономическая конъюнктура. Факторы и механизм ее формирования. Учебное пособие. - М.: МГИМО. 2003.
7. Куликов Л.М. Экономическая теория. Учебник. - М: ТК Велби. Проспект. 2005.
8. Курс экономической теории. Учебное пособие, 2-е изд. пререраб. и дополнен. / Под ред. проф. А.В.Сидоровича. - М.: изд. Дело и Сервис. 2001.
9. Курс экономической теории, 5-е изд. испр., дополнен. и перераб. – Киров: АСА. 2004.
10. Курс экономической теории./Автор.колл.под.ред. проф. М.Н.Чепурина.Учебник: - М.: ИНФРА. 2004.
11. Кушлин В. И. Траектории экономических трансформаций. - М.: ЗАО изд. Экономика. 2004.
12. Липси И. В. Экономика. Учебник для вузов. - М.: Омега К. 2004.
13. Развитие отраслей социальной сферы в переходной экономике./Под ред. Е. Н. Шилцова, П.Н. Поманова. - Экономический факультет МГУ, ТЕИС. 2001.
14. Современная экономическая теория: проблемы разработки и преподавания./Под ред. К. А. Хубиева. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС. 2002.
15. Шагас Н.Л., Туманова Е. Долгосрочный аспект. Экономика. 3-е изд. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС. 2004.
16. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002 г.
17. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иітисодиёт назарияси. -Т.: Молия. 2002.
18. Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д. Педагогическое мастерство и инновации в преподавании экономической теории. - Т.: Янги аср авлоди. 2004.
19. Экономический рост и вектор развития современной России./Под ред. К. А. Хубиева. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС. 2004.

20. Экономическая теория. Учебник./Под. ред. А.Г. Грязновой, Т.В. Чечеловой – М.: Экзамен. 2004.
21. Экономическая теория. Учебник. /Под ред. В.И. Видяпина - М.: ИНФРА. М. 2005.
22. Экономика. Учебник, 8-е изд., пререраб. и дополненное -/Под ред. А.С. Булатова. М.: Экономист. 2005.
23. Экономическая теория (Политэкономия)/Под общ.ред. акад. В.И.Видяпина, акад. Т.П. Журавлева. Учебник. 4-е издание.-М.:ИНФРА-М. 2004.

Qo`shimcha adabiyotlar

1. Гайгер Лингвуд Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика / (пер. с англ.) - М.:Инфра.1996.
 2. Доллан Э.Дж., Линдсей Д. Макроэкономика /(пер. с англ.) – СПб.1994.
 3. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика /пер. с англ.- М.: ИНФРА. 1997.
 4. Леонтьев В. Экономическое эссе: теория исследования, факты и политика / (пер. с англ.). - М.: Политиздат. 1990.
 5. Макконнелл К., Брю С. Экономикс. - М.: Республика. 2002.
 6. Пиндайк Р., Рубинфельд Д. Макроэкономика /(пер. с англ.). - М. Экономика-Дело. 1998.
 7. Проблемы трансформации и перехода к регулируемой рыночной экономике. - М.: ТЕИС. 1999.
 8. Сакс Дж. Д., Ларрен Ф.Б. Макроэкономика: глобальные подходы /(пер. с англ.). - М.: Дело. 1996.
 9. Фридмен М. Если бы деньги заговорили /(пер. с англ.). - М.: Дело. 1998.
 10. Хейне П. Экономический образ мышления /(пер. с англ.) .Изд. 8-е. - М.: Дело. 1992.
 11. www.stat.uz
 12. www.uza.uz
 13. www.ceep.uz
 14. www.bearingpoint.uz
 15. www.pca.uz
 16. www.smesupport.leontief.ru
 17. www.asiapacific.narod.ru
- www.vestnik.tripod.com

M U N D A R I J A

Kirish

“IQTISODIYOT NAZARIYASI” FANINING PREDMETI VA BILISH
USLUBLARI

ISHLAB CHIQRISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI

IJTIMOY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR

IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA AMAL QILISHINING ASOSIDIR

BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

BOZOR IQTISODIYOTIGA O`TISH DAVRI VA UNING O`ZBEKISTONDAGI
XUSUSIYATLARI

TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI

RAQOBAT VA MONOPOLIYA. NARXNING MOHIYATI VA

SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI.

TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASI. ISH HAQI VA MEHNAT
MUNOSABATLARI

AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O`LCHAMLARI.

YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

ISTE`MOL, JAMG`ARMA VA INVESTITSIYALAR

IQTISODIY O`SISH VA MILLIY BOYLIK. MILLIY IQTISODIYOTNING
NISBATLARI VA MUVOZANATI

IQTISODIYOTNING SIKLLIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK. YALPI
ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

MOLIYA VA PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR
IQTISODIYOTIDAGI ROLI

BOZOR IQTISODIYOTIDA DAVLATNING ROLI. AHOLI

DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI

JAHON XO`JALIGI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR.

O`ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA

INTEGRATSIYALASHUVI

